

Centar **Živeti uspravno**
Zavod za ravnopravnost polova
Udruženje građana **Ženske studije i istraživanja**
Futura publikacije

ŽIVOTNE PRIČE ŽENA S INVALIDITETOM U VOJVODINI

Priredile
Milica Bracić, Milica Mima Ružičić-Novković, Svenka Savić

Novi Sad, 2009.

Životne priče žena sa invaliditetom u Vojvodini
Priredile: Milica Bracić, Milica Mima Ružičić-Novković, Svenka Savić

Izdaju: Centar **Živeti uspravno**
Zavod za ravnopravnost polova
Udruženje građana **Ženske studije i istraživanja**
Futura publikacije
Za izdavače: Milica Mima Ružičić-Novković
Štampa: Futura publikacije, Novi Sad
Recenzije: prof. dr Vera Vasić, Slavica Stojanović
Lektura: mr Mirjana Jocić
Korektura: Marijana Čanak
Fotografije: Aleksandra Erdeljan i dokumentacija **Ženskih studija i istraživanja**
Snimak u zvučnom formatu: Novosadsko udruženje studenata sa invaliditetom
Izrada CD materijala: Nemanja Delja
Tiraž 1000
Distribucija: Centar **Živeti uspravno**, Ise Bajića 6, 21000 Novi Sad,
Tel./faks 021/424-291, www.czuns.org

Korice i prelom Relja Dražić
Finansijska podrška: Grad Novi Sad, Uprava za kulturu;
Zavod za ravnopravnost polova; Stylos, Novi Sad

Zahvaljujemo na saradnji svim ženama koje su pričale svoje životne priče.+

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

316.662-055.2-056.24(497.113)

БРАЦИЋ, Милица

Životne priče žena sa invaliditetom u Vojvodini [Viševrsna građa] / priredile Milica Bracić, Milica Mima Ružičić-Novković, Svenka Savić. - Novi Sad : Centar Živeti uspravno : Zavod za ravnopravnost polova : Ženske studije i istraživanja : Futura publikacije, 2009 (Novi Sad : Futura publikacije)

220 str. : ilustr. ; 24 cm

1 elektronski optički disk (CD-ROM) ; 12 cm

Tiraž 1000. - Biografije priređivačica: str. 216. - Bibliografija. - Summary.

ISBN 978-86-7188-117-3

1. Ружичић-Новковић, Милица 2. Савић, Свенка

а) Жене са инвалидитетом - Војводина

COBISS.SR-ID 242565127

Sadržaj

Predgovor / 5

Milica Bracić, Milica Mima Ružičić-Novković, Svenka Savić

Životne priče

Mara (1915), Čurug / 37

Rođene između 1930-1940.

Ana (1947), Bački Petrovac / 55

Neza (1948), Boskanska Kamenica / 64

Rođene između 1950-1960.

Brigita (1950), Apatin / 87

Eva (1952), Subotica / 101

Kristina (1954), Novo Miloševo / 116

Ružica (1955), Martinci / 133

Rođene između 1960-1970.

Tanja (1967), Sremska Mitrovica / 157

Rođene između 1970-1980.

Marija (1972), Novi Sad / 183

Milica (1978), Novi Sad / 197

Biografije priređivačica / 216

Predgovor

Milica Bracić, Milica Mima Ružičić Novković, Svenka Savić

Uvod

U Zakonu o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom termin *osoba sa invaliditetom* označava osobe sa urođenom ili stečenom fizičkom, senzornom, intelektualnom ili emocionalnom onesposobljenošću, koje usled društvenih ili drugih prepreka nemaju mogućnosti ili imaju ograničene mogućnosti da se uključe u aktivnosti društva na istom nivou sa drugima, bez obzira na to da li mogu da ih ostvaruju uz upotrebu tehničkih pomagala ili službi podrške.

Kada je reč o ženama sa takvim osobinama, radi se o *dvostrukoj društvenoj diskriminaciji*: zato što su to osobe sa invaliditetom i zato što su žene.

Na osnovu istraživanja Svetske zdravstvene organizacije 10% stanovnika planete, ili oko 500 miliona ljudi, ima neki invaliditet (lokomotorni, mentalni ili senzorni): urođeni ili stečeni. Dokazano je da se sa razvojem nauke i tehnologije i usled posledica ratova, kriza i siromaštva taj broj stalno povećava, pa ovde govorimo o jednoj velikoj populaciji, što se do sada uglavnom zanemarivalo, o kojoj uglavnom manje znamo jer je nedovoljno vidljiva u svakodnevnom životu. Zbog toga ovde dajemo nešto više podataka o invalidnosti kroz istoriju i pravo u XX veku.

Krajem sedamdesetih godina XX veka međunarodni pokret osoba sa invaliditetom razvio je socijalni model pristupa invalidnosti po kome društvena zajednica treba da obezbedi uslove i usluge ljudima koji imaju neki oblik oštećenja za puno i ravnopravno učešće u životu. Prethodio mu je medicinski model u čijem je središtu pažnje čovek kome su potrebni pomoć i lečenje, ali bez mogućnosti da ravnopravno učestvuje i odlučuje o vlastitom životu - uloga stručnjaka je dominantna, a institucije i kuće u kojima ljudi borave uglavnom su zatvorene ili udaljene od društvenih tokova.

Socijalni model uticao je na poimanje invalidnosti kao pitanje ljudskih prava i političko pitanje. Generalna skupština Ujedinjenih nacija usvojila je **Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom** 13. decembra 2006. Republika Srbija je potpisala Konvenciju 17. decembra 2007, a ratifikovala ju je 29. maja 2009. godine. Ratifikacijom je Konvencija postala deo domaćeg zakonodavstva.

Svrha Konvencije je da promoviše, štiti i osigura puno i efikasno uživanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda osoba sa invaliditetom i poštovanje nji-

hovog urođenog dostojanstva (član 1). Ona ne stvara nova prava, već predviđa mehanizme za uživanje postojećih građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava.

Načela Konvencije su: poštovanje urođenog dostojanstva, individualne autonomije osoba sa invaliditetom, uključujući njihovo pravo da donose odluke o sopstvenom životu i samostalnosti; nediskriminacija; puno i efektivno učešće i uključenost u sve sfere društvenog života; poštovanje različitosti i prihvatanje osoba sa invaliditetom kao dela ljudske vrste i raznovrsnosti ljudskog roda; jednakost mogućnosti; pristupačnost; jednakost muškaraca i žena; poštovanje razvojnih kapaciteta dece sa invaliditetom i poštovanje njihovog prava da očuvaju sopstveni identitet.

Poimanju žena sa invaliditetom i njihovog položaja u društvu dato je posebno mesto u Konvenciji.

Skupština Republike Srbije usvojila je 17. aprila 2006. **Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom**. Ovo je prvi zakon o sprečavanju diskriminacije u Srbiji i predstavlja osnovu za druga akta u ovoj oblasti. U njemu se, međutim, ne pominje diskriminacija na osnovu roda.

Decembra 2006. usvojena je **Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom** Republike Srbije za period 2007-2015. Poseban cilj (10) **Strategije** glasi:

- *Razvijati i osigurati jednake mogućnosti za žene sa invaliditetom za ravnopravno i aktivno učešće u životu zajednice.*
- *Razvijati i obezbediti pristup potrebnim i odgovarajućim servisima za žene sa invaliditetom u cilju podizanja kvaliteta života.*
- *Podizati svest društva i osoba sa invaliditetom o relacijama između pola, roda i invalidnosti.*
- *Obezbediti informacije o položaju žena sa invaliditetom u odnosu na njihove društvene uloge i posebnu ranjivost u odnosu na porodično i institucionalno nasilje.*
- *Obezbediti informacije o ženskim ljudskim pravima (reproduktivno pravo...) žena sa invaliditetom.*
- *Preduzeti mere na sprečavanju nasilja, zlostavljanja i zloupotrebe žena sa invaliditetom. U saradnji sa relevantnim institucijama i organizacijama OSI razvijati i primeniti programe na lokalnom nivou psihosocijalne i pravne podrške ženama sa invaliditetom koje su preživele nasilje, zlostavljanje i zloupotrebu.*
- *Pokrenuti proces i izmeniti zakonske regulative (Porodični zakon, Krivični zakon).*
- *Pružiti podršku organizacijama i institucijama koje se bave nasiljem nad OSI.*

- *Preduzeti mere i aktivnosti u cilju povećanja nivoa znanja i veština žena sa invaliditetom za ravnopravno i aktivno učešće u životu zajednice.*

U posebnom cilju (16), koji se odnosi na ostvarivanje prava na uživanje najvišeg mogućeg standarda zdravlja, stoji da treba *obezbediti uslove da [osobe s invaliditetom] uživaju nesmetan pristup zdravstvenim i uslugama rehabilitacije vezanim za zdravstvenu zaštitu, koje će voditi računa i o rodnim aspektima.*

U toku 2007. godine Evropski forum za osobe sa invaliditetom objavio je **Izveštaj o položaju osoba sa invaliditetom u Srbiji** (Analiza pravne regulative i prakse). U Izveštaju se konstatuje da je formirana Nacionalna organizacija osoba sa invaliditetom Srbije koja predstavlja savez organizacija osoba sa pojedinačnim vrstama invaliditeta, organizacija zakonskih zastupnika osoba sa invaliditetom i interesnih organizacija koje okupljaju osobe sa različitim oblicima invaliditeta, kao i Mreža organizacija koje okupljaju osobe sa različitim oblicima invaliditeta (Cross Disability Network of Serbia).

Na kraju Izveštaja (u odeljku broj 3), pod naslovom Pitanja koja se odnose na sve: žene, manjine i decu, stoji:

Potrebno je odredbe Nacionalne strategije o eliminaciji nasilja nad ženama dosledno primeniti u praksi.

Neophodno je nastaviti aktivnosti na osnaživanju žena i devojaka sa invaliditetom, obuci organa pravosuđa i uprave koji su angažovani na suzbijanju nasilja prema ženama i jačanju mreže nevladinih organizacija za podršku žrtvama.

Neophodno je raditi na podizanju nivoa svesti i obuci kako samih žena sa invaliditetom tako i osoblja nadležnih organa vlasti i lokalne samouprave koji se bave pitanjem ostvarivanja prava iz bračnih i porodičnih odnosa, naročito prava na roditeljstvo, usvojenje, uz organizovanje službi podrške koji će ženama sa invaliditetom obezbediti jednake mogućnosti i ravnopravno uživanje prava garantovanih svim ženama Porodičnim zakonom i zakonima o socijalnoj zaštiti.

Maja i juna 2009. usvojeni su opšti Zakon o zabrani diskriminacije i Zakon o zapošljavanju osoba s invaliditetom, dva veoma važna dokumenta za društveni položaj osoba s invaliditetom. U toku je prilično intenzivan proces uvođenja pitanja invalidnosti u lokalne planove, politička dokumenta i propise kojima se uređuju ova i druge oblasti. Taj proces su istovremeno inicirale organizacije osoba s invaliditetom i institucije. Aspekt invalidnosti uključuje se u druge dokumente čija primena utiče na položaj osoba s invaliditetom, kao što su Zakon o osnovama obrazovanja, Zakon o visokom obrazovanju, Zakon o planiranju i izgradnji, Zakon o javnim nabavkama i dr. Možemo zaključiti da se zakonodavna strana polako oformljuje i usaglašava sa onom u Evropskoj uniji, ali pitanja zakonodavne primene ostaju otvorena. Zato treba obraćati pažnju na svedočenja osoba s invaliditetom o svakodnevnom životu i teškoćama u primeni zakonodavne prakse.

Životne priče žena sa invaliditetom

Knjigu pod nazivom *Životne priče žena sa invaliditetom* objavljujemo kao rezultat projekta koji je 2009. godine realizovao Centar *Živeti uspravno* u saradnji sa Udruženjem građana *Ženske studije i istraživanja* u Novom Sadu, u kojem već jednu deceniju postoji projekat *Životne priča žena u Vojvodini*.

Cilj našeg projekta bio je da prikupimo biografije žena s invaliditetom koje žive u Vojvodini u različitim kulturnim, socijalnim, jezičkim i ekonomskim prilikama, a koje svedoče svojim iskustvom o *dvostrukoj diskriminaciji* u našem društvu i mogućnostima prevazilaženja takve pozicije. Drugi cilj bio je formiranje istraživačkih kadrova: da se osposobi grupa istraživačica koje nadalje mogu ovaj metod primenjivati u radu i polako formirati dokumentaciju o životima žena s invaliditetom kod nas, jer takva dokumentacija ne postoji na široj teritoriji regiona.

Krajnji cilj ovako osmišljenog projekta jeste podizanje svesti o položaju žena iz manjinskih grupa, nacionalnih i žena s invaliditetom.

Svojim životnim iskustvom žene sa invaliditetom rekonstruišu patrijarhalni društveni kontekst, u kojem se sve što je različito u društvu određuje kao manje vredno, pa ono otuda stvara i primenjuje mere za sankcionisanje različitosti. Ono što u njihovim iskustvima i životima ohrabruje jesu primeri dobre prakse - kako se barijere mogu prevazići.

O ženama sa invaliditetom kod nas i u svetu postoje mnogobrojne predrasude u vezi sa njihovim radnim sposobnostima, inteligencijom, emotivnošću, brigom o domaćinstvu, seksualnošću i majčinstvom (najčešći su sudovi o ženi sa invaliditetom da: nije brak za nju, ne treba da se uda, nema potrebu za seksualnošću, ne treba da ide u društvo, neka sedi kod kuće i sl.).

Zato ovde objavljene životne priče žena sa invaliditetom prikazuju njihove uspehe, razne teškoće i dileme, ali i pravac aktivističkog rada na menjanju postojeće situacije, i na taj način one doprinose razumevanju situacije, vremena, pojedinih okolnosti... Jedan od kriterijuma odabira žena za ovu knjigu bio je da su to one žene koje na različite načine rade na poboljšanju društvenog položaja osoba sa invaliditetom.

Metod i korpus empirijskih podataka

Biografski metod* ovde podrazumeva nekoliko faza rada: odabiranje žene

.....

* U Udruženju građana *Ženske studije i istraživanja* Svenka Savić i Veronika Mitro održale su (2001) seminar za studentkinje pripadnice različitih nacionalnih zajednica i manjinskih grupa, s ciljem da se metodološki osposobe za prikupljanje životnih priča žena. Seminaru je prisustvovala Milica Bracić koja je kasnije intervjuisala žene sa invaliditetom i odbranila diplomski rad iz ove oblasti na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

Termin *žene sa invaliditetom* ovde označava sve žene koje su, prema postojećim zakonima

sa invaliditetom sa kojom se vodi razgovor o svemu što ona želi da kaže kao životno iskustvo; snimanje razgovora digitalnim rekorderom, odnosno digitalnom kamerom kada žena priča *znakovnim jezikom**; transkripcija snimljenog materijala u pisani tekst prema zadatim pravilima za transkripciju; redakcija i lektura teksta koji se zatim štampa.

Prilikom odabira sagovornica vodilo se računa o nekoliko faktora: o uzrastu, o sredini u kojoj žive - selo i grad, obrazovanju i zaposlenju i aktivizmu u društvenom životu. Nastojale smo da podjednako budu zastupljene priče žena sa različitim iskustvima, sa različitim vrstama invaliditeta (urođenim i stečnim); različite nacionalne, verske i druge pripadnosti (videti podatke u priloženim tabelama).

Korpus podataka čini ukupno 15 priča žena sa invaliditetom, od kojih 10 ovde objavujemo (pet ostaje u dokumentaciji). Većinu priča snimile smo tokom 2009. godine (videti podatke date u tabelama na kraju Predgovora), a iznosimo ih hronološkim redosledom u pet dekada: 1910-1919 (jedna priča), 1940-1949 (tri priče), 1950-1959 (tri priče), 1960-1969 (jedna priča), 1970-1979 (dve priče). Priče su govorene na srpskom jeziku, a jedna je ispričana znakovnim jezikom (videti snimak na priloženom CD) koji je pretočen u govorenu formu uz pomoć tumača i ovde objavljen u obliku teksta. Ovo je prvi put da se obraća pažnja na prenošenje znakovnog jezika u pisanu formu na srpskom jeziku, pa objavljen materijal može poslužiti za buduću standardizaciju znakovnog srpskog jezika koji još uvek čeka stručnu i naučnu obradu kod nas**.

Nekoliko osnovnih podataka iz života žena sa invaliditetom

Većina žena veći deo svog života provele su u XX veku i one svedoče o vremenu u kojem žive. Analizom njihovih priča, možemo rekonstruisati svakodnevicu dvostruko diskriminisanih osoba u pojedinim situacijama tokom detinjstva, odrastanja, devojaštva, zapošljavanja, zasnivanja bračne i porodične

.....

u zemlji, klasifikovane u kategoriju osoba sa invaliditetom.

* Termin *znakovni jezik* odnosi se na komunikaciju sagovornika neverbalnim, gestovnim sredstvima ustaljenim u datoj govornoj zajednici. Postoje bogata istraživanja i literatura danas o osobinama gramatičkog sistema znakovnog jezika (fonologija, morfologija, sintaksa, semantika, pragmatika...); na mnogim univerzitetima u svetu postoje katedre i fakulteti za izučavanje i metodičku primenu znakovnog jezika; u mnogim zemljama je on već standardizovan. Kod nas je izučavanje ove problematike tek u začetku i u toku je rad na nacrtu zakona o srpskom znakovnom jeziku.

** Milica Brčić je u magistarskom radu pod naslovom *Diskursne osobine oslovljavanja i pozdravljanja u srpskom jeziku : gestovni govor* skrenula pažnju naučnoj javnosti na potrebu standardizacije srpskog znakovnog jezika i na otvorena pitanja na koja stručnjaci za standardizaciju treba da odgovore.

zajednice, rađanja i podizanje dece...

U ovim pričama su dragoceni podaci o širim socijalnim odnosima, zatim o odnosu prema invaliditetu, što može biti korisno prilikom ustanovljavanja različitih programa kojima se postiže osveščivanje šire zajednice i pronalaženje načina kako bi se predrasude prema ženama sa invaliditetom mogle prevazići i na individualnom i na društvenom planu.

Detinjstvo

Na proces socijalizacije žene sa invaliditetom presudno utiče pre svega to da li je u pitanju urođeni ili stečeni invaliditet, zatim način na koji je invaliditet nastao i u kom životnom dobu: u ranom detinjstvu, u srednjoj životnoj dobi...

Žene sa kasnije stečenim invaliditetom (njih pet) govore o svom životnom iskustvu pre i nakon sticanja invaliditeta. One su u prvoj fazi socijalizacije, dok nisu imale invaliditet, usvojile stavove i verovanja šire zajednice o osobama sa invaliditetom.

Žene sa urođenim invaliditetom (njih četiri) i one sa invaliditetom stečenim u ranom detinjstvu (prvim nedeljama, mesecima i godinama života) (njih šest) govore o sopstvenom iskustvu i načinu života sa invaliditetom.

Odmah po utvrđivanju oštećenja, počinju lečenje i rehabilitacija, gde porodica, najčešće majka, igra veliku ulogu sve do adolescencije i kasnije (pomoć pri vežbanju, odlasci u školu i na fakultet, posredovanje u igri sa ostalom decom, intimna higijena i dr.). U životnim pričama koje ovde objavljujemo dati su detaljni opisi detinjstva dece sa invaliditetom koja provode veći deo vremena u rehabilitacionim centrima, banjama i specijalnim školama u okviru bolničkih ustanova:

„U našem selu je bio jedan slep čovek, četkar je bio. Kad je čuo da je meni vid oštećen, rekao je da postoji škola za slepu i slabovidu decu, prijavio me tamo u mitrovački srez, i tako sam pedeset i sedme krenula u Školu za slepe u Zemunu sa devet godina“ (Neza)

„Tamo [na Banjici] sam krenula u prvi razred. Naravno, sa gipsom skoro do ispod pazuha, onako potrbuške, ona dugačka kolica kojima su nas vozili u školu... Eto, tako sam naučila da čitam i da pišem...“ (Ružica)

„... prešla [sam] u Centar za rehabilitaciju u Beogradu i tamo sam završila prvi razred osnovne škole, dok nisu rane zarasle. Tokom prvog razreda skoro da uopšte nisam ni sedela u kolicima, nego sam ležala na pokretnom stolu, na stomaku, pa su mi laktovi bili otečeni, puni krasta, bolni.“ (Tanja)

Osnovna škola ostala je u lepom sećanju većini intervjuisanih žena. To je bilo prvo mesto gde su one kao devojčice s invaliditetom prvi put ostale same, bez apsolutnog nadzora roditelja i porodice, gde su naišle na više vršnjaka među kojima je trebalo naći svoje mesto.

„Školu sam obožavala. Obožavala sam to što je škola značila društvo i normalan život. Sve je bolje od bolnice.“ (Tanja)

„Stvarno sam imala predivnu učiteljicu, predivne drugove i drugarice. Sećanje na moju osnovnu školu zaista je prelepo. Jako je dobro da deca sa telesnim invaliditetom ne budu zbog toga izdvojena, a poznajem mnogo mojih drugara koji su zbog toga što su telesni invalidi bili smešteni u školu za decu koja intelektualno nisu razvijena, što je zločin prema toj deci. A iz svega toga je korist što su i moji drugari naučili da postoje malo drugačiji ljudi, da se brinu o meni, da se ja brinem o njima.“ (Ružica)

Bilo je i teških trenutaka adaptacije, naročito ako su se porodice selile iz mesta u mesto, ili ako su deca bila odvojena od porodice i smeštena u internate i domove:

„U početku sam se jako teško snašla. To je za mene bila velika promena: iz onog sela, iz takoreći samoće – samo nekoliko drugarica koje sam imala, došla sam u kolektiv u kojem je bilo sto pedesetoro dece. Svi viču, svi galame, svi trče, svi se guraju, svi traže svoj prostor... Ja sam bila strašno uplašena i nesnalažljiva.“ (Neza)

Činjenicu da veliki deo detinjstva i mladosti provode na putovanjima od jednog do drugog rehabilitacionog centra, po celoj bivšoj SFRJ i velikim evropskim centrima, neke od njih naglašavaju kao pozitivnu u svom detinjstvu:

„Proputovali smo celu Evropu. Lečenje je uvek bilo protkano nekim lepim stvarima, tako da je i lečenje ispalo lepo. Zahvaljujući mojoj bolesti, ja sam puno toga videla i doživela. Sećam se svoga lečenja u Italiji, u Napulju, majka i ja smo ostale četiri meseca, odlazile smo u bolnicu na rehabilitaciju, a da pri tome nismo propustile da obiđemo ceo grad, da odemo do Pompeje i da se popnemo na Vezuv.“ (Eva)

Ekonomski status porodice igra veliku ulogu u odrastanju svih ovih žena, bez obzira na to da li su rođene u drugoj ili osmoj deceniji dvadesetog veka. Razlika je, međutim, upečatljiva u statusu dece na selu i u gradu. Pedesetih godina na selu je vladalo siromaštvo, te su deca učestvovala u poslovima odraslih.

S druge strane, roditelji su uspevali da obezbede sredstva za kvalitetniju svakodnevnicu svoje dece:

„Moji roditelji su stalno izmišljali neka putovanja. Bila su to vremena teška i mi jako lošeg materijalnog stanja, ali za planiranje izleta i puteva u mojoj porodici je uvek bilo mesta i novca. Valjda su oni shvatali značaj moje socijalizacije, koliko je to bitno da se ja pojavim na raznim mestima, da se sa jedne tačke pomerim na drugu, što dalje tim bolje, da sam u neprekidnom procesu kretanja.“ (Eva)

Bilo je i igara. Igračke su im uglavnom bile lutke, ali i improvizovane igračke:

„Ja sam najviše volela da lečim lutke. Bolnica mi je bila omiljena [...] Sve lutkice su mi bile našminkane, ošišane, prekrajala sam im odeću, toga se sećam.“ (Tanja)

„Recimo, zarezem olovku, i na tu olovku vežem ono što sam zarezala, napravim suknjicu na olovci, i to je bila lutkica.“ (Ružica)

Zaostala eksplozivna sredstva i granate predstavljali su nakon Drugog svetskog rata veliki rizik za civilno stanovništvo, a naročito za decu kojima su često te opasne naprave izgledale kao igračke:

„Kada je gazda od te kuće skupio đubre i nosio na njivu, onda je pomerio te cigle i onda se pojavila jedna flašica od metala. Ja je uzmem, onako, srećna, jer su nam tada igračke bile krpena lopta, neke kutijice, flašice, krpene lutke, mi devojčice smo same šile te lutkice, pa smo im crtale oči, punile te krpice sitnicama da bi imale lutke za igru. E, sad sam ja mislila kako se ova metalna flašica neće razbiti, jer sve što dobijemo od odraslih za igru budu prazne flašice od nekih parfema, to se razbije i nemaš igračku. I sad sam ja bila srećna što ću imati pravu igračku. I ja to stavim u džep od džempera.“ (Neza)

Odnos vršnjaka prema deci sa invaliditetom bio je raznovrstan. Detinjstvo su provele ili u okruženju sa decom sa različitim vrstama invaliditeta, ili sa vršnjacima bez invaliditeta. One naglašavaju dobar odnos koji su imale sa svima:

„Pošto mi je bilo dosta teško da se krećem, a bilo je naporno mojim roditeljima da me nose, nabavili su mi biciklič sa tri točka. Kad mi je bilo teško da vozim, neko me je od mojih drugara vukao. Torbu zakače na kanap i voze tako do škole. Kad je zima, onda su me vozili sankama. Pa sve torbe na mene. Pa me prevrnu u sneg. I tako, cirkus!“ (Ružica)

Odnos odraslih prema deci sa invaliditetom one sagledavaju uglavnom kao pozitivan:

„On [deda] nije shvatao da je to neka tragedija što sam ja drugačija od ostale dece i od ostalih unučadi, nego, eto, ona je malo drugačija, ali nju volim zbog ovoga, onoga i tako dalje. Nije bilo tugovanja, ni razočaranja, bar ja to nisam osetila.“ (Eva)

Neke od žena su kao učenice imale aktivno i jednako učešće u kulturnim događajima i aktivnostima u školi, odlazile su na ekskurzije i škole u prirodi, uz pomoć roditelja ili vršnjaka i nastavnica:

„Kada su bile neke priredbe, onda su pravili scenario i koreografiju da ja negde iz pozadine treba da se pojavim i odrecitujem. Sada shvatam koliko su oni time meni pomogli da steknem više samopouzdanja. Treba da izadeš, da zaboraviš da teško hodaš, treba publika da ne gleda kako ti hodaš, nego da skreneš pažnju na ono što govoriš i osećaš. Od petog do osmog razreda, ja sam prestano bila izložena tim izazovima.“ (Eva)

„Nisam imala privilegije kod nje, kao ni u kući, ali me ona nije izdvajala iz celog kolektiva: od školskih odmora do ekskurzija, do nekih dešavanja u školi, do organizacija priredbi, uključivala je i mene i razvijala socijalnu bliskost među đacima.“ (Tanja)

S druge strane, žene sa senzornim invaliditetom imaju drugačija iskustva zbog otežane komunikacije sa širom zajednicom, pa i sa svojim najbližima:

„Ja sam bila strašno uplašena i nesnalazljiva. Bilo je nekoliko zgrada u tom dvorištu i ja u početku nikako nisam mogla da zapamtim gde se nalazi trpezarija, gde je škola, gde su spavaonice.“ (Neza)

Školovanje

Svim ženama je obrazovanje bilo veoma važno. Biti obrazovana žena sa invaliditetom znači statusni prestiž i pobeđu nad predrasudama sredine - zato što si žena i zato što imaš invaliditet. Kod svih postoji želja za obrazovanjem, ali ne uspevaju sve da ga dosegnu u poželjnoj meri. One su išle u *redovne* ili *specijalne* škole, a neke su išle i u škole u okviru rehabilitacionih ustanova u kojima su se zadesile. Nakon završetka osnovne škole, sve se trude da upišu srednju školu, ali već tu dolazi do razmimoilaženja oko onoga što žele i onoga što su mogle u odnosu na vlastite sposobnosti i situaciju u porodici.

„Jedva sam dočekala da krenem u srednju školu. Upisala sam srednju medicinsku školu. [...] Puno sam učila. Imala sam motiv i volela zvanje medicinske sestre. Imala sam kontakt sa ljudima, ali sada nisam ja više bila pacijent.“ (Tanja)

„Trebalo je da idem u srednju muzičku [...] Ali on [profesor] je retko dolazio na tu dopunsku nastavu. Ja poludim, ne izađem na ispit da završim šestu godinu, odnosno nižu muzičku školu, ne izađem ni na klavir, a tu sam bila izvrsna, pripremila sam bila divan program... Odem ja u fizioterapeutsku srednju školu za slepe.“ (Neza)

„Tamo sam [u srednjoj školi] na kraju prve godine kucala mojim drugarima iz četvrte maturaške radove. Bila sam jedina osoba sa invaliditetom, pa sam morala da se uklopim u pravila, nije za mene bilo pardona i to je ono što je lepo.“ (Ružica)

Različiti činioци su uticali na izbor zanimanja. Kod nekih su oni bili lični i mogli su se ticati odnosa prema invaliditetu, kod drugih su na izbor zanimanja uticali neki drugi, spoljni faktori:

„I onda sam poželela da budem psiholog. Nisam imala kontakta sa psihologijom ni u školi, ni u bolnici, ali verovatno mi je stalno trebao neko s kim bih pričala, i onda sam zamislila šta psiholog treba da radi. Imala sam viziju sebe kao psihologa.“ (Tanja)

„Imala sam želju da nastavim školovanje, tad je to bila Viša ekonomska

u Beogradu, Smer za kibernetiku. Sve sam ja to sebi lepo isplanirala, i kad sam maturirala, otišla sam sa mojom drugaricom u Kraljevo kod njene familije. Tamo je stigao telegram: Jeja, vrati se, od prvog treba da počneš da radiš. Jako sam bila tužna, jer sam zamislila da ću nastaviti školovanje, već sam se sa tetom bila dogovorila da ću kod nje stanovati dok studiram u Beogradu. I odjednom sam se vratila kući. I ja kažem: ali ja sam planirala da... - E, pa ne možeš, Veca treba na godinu da upiše srednju školu! Nije se to moglo finansijski podneti.“ (Ružica)

Ipak, nepristupačan i neorganizovan sistem otežavao im je ili onemogućavao redovno pohađanje nastave:

„[...] nisam bila redovna na predavanjima, nikad nisam znala kad je šta. Onda me je uvek mama vozila, jer još nisam tada ja vozila auto. Dovede me, odvede me, propustim predavanja [...]“ (Tanja)

Žene prolaze kroz različite obuke, aktiviraju se u svojim udruženjima i drugim organizacijama osoba sa invaliditetom, gde se uglavnom dobro osećaju. To okruženje im obezbeđuje novu vrstu znanja i učenja, i pripremu za konkretne zadatke i aktivnosti u zajednici. Shvataju važnost obrazovanja za integraciju i komunikaciju sa drugim ljudima i ulogu obrazovanja na putu do osnaživanja i samostalnosti.

„Obrazovanje je na prvom mestu. Ko ima obrazovanje, ne treba da se plaši ni materijalnog ni duhovnog siromaštva.“ (Eva)

Uloga roditelja i uže porodice

Invaliditet ima dalekosežan uticaj na pojedine članove porodice i na ukupnu stabilnost porodice. Ružičini roditelji postupaju ravnopravno prema deci i imaju veće zahteve prema Ružici nego prema njenoj sestri; Tanjina majka napušta studije, sestra se povlači u sebe i ne komunicira ni sa kim; Brigitin otac smatra da su gluve osobe glupe i ograničava joj komunikaciju sa njima; Miličina porodica doživljava nekoliko transformacija koje su povezane sa invaliditetom (odlazak sa majkom i sestrom u rehabilitacione centre, život s majkom u studentskom domu i dr.). Roditelji kroz odrastanje i život učestvuju u najintimnijoj higijeni svoje dece, što se odražava na samostalno donošenje odluka o vlastitom životu.

Kretanje i komunikacija

Većina žena koristi neadekvatna pomagala i nije u mogućnosti da ih obezbedi (Tanjin otac prepravio je kolica za odrasle da bi ona mogla da ih koristi; Ružica sama šije odeću, obezbeđuje obuću, jer je ortopedske cipele ranjavaju). Sve intervjuisane žene svedoče o nepristupačnosti kuća u kojima žive ili borave i objekata u javnoj upotrebi na koje su upućene. Primarna je bila potreba za slobodom kretanja, dakle, naučiti kako da se savladaju *fizičke barijere* koje ometaju njihovo slobodno učešće u saobraćaju i pristupu javnim zgradama,

kao i u svakodnevnim aktivnostima institucija:

„Nosili su me gore-dole ako sam htela deset puta dnevno, ali to nije bilo to, da ti možeš sama da izađeš i sama da uđeš, jer svaki moj ulazak i izlazak je bio pod njihovom kontrolom. Ne mogu da kažem da nije bilo „pod kontrolom“, kad je stalno neko morao biti prisutan.“ (Tanja)

Proces sticanja samostalnosti

Kod žena koje su invaliditet stekle, proces izlaženja iz porodičnog okrilja u zajednicu i osamostaljivanja bio je uglavnom završen pre sticanja invaliditeta. Nakon njega bilo je potrebno naučiti kako samostalno živeti u zajednici kao osoba sa invaliditetom. Na tom putu manjka samopouzdanje, pojavljuju se osećaj manje vrednosti i niz psiholoških prepreka (autostereotipi) i neprijatnih iskustava vezanih za oštećenje.

Žene sa urođenim ili rano stečenim oštećenjem imaju težak put odrastanja, teže stiču samostalnost. Porodica i šira zajednica mogu u tome da pomognu i odmognu. Žene upravo o tome govore svojim iskustvom i pokazuju da ne postoji jedno rešenje, već niz različitih (dobrih) iskustava. Isto tako, jedno rešenje može biti dobro u jednom životnom dobu, ali manje dobro u nekom drugom...

“Godinu dana sam provela u ustanovama, a kad sam došla kući, moje mušterije su dolazile kod mene, moje drugarice ubeđivale su me da treba da radim. Meni je to bilo strašno, jer taj posao koji sam ja tako vešto obavljala, a i brzo, sad, odjednom, sve to nije tako, ali sam videla da moram nečim da se bavim, jer sredstva koja smo imali od moje penzije nisu dovoljna da mi živimo ni najskromnije. I one su me naterale da ja počnem da friziram. Prvo je to bila moja mama, pa drugarice, pa tako sam ja počela da radim. Ja sam iz kolica, sa malom stolicom pored kolica počela da friziram i videla sam da ja to jednako dobro uradim i lepo i čak možda i za manje vremena. Ja sam po prirodi jako tvrdoglava i inadžija i mislim da mi je to u to vreme pomoglo. Ja sam to uspešno radila. I, na kraju, kad sam videla da je naš budžet obezbeđen, ja sam onda još agresivnije krenula pa sam zaista puno radila.” (Kristina)

Nakon što steknu samopouzdanje i samostalnost, poraste motivacija za prihvatanjem od strane šire zajednice i pronalaze smisao u radu na polju invalidnosti:

“Ja sam mogla kao i mnogi invalidi da ostanem na teretu roditeljima ili deci, da se jednostavno opustim i da se predam onome što mi se dogodilo, ali sam imala cilj. Snalazila sam se jako dobro. Ja utičem na sve moje članove da se bore da budu samostalni. Što je čovek samostalniji, njemu je i lakše i lepše, jer ne zavisi ni od koga. Ja nikada nisam zavisila od nekoga. Ja danas nisam dužnik ničiji, ne dugujem ni društvu, ni roditeljima, nikome. Mene je rad spasao od mnogo čega, mnogo ružnog, jer što sam više problema imala, ja sam više radila. Kroz sav moj

život je rad taj kome sam ja, ako to može tako da se nazove – dužna.” (Kristina)

Brak i porodica

Intervjuisane žene zasnivaju i održavaju bračne zajednice i porodice. Jedan od bitnih rezultata analize priča žena sa stečenim invaliditetom jeste postepenost u sazrevanju u novoj, drugoj životnoj vizuri i spremnost da prihvate drugačiju organizaciju druženja sa drugima, koju žene sa urođenim invaliditetom vrlo dobro poznaju. Bitno je saznanje žena koje od ranog detinjstva imaju invaliditet da, pri pokušaju da organizuju nove odnose u ustaljenim formama življenja kakva je porodica, njihova porodica ne mora biti ‘prirodna’ porodica, u kojoj su, na ovaj ili onaj način, bile diskriminisane, unižavane i nesrećne.

Neke od njih imaju mnogo prijateljica, komšinica, koleginica, sa kojima žive u veoma dobrim odnosima, ‘kao u porodici’ (Eva, Ružica), a neke se okreću samačkom životu, ili drugim vrstama zajednica:

“Mi živimo zajedno. Nismo se venčali, jer nismo smatrali da je to nešto tako važno, a u stvari, sa mojim problemima se on uklopio pa smo tako na to i zaboravili. Imali samo važnije stvari” (Kristina)

Novi način mišljenja, nakon sticanja invaliditeta, o sebi kao različitoj, a sa istim pravima, nalaže i novi način razmišljanja o sebi u porodici: imam prava da imam svoju porodicu i imam odgovornost za sopstveni izbor. U pričama se vidi postepeno osnaživanje svake žene, posebno ulaženje u sferu zabrana i prepreka koje društvo nalaže ženama sa invaliditetom, a zatim i osveščivanje da se one mogu prevazići. To dobro vidimo u Kristininom životnoj priči, koju je stečena povreda i smrt starije ćerke učinila snažnom osobom na koju se oslanjaju drugi.

Seksualnost je još uvek tabu tema kad je reč o ženama sa invaliditetom. Pravu revoluciju izazvala je predstava „Šaputave devojke“ u Beogradu (2002), kada su na sceni korisnice kolica javno otvorile ovu temu, kao neko ko bi mogao da priča na neki drugi način o osobama sa invaliditetom, prvenstveno kad su emocije, ljubav, seksualnost u pitanju:

„Inače, vrlo rano sam počela da čitam i da pišem na tu temu. Ja sam stalno shvatala da je to nešto gde su osobe sa invaliditetom prepuštene same sebi, da nemaju prilike ni u toku rehabilitacije, ni u toku lečenja u porodici da se suoče na pravi način sa tim, nego su prepuštene same sebi i kako se ko snađe. [...] ako čovek sebe tu ne prihvati, odnosno, ako ne prihvati svoje telo i seksualnost, ne može ni da funkcioniše u životu na kvalitetan način. U redu je ako se svesno odričeš nečega, ako je to izbor, ali samo ako je izbor, a ne stihija.“ (Tanja)

Odnos sa partnerom/suprugom jedna je od važnih tema žena sa

.....

* Osnovni tekst Zorice Jevremović pod nazivom „Šaputave devojke“ dostupan je u časopisu *Scena* (vidi Literaturu).

invaliditetom. Priče pokazuju da se žena sa invaliditetom, kada je brak u pitanju, često oseća podređenom, i da su predrasude, stereotipi i diskriminacija neopipljive, ali njihove realne prepreke kao suprugama i majkama. Priče pokazuju negativno mišljenje o njima (često je mešanje rođaka koji ne odobravaju vezu sa ženom sa invaliditetom, njih se treba stideti i nikada i ne razmišljati o braku sa njima) i verovanje da je žena sa invaliditetom manje sposobna da se brine o deci i o domaćinstvu i da muža ne može emocionalno i seksualno zadovoljiti:

„Muž je hteo da mi uzme stan pa me je tužio. Pa kad nije to mogao da ostvari, onda me je tužio da mi uzme decu kako bi došao do stana. Naravno, posle bi ih vratio meni. Onda je usledilo da ja ne mogu da gajim decu, da nisam sposobna itd. I za sve to vreme sam se ja borila prvenstveno za decu.” (Kristina)

Česti su problemi sa samopouzdanjem:

„Sve moje veze sam nekako doživljavala kao muške osobe koje mene ostavljaju zato što nisam dovoljno vredna.“ (Tanja)

Predrasude u našoj sredini koje se vezuju za porodicu u kojoj živi osoba sa invaliditetom jesu da je ona manje vredna, da ima ‘zabranu’ na sreću, opravdano i neminovno žrtvuje interese ostalih članova porodice, nema mogućnosti da živi kao ostale porodice u društvu, da ispašta porodični greh:

„Baka (majka Kristininog prvog muža) je ‘jako slatkorečiva i jako fina’ bila pa je uspela da nagovori Branislavu (Kristinina starija ćerka) da pređe da živi sa svojim ocem, na taj način što joj je govorila da sam ja najgora majka, jer da sam ja bila dobra, ja ne bih nastradala itd. Sve je najružnije pričano o meni. I uspeli su da je okrenu i ona je otišla tamo.” (Kristina)

Postoje i duboko ukorenjene predrasude da je porodica osobe sa invaliditetom genetski kažnjena, da deca i mladi sa invaliditetom ili iz porodice sa osobom koja ima neki invaliditet treba da pohađaju specijalne škole i bave se specijalnim zanimanjima:

„I onda su samo jednog dana došli socijalni radnici i psiholog. Kad sam ja čula da su oni došli da ja potpišem da ona (Kristinina ćerka) ide u dom, ja nisam mogla da verujem. A, prethodno su hteli da je daju u specijalnu školu. Oni su se ipak opredelili da ona ide u dom i samo je bilo potrebno da ja potpišem. Ja sam gledala tog socijalnog radnika, nisam mogla da verujem. Kažem: -Vi ste uzeli dete od mene, jer su oni insistirali na čuvanju onog drugog braka, pa, sad, nama kako je-tako je, da me ubede kako je to jako dobro za nju i za mene, jer će ona tamo završiti školu, a ja sam invalid i da je tako najbolje. Samo treba da potpišem. I normalno, ja to ne bih živa dozvolila nikad” (Kristina)

„Njegovi su bili protiv toga da njihov sin ima ženu koja ne vidi. Pozovu oni mene na ručak kod njih, pa onda maćeha pita Stevu preda mnom: - Bato, da li će tebi košulja biti oprana i ispeglana? Jesi o tom razmišljao? Jesi ti razmišljao o tome kako će ti u kući biti, kako će ti skuvano biti?“ (Neza)

Porodaj

Broj dece može biti u vezi sa načinom na koji se žene sa invaliditetom porađaju (najčešće carski rez). Carskim rezom može se rađati najviše tri puta, a neke žene broj dece dovode u vezu sa odgovornošću za podizanje dece.

„Obolele od cerebralne paralize imaju šanse da se porode normalnim putem. Često se dešava da to ipak ne bude tako i, da li zbog predostrožnosti lekara, one često rađaju carskim rezom, pa sam tako i ja.“ (Eva)

„Brana je bila ogromna beba - tri kilograma i dvesta, a ja sićušna i malena. Mislila sam tada da carski rez neću preživeti. Za sve ostalo sam imala snage da se borim. Možda je to bilo zbog prevelike želje za detetom i kompletnom porodicom. Sećam se da mi je na operacionom stolu pritisak bio osamdeset sa šezdeset. Nisu me baš nešto ni uspavali, činjenica je da su me živu šili... da sam imala posle porođaja problema...“ (Ružica)

Majčinstvo

Odgovori i pomoć u najranijim danima:

„Imala sam ja i savetnike – milion i jednu babu, tetku, ujnu, strinu i sve ostalo! Brigu o bebi nisam doživljavala kao problem, jer sam stvarno imala puno vremena i puno sam se posvećivala njoj. Pošto sad imam iskustvo šta znači imati dete i sa mužem i bez muža, u neku ruku je lakše kad si sama svoja gospodarica. Onda se boriš za ono što ti misliš da je dobro, i to i uradiš. Tada uopšte nisam doživela da mi neko fali.“ (Tanja)

„Period njenog odrastanja bio je veliki izazov za mene, uz neprestanu strepnju da li ću fizički deo njenog rasta uspeti obaviti. Tu sam imala svesrdnu podršku svoga supruga. Nikada nam se nije dogodilo da je zbog mojih fizičkih ograničenja ona doživela neku nezgodu.“ (Eva)

„... koritance na sred sobe, pomagala mi je mama, a kada sam bila sama, onda sam je kupala u lavabou u kupatilu. Koristila sam kengur nosiljku da bih je odnela do kupatila, a kasnije, kada je naučila da sedi, sedela bi mi u krilu, čvrsto se držeći za stranice kolica, posebno kada bi ispred nas bila neka prepreka, prag, ivičnjak. Mislim da sam se jako dobro prilagodila, jer sam želela da budem majka.“ (Tanja)

Odnos dece prema majčinom invaliditetu je raznovrstan. Oni se međusobno prihvataju i pored čestih iskušenja u koje društvo stavlja dete roditelja sa invaliditetom:

„Jer je Radmila naučila da mogu da radim istovremeno dva posla. Zapravo me nije doživljavala kao osobu sa invaliditetom i moj nvaliditet nije doživljavala kao neku prepreku, nego više kao neki izazov. Ona je bila uključena u moje

aktivnosti...“ (Tanja)

„Jedna od teškoća je bio odnos okoline prema mom detetu zbog moje invalidnosti. Gledali su je drugačijim očima i mogu reći da je stvarno bila izopštena samo zbog toga od svojih vršnjaka. Stoički je to podnosila, i kada god sam je pitala da li te prijatelji napuštaju zbog mene, ona je to negirala, ne osećajući da je manje vredna zbog toga.“ (Eva)

Zaposlenje

Način mišljenja o sebi kao različitoj, a sa istim pravima, nalaže i način razmišljanja o sebi u društvu: imam prava da se bavim javnim radom one vrste za koju se odlučim.

„Moram reći da mi je to bio najinteresantniji deo života, posebno u poslovnom svetu, zato što su ljudi prepoznali da ja imam mogućnost nešto da radim, da nisam nikog vukla za rukav i da su mi dali punu slobodu da budem radionice kakve ja hoću.“ (Tanja)

„Moja je želja bila da radim ono što volim. Nisam mogla sebe da vidim kao domaćicu, jer sam bila i radnik i domaćica...“ (Kristina)

„I uvek sam bila usmerena ka medicini. Volela sam da čitam, upijala sam to, i imala sam ideju, doduše kratko, da ću da upišem medicinski fakultet. Međutim, nisam mogla da zamislim da radim sve ono što treba da rade studenti na fakultetu - seciranje i ostalo, nisam mogla da zamislim bilo šta oko leša, i nisam mogla da gledam operacije. I onda sam poželela da budem psiholog. Nisam imala kontakta sa psihologijom, ni u školi, ni u bolnici, ali verovatno mi je stalno trebao neko s kim bih pričala, i onda sam zamislila šta psiholog treba da radi...“

Znam da sam puno učila, jer mi je bio san da idem u medicinsku školu, i da sam jako volela to što sam imala i praksu i što nisam bila iz svega isključena.“ (Tanja)

U mnogim slučajevim žene sa invaliditetom nailaze na dvostruke prepreke prilikom zaposlenja. Naše sagovornice imaju utisak da nisu mogle da dostignu željene pozicije za koje su bile sposobne ili iz razloga što su žene ili zato što su imale invaliditet:

„Sigurno znam da ni sa diplomom Ekonomskog fakulteta nikada ne bih dostigla vrhunac u karijeri. Ne zbog toga što mentalno za to ne bih bila sposobna, nego upravo zbog mog invaliditeta. Videti čoveka na nekoj vodećoj funkciji, a pri tome da je ta osoba sa invaliditetom, u vreme kada sam ja radila bilo je nezamislivo.“ (Eva)

S druge strane, one nalaze satisfakciju u raznim hobijima, trude se da na kvalitetan način i kreativno provedu vreme. Njihovi hobiji prate savremena kretanja (astrologija, dizajn, pisanje, pantomima), ali i tradicionalne navike u

našem društvu (ručni rad).

Predrasude o sebi i drugima

Predrasude, stereotipi (heterostereotipi) i diskriminacija stvaraju neopipljive, ali stvarne prepreke uspešnim odnosima sa kolegama, partnerima, mušterijama, klijentima. Te prepreke uzrokuju invaliditet. Postoje negativna mišljenja i verovanja o sposobnostima osoba sa oštećenjima da obavljaju svoj posao, stav da osobe sa oštećenjem nemaju određene preduslove, uslove, sposobnosti, mogućnosti, predispozicije u odnosu na druge iz svog okruženja.

„Malo su ljudi pakosni, pa su malo i ismevali kako sam ja radila. Ostale frizerke su čekale moj pad, kako bi one došle do izražaja. Tako da je to što sam ja počela da radim bio šok za njih i kad su videle moje mušterije, poznavale su moj rad, pa kad su čule da sam to ja, onda je nastala gužva.” (Kristina).

Predrasude postoje u raznim socijalnim situacijama. Česte su situacije kada žena oseća da je u centru pažnje, gde mora ispoljiti mnogo veće samopouzdanje, postići mnogo značajnije rezultate rada, i uopšte ostaviti veći utisak, gde procenjuje da drugi to nemaju potrebu da čine, jer se neuspesi i neke slučajne nespretnosti mogu direktno pripisati njenom oštećenju:

„Verovatno se ja nisam osećala dovoljno prihvaćeno, ja nisam imala pravo na probleme, na emotivne teškoće, na zaljubljenost, na simpatije i sve ostalo, nego su svi ostali imali, i svima sam ja davala savete i bila ta koju možeš da zoveš telefonom, da dođeš na jadanje. Mali broj drugarica me je zvao da idem kod njih. Nikad me nisu pozivali da ja idem s nekim u bioskop, nego sam ja, ako se ide u pozorište, a volela sam da idem i u pozorište, i u bioskop, njih vukla.“ (Tanja)

Druga krajnost jeste situacija u kojoj se okolina divi osobi sa invaliditetom za minimalni trud i najmanje uspehe pripisuje njenoj nadarenosti i čudesnosti koju ova ima kao protivtežu oštećenju.

Žena pokušava da prevaziđe situaciju u kojoj je sva pažnja okoline usmerena na nju, gde je njena privatnost izložena napadima (buljenje dece, komentari roditelja deci da odvrte pogled, komentari bolničkog osoblja, pomoć pri prevazilaženju arhitektonskih barijera bez pitanja), gde nepoznati ljudi daju sebi za pravo da nepozvani znatiželjno ulaze u razgovor sa ženom, ili kad nameću pomoć koju ona ne želi niti joj je potrebna:

„U gradu znaju vrlo ružno da reaguju. Meni se dešavalo da su se bacali kamenjem za mnom, samo zato što izgledam drugačije nego ostali. Taj problem sam naučila da rešavam tako da se pravim da ga ne primećujem i dobro sam se nosila sa tim. S godinama prag tolerancije, kao i prag bola koji mogu da podnesem, sve je manji, što je mislim i normalno.“ (Ružica)

„Druga žena ginekolog mi je posle pregleda vrlo grubo rekla: - Budi sretna

što ti je RH u redu, inače, ode tvoja beba! Posle porođaja, dok sam još bila pod infuzijom, sa svim tim kateterima, jedna sestra mi je svaku noć donosila bebu da je malo vidim. Nisam je dojila nekoliko dana, jedna druga majka ju je dojila za to vreme. A druga sestra sedne mi na krevet i počne da me plaši: - Kako si se ti usudila takva da rodiš? Da li si ti normalna? Da l' si razmišljala o posledicama, kako će tvoje dete reagovati?“ (Ružica)

„Nisam primetila da su bili nešto drugačiji prema meni, nego prema drugim pacijentkinjama. Sad su bebe pored majke, ali onda nisu bile i donosili su nam ih. Kad sam se sa prvim detetom porodila, nisam znala da se beba ne dobija dvadeset četiri sata nakon porođaja: u sedam sati ujutru sam se porodila i tek sutradan sam dobila dete. Ja ne smem ništa da pitam šta je s mojom bebom! Znam da sam čula plač i da su rekli: - Muško! I to je sve. Ujutru ide doktor u vizitu, a ja ne vidim i ne znam gde on gleda, samo čujem da on govori ženama: - Dobro... dobro... dobro.. - i onda kaže: - Fetus mortus... Majko moja! A to kaže drugoj nekoj ženi. Na kraju ja dobijem moje dete, jao, bože... Kad sam se sa drugim detetom porodila, već sam imala to iskusstvo.“ (Neza)

Odnos sa drugim osobama sa invaliditetom

U odnosu na specifičnosti koje sa sobom nosi određeno oštećenje i neki drugi životni kontekst u kome se stvaraju interesne grupe, osobe sa invaliditetom se udružuju u klubove, društva, udruženja, saveze ili iniciraju stvaranje institucija^o. Žene sa kojima smo razgovarale imale su i imaju aktivno učešće u postojećim ili na njihovu inicijativu kreiranim organizacijama. U njima se one na razne načine suočavaju sa standardima koje je šire društvo prihvatilo, kako pozitivnim, tako i negativnim:

Pozitivni primeri:

Žene koje su uključene u rad nekih organizacija osećaju zadovoljenje potreba da se bore za prava i bolju zaštitu osoba sa invaliditetom, da razmenjuju iskustva sa sebi sličnim ljudima, da upoznaju druge sa problemima osoba sa invaliditetom, da rade ono u čemu su dobre, da uče i da se obrazuju u određenim oblastima,

.....

* Organizacije osoba s invaliditetom, organizacije za prava žena i organizacije za ljudska prava u poslednjih petnaest godina u različitom opsegu uključuju pitanje prava i položaja žena sa invaliditetom u svoje aktivnosti. Jedna od takvih aktivnosti je i ova knjiga.

U Beogradu je 1997. godine osnovana Organizacija za zaštitu prava i podršku žena sa invaliditetom, žrtvama nasilja i diskriminacije ...*Iz kruga – Srbija*. Jedina je ženska organizacija u Evropi sa ciljem da: osnaži osobe sa invaliditetom da izađu iz situacije nasilja i diskriminacije, ukaže na položaj i ljudska prava posebno žena sa invaliditetom i da radi na izmeni i donošenju zakona koji će doprineti boljem položaju žena sa invaliditetom i ostvarivanju njihovih prava. U toku 2007. godine osnovane su organizacije ...*Iz kruga – Vojvodina, Niš i Kragujevac*. Njihove osnovne aktivnosti su: SOS-telefon, individualno savetovanje, grupni rad kroz grupe samopomoći, pismena komunikacija sa ženama sa invaliditetom koje ne mogu da koriste telefon ili ga nemaju, i zdravstveni program.

da pokažu svoja znanja i veštine, da se iskažu. U nevladinim organizacijama kod nas (...Iz kruga, Udruženje paraplegičara Banata, društva i savezi za cerebralnu i dečju paralizu, Centar *Živeti uspravno*, Novosadsko udruženje studenata sa invaliditetom, organizacije gluvih i slepih osoba i dr.) tokom poslednjih deset godina se iskristalisalo novo ideološko shvatanje o drugosti, pa i o drugosti kao ženi sa invaliditetom: da ona ima jednaka prava na obrazovanje, zapošljavanje, javni i politički angažman, umetničke dosege itd. U svojim izjavama one koriste reč *osnaživanje* i *osnažiti se* da bi ukazale na novu, kvalitativnu promenu u sopstvenoj svesti o sebi i drugima.

„Ja sam se okrenula Udruženju, da mojim članovima pomognem što više. Zapravo, možda zato što sam ja bila sposobna da sve to prevaziđem i da radim, ili što sam imala potrebu da pomazem jer sam naučila, eto, moje dete, koliko je bilo bolesno, pa sam shvatila da sam im mnogo potrebna, pogotovo mojim članovima, kao da su svi moja deca. I ja se ne foliram kad kažem, to je cela istina: - Moji članovi su moja porodica!” (Kristina)

„Ljude je trebalo pokrenuti iz njihovih kuća, ukazati im na to da postoji svet i izvan njihovih domova i mesto gde oni aktivno moraju biti uključeni, dati maksimalno od sebe da se pokaže da su oni vredni članovi ovoga društva.“ (Eva)

Negativni primeri i sprečavanje delovanja:

„... postala [sam] član Udruženja paraplegičara Novog Sada, da bi me, posle četiri godine, oni izbacili iz svojih redova! Zato što moja dijagnoza nije bila adekvatna [...] Ali, ja mislim da su oni mene doživeli i kao neku vrstu konkurencije, ili kao nekog ko je drugačiji od njih, ne po paraplegiji nego po shvatanju stanja u društvu – nisam pokušavala da ispravim neke „krive Drine“, ali nisam ni bez razmišljanja klimala glavom. Meni je, prvo, taj alkoholizam u Udruženju smetao, druženje i piće i švercovanje... bila sam neko ko je smatrao da članovi i članice Udruženja zaslužuju mnogo više od toga u životu...”

„Smetalo mi je što se u udruženjima svodi život na neku dozu zezanja i humora, nema ozbiljnih priča“ (Tanja)

„U upravnom odboru odluke donose zdrave osobe, koje su stručne, na primer, defektolozi, ali ponekad mi bude muka od toga što oni mnogo bolje znaju o našim potrebama, nego mi koji smo u potrebi. I to su lica koja su stalno zaposlena, zdrava...” (Ružica)

Odnos prema invaliditetu kod intervjuisanih žena je veoma različit.

„Kad sam imala trinaest-četnaest godina, kad sam se prvi put zaljubila, nisam smatrala da je moja invalidnost uzrok što nemam momka, nego zato što imam velik nos i kriva stopala. Ali to je toliko tipično za taj period!” (Tanja)

„Ne volim reč slep. Kad god se upoznajem sa nekim, u prodavnicu kad dođem, ili kad mi neko dođe, i kad je poslovno, ja odmah kažem: - Ja ne vidim. Tako da znate kako ćete sa mnom da se ophodite, da ne mislite da sam luda, ili

pijana, pa da Vas ne gledam u oči, ili da nešto tu šepam, nešto pogrešim, nešto srušim, da znate da ja ne vidim. I onda su ljudi drukčiji pristup imali. A kad kriješ svoj nedostatak, onda se lošije prođe. To je moje iskustvo i stav odavno. Sećam se u pubertetu da sam malo lagala i krila. Kasnije sam baš svakom kazala, da zna da ne vidim.“ (Neza)

„Imala sam sve: stan, auto, solidna sredstva za život, ali kad sam nastradala, sutradan nisam imala ništa!“ (Kristina)

„Moj život je ličio više na život neke osobe koja je bez invaliditeta, nego sa invaliditetom. Nisam sedela i pričala o tome i kukala nad svojom sudbinom. To je meni bilo totalno bezveze. Imam utisak da su ljudi invalidnost doživljavali samo kao traumu, a ne kao podsticaj za drugačiji život. Sad je već nešto drugačije, što se tog doživljaja tiče, bez obzira na to šta se dešava u društvu i sve ostalo, ali mislim da doživljaj jeste drugačiji.“ (Tanja)

„Ja sam sto posto invalid po svim propisima. Ali, invalid je svako onoliko koliko se oseća invalidom u životu. A ja se tako ne osećam. Čovek je invalid samo onoliko u životu koliko sebi dozvoli da bude invalid.“ (Ana)

Sujeverice i slutnje prisutne su u pričama nekoliko žena.

„Bile smo na moru toga leta i sve je predskazivalo lepu budućnost, mada sam imala strah od toga što sam sama sa dvoje dece. Bojala sam se da mi se nešto ne dogodi, da ne mogu da radim. Mislila sam samo da mi ruke ostanu zdrave, da mogu da friziram! Ne znam da li je istina da čovek priziva nesreću... Želela sam da verujem u nešto. Odjednom sam iz straha bila okrenuta prema Bogu. Kupila sam Bibliju, a San Matere Božije sam nosila sa sobom u autu i kadila sam prostorije... Ne znam ni ja šta se, u stvari, od tog straha dogodilo sa mnom.“

„Kad sam odnela devojčice kod mojih roditelja, one su strašno plakale za mnom, što nikad nisu. I to mi je bilo strašno.“ (Kristina)

„I jedna ptica ku-ku, tu sam ja pticu čula, i sve su je žene u sobi čule i, onako, stresle se: - Ju! Nešto će se desiti. I kroz mene su, onako, trnci prošli. Roditelj ipak nešto predoseti.“ (Neza)

Diskriminacija

Žene otvoreno govore i o pitanjima diskriminacije prema osobama sa invaliditetom i ženama posebno, i navode primere gde im zajednica nesvesno ili svesno smanjuje mogućnosti u životu.

One osećaju diskriminaciju i prepreke i u pristupačnosti i u socijalnim odnosima:

„... ne želim da prolazim kroz istu stvar, da za svaki roditeljski sastanak moram da molim nekog da me unese, i nekog drugog da me spusti. To mi je noćna mora.“ (Tanja)

Roditelji dece bez invaliditeta ne žele da se ona druže sa decom s invaliditetom jer: „tražila je da me „sklone“, jer njena ćerka mora da radi sve umesto mene.“ (Tanja)

Odnos partnerovih roditelja prema njegovoj izabranici sa invaliditetom je najčešće diskriminatoran:

„Njihovi argumenti su bili, prvo, on im je sin jedinac, ne mogu oni da gledaju kako njihov jedinac ima devojku koja je u kolicima, i šta ako ona ne bude mogla da ima dece. To im je bio drugi važan argument.“ (Tanja)

I u odnosu bliže i dalje okoline prema trudnoći žene sa invaliditetom vidi se diskriminatorna crta i neverica da one mogu da budu dobre majke:

„... drugarice su rekle: - Jesi li ti normalna?! Devedeset posto njih sa fakulteta, s kojima sam imala nekakvu komunikaciju, kao: - Još ti samo to fali! Kako ti misliš uopšte...?! Nisi ni završila fakultet.“ (Tanja)

Gotovo sve žene smatraju invaliditet samo jednim elementom ili jednom od karakteristika svog identiteta. One se osećaju i suprugama, majkama i stručnjakinjama u određenim oblastima:

„...ja definitivno mnogo teže živim. Mnogo više moram da se odmaram, a to je jako teško, jer želim da budem i uspešna na poslu, i uspešna majka, i uspešna žena, i da kuvam i da spremam i sve ostalo...“ (Tanja)

Intervjuisane žene kada govore o sebi i o invalidnosti koriste sledeće izraze: invalid, invalidkinja, osoba sa invaliditetom, odnos invalidi-zdravi, hodajući, čujuć, nepokretni, gluv, slep i dr. Kod većine žena se ne uočava doslednost u upotrebi termina. Kod nas i u okruženju se već dugo raspravlja o terminologiji invalidnosti, odnosno, o tome kako se o osobama sa invaliditetom u javnoj sferi (medijima) govori i piše. Istraživanja pokazuju da je u upotrebi šarolika grupa izraza, uglavnom onih koji podržavaju sveprisutnu ideologiju inferiornosti osoba sa invaliditetom zasnovanu na fizičkoj ili mentalnoj različitosti. U medijima nailazimo na izraze: „invalid“, „deca s telesnim i duševnim poteškoćama/smetnjama“, „korisnici s većim stupnjem duševne i telesne hendikepiranosti“, „bogalj“, „hendikepirana deca“, „gluvi“, „poremećeni“, „duševno poremećena osoba“, „mentalno retardirano dete“, „štićenici s umerenom i težom retardacijom“, „osoba s telesnim oštećenjem“, „invalidna osoba“, „osobe sa specifičnim potrebama“, „deca sa stopostotnim invaliditetom“, „osobe s posebnim potrebama“, „osoba s duševnim smetnjama“ i dr.

Primeri jezičkog ponašanja žena i osoba s invaliditetom svedoče da smo svi podjednako uklopljeni u patrijarhalni koncept razmišljanja o drugima kao manje sposobnima, te otuda valja uz zakonodavnu praksu menjati i jezičku praksu, u funkciji brže i veće ostvarenosti jednakosti u društvu. Onoliko koliko je jezik delatan, toliko smo i mi u društvu moćni preko jezika. Jer, jezik je moć.

Zaključak

Ono što pada u oči prilikom analize ovih priča jesu njihove poruke: snaga žena koje su izdejstvovale pobjedu nad životnim okolnostima i trpljenjem konačno se pretvara u novi smisao života. U tom pogledu su ove priče priče o životnom optimizmu.

Na osnovu tvrdnji žena koje su invaliditet stekle u mladosti i srednjem dobu, evidentna je promena njihovog emocionalnog, intelektualnog, duhovnog bića na bolje; glavno osećanje kod žena jeste zadovoljstvo zbog života koji su preživjele i zbog trenutnog i budućeg života.

Generalni zaključci o životu i sreći na kraju svih priča imaju pozitivan ton:

„Možeš da se raduješ bilo čemu u životu, ako hoćeš.“ (Tanja)

Biografija, kao priča o životu i traganju za identitetom, treba da posluži emancipaciji i oslobađanju čoveka kroz prikaz nečijeg života. Važno je iz životnih priča žena sa invaliditetom sagledati načine na koje su one uspele da pokažu svoje vrednosti, prelazeći barijere koje im društvo nameće zbog invaliditeta i pola. Jasno je da treba učiniti sve da se otklone prepreke za njihovo društveno afirmisanje i pojavljivanje u javnosti. Podaci iz životnih priča žena pokazuju u čemu je vrednost njihovih karaktera u situaciji u kojoj se nalaze. Ove pripovedačice ne iznose samo svoje lične priče, već i priču zajednice, priču sopstvene kulture i tradicije, i određuju sebe kao pripadnice zajednice.

Njihove priče doprinose propagiranju poštovanja njihovih prava i dostojanstva, i istrajnoj borbi sa stereotipima, predrasudama i neprijateljskim postupcima prema osobama s invaliditetom na svim područjima života. Stoga ova knjiga nije samo opis problema, nego je i analitička i kritička interpretacija s ciljem da se podigne društvena svest o grupama ljudi koji su izloženi stigmatizaciji.

Milica Bracić, Milica Mima Ružičić-Novković, Svenka Savić

Literatura*

Albert, Bill (2004). Briefing note : the social model of disability, human rights and development. London : The Disability Knowledge and Research programme (Disability KaR; izvor: http://disabilitykar.net/research/red_main.html).

Barnes, Colin (1992). *Disabling imagery and the media : an exploration of the principles for media*, izveštaj. London: The British Council of Organizations of Disabled People Ryburn Publishing.

Bracić, Milica (2002). *Diskursne osobine razgovora sa ženama invalidima* (neobjavljen diplomski rad; Seminarska biblioteka Odseka za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu).

Bracić, Milica (2004). *Ogled o konceptu invalidnosti u srpskom jeziku (dijahrona perspektiva) u: Prilozi proučavanju jezika*, 35. Novi Sad : Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku, str. 155-179.

Cooke, Caroline – Daone, Liz – Morris Gwilym (2000). *Stop press : how the press portrays disabled people*. London : Scope.

Deegan, Mary Jo – Brooks, Nancy A. (1985). *Women and disability : the double handicap*. New Jersey: Transaction.

Index of various national legislation on disability (2008). DREDF : <http://www.dredf.org/international/lawindex.shtml>. (pristupile 20. 9. 2009)

Epstein, Susan (1997). *We can make it : stories of disabled women in developing countries*. Geneva : International Labour Office.

Evropska konvencija o ljudskim pravima (1996). Beograd : Beogradski centar za ljudska prava.

Fallon, Bernadette (1987). *So you're paralysed ---*. London : Spinal Injuries Association.

Gillinson, Sarah – Miller, Paul – Parker, Sophia (1992). *Disabilism : how to tackle the last prejudice*. London : DEMOS.

Goffman, Erving (2009). *Stigma : zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*. Novi Sad : Mediterran Publishing.

.....
* Literature o položaju žena s invaliditetom kod nas ima veoma malo. Centar za samostalni život invalida Srbije objavio je (2006) publikaciju o ženama s invaliditetom i knjigu „Nasilje je smrt duše“ www.cilsrbija.org, ...*Iz kruga* je u poslednje dve godine objavila publikacije „Žene s invaliditetom nevidljive žrtve nasilja“, „Priručnik dobre prakse za zdravstvene radnike“ i „Reproduktivno zdravlje žena sa invaliditetom“ www.izkruga.org.

Lične priče radi podsticanja drugih i podizanja svesti o mogućnostima i položaju osoba s invaliditetom objavljujivane su do sada samo u časopisima koje izdaju organizacije osoba s invaliditetom. Centar za samostalni život invalida Srbije objavio je (2008) zbirku autorskih priča osoba s invaliditetom „Ne tako obične priče“.

Hellar, Beth (1999). News coverage of disability issues : final report for the center for an accessible society. San Diego : The Center for an Accessible Society.

International classification of functioning, disability and health (2001). World Health Organization. www.handicapincifre.it/documenti/ICF_18.pdf. (*pristupile 14. 8. 2009.*)

Injac, Božana (2003). Stavovi i socijalna distanca prema osoba sa invaliditetom kod stanovnika Novog Sada (istraživački rad u okviru kampanje Kako te vidim?! Centra *Živeti uspravno*).

Jevremović, Zorica (2002). *Šaputave devojke : zvezdočinka u: Scena : časopis za pozorišnu umetnost, 38/2. Novi Sad : Sterijino pozorje, str. 171-189.*

Kako ostvariti socijalnu uključenost? : deklaracije iz Madrida i Saporoa (2002). Beograd : Centar za samostalni život invalida Srbije.

Ključ za jednakost : standardna pravila UN za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom (urednik Tatić, D.). Beograd : Centar za samostalni život invalida Srbije, 2003.

Ljubenović, Miša (2007). „Oštećenje“, „ometenost“, „hendikep“ : ideologija jezika deficita u: *Sociologija, 49/1. Beograd : Jugoslovensko udruženje za sociologiju, str.45-64.*

Ljubinković, Borivoje – Rajkov, Gordana (2001). Servis personalnih asistenata kao alternativni oblik podrške invalidima : studija slučaja. Beograd: Centar za samostalni život invalida Srbije

Mandić, Sladjana (2008). Zastupanjem do politike zajednice u oblasti invalidnosti : priručnik za razvoj lokalnih planova akcije u oblasti invalidnosti. Beograd : Handicap International za jugoistočnu Evropu.

Matić, Danijela – Stojan, Nataša (200?). Osobe sa invaliditetom u jeziku tiska (neobjavljen istraživački rad), Split.

Osnovni dokumenti o ljudskim pravima. Beograd : Beogradski centar za ljudska prava(1998).

Osobe sa invaliditetom i okruženje (urednica: Cucić, Viktorija). Beograd : Institut za mentalno zdravlje : Handicap International, 2001.

Petrović, Ljubomir (2001). Diskriminacija invalida u jugoslovenskom društvu (neobjavljen istraživački rad).

Petrović, Ljubomir (2007). Nevidljivi geto : invalidi u Kraljevini Jugoslaviji : 1918-1941. Beograd : Institut za savremenu istoriju.

Prava čoveka (urednik: Vasiljević, V.). Beograd : 1991.

Prava osoba sa invaliditetom (urednik: Trkulja, Jovica). Beograd : 2003.

Radtke-Bifoa, Dinah (2004). Nasilje je smrt duše. Beograd : Centar za samostalni život invalida Srbije.

Reforma obrazovanja učenika sa posebnim potrebama (2004). Beograd : Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije.

Ružičić, Milica Mima (2002). Jeziku funkciji nediskriminacije – prilog standardizaciji terminologije u oblasti invalidnosti (neobjavljen diplomski rad; Seminarska biblioteka Odseka za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu)

Ružičić, Milica Mima (2003). Equality in the media language in Serbia (neobjavljen rad, izlagan na međunarodnom seminaru na temu Možnosti participacije : perspektive

za uključevanje marginaliziranih skupin u Ljubljani 6-8. 11. 2003)

Ružičić, Milica Mima (2003). Terminološki rečnik invalidnosti – ka jednakosti u javnom govoru. Novi Sad : Dnevnik : Novosadsko udruženje studenata s invaliditetom : Centar *Živeti uspravno*.

Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Srbiji u: Službeni glasnik, 1. Beograd : Službeni glasnik Republike Srbije, 2007.

Tatić, Damjan (2008). Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom. Beograd : Službeni glasnik.

Traustadottir, R. i grupa autorki (2004). Prepreke za jednakost : dvostruka diskriminacija žena sa invaliditetom. Beograd : Centar za samostalni život invalida Srbije.

Van Dijk, Teun (2008). Discourse and context : a sociocognitive approach. Cambridge : University Press.

Vodič kroz prava osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji (2008). Beograd : Ministarstvo rada i socijalne politike, Sektor za zaštitu osoba sa invaliditetom : http://www.minrzs.gov.rs/cir/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=25&Itemid=229&lang=src (preuzele 20. 9. 2009)

Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom Republike Srbije (predgovor Tatić, D.). Beograd : Službeni glasnik, 2006.

DODACI

Dodatak 1

OSNOVNA UPUTSTVA ZA VOĐENJE SARADNIČKOG RAZGOVORA SA ŽENOM

Imamo puno poverenja u ženu i u ono što ona priča. Žena mora biti sigurna da ništa neće biti upotrebljeno bez njene saglasnosti. Razgovor, ili njegov prepis, anoniman je: umesto imena žene može se upotrebiti neki inicijal ili neki drugi oblik šifre. Važno je da su tačni podaci: o rođenju - godina i mesto rođenja, zatim o istraživačici koja je razgovor snimila, transkribovala i redigovala, o datumu i mestu snimanja razgovora. Kada žena ne želi da razgovara o nekim pitanjima, treba pokušati da je usmerimo na ono što nas interesuje sa stanovišta feminističkog pristupa životu i istoriji. Sve zavisi od toga koliko je svaka žena u stanju ne samo da priča o svom životu, nego da zajedno sa nama razmišlja o njemu. Nikada ne snimamo razgovore sa svojim majkama ili bakama, koje dobro poznajemo ili sa kojima živimo, ali možemo snimati razgovore sa prijateljicama i poznanicama. U protokolu treba navesti kako smo do žene došle, ko nas je na nju uputio, detaljnu genezu poznanstva i stepen prisnosti. U pitanja uvrstiti i

ona koja niko pre nas toj ženi nije uputio, pitati za stvari koje, možda, nikome do sada nije rekla.

ŠEMA RAZGOVORA

1. Porodica iz koje žena potiče: detinjstvo, vaspitanje, generacijske veze;
2. školovanje, profesija/profesije, ravnopravnost na poslu i u različitim periodima života;
3. partner, muž/muževi, ljubavni život, brak, seksualnost, pitanje kontracepcije (razvod... itd.);
4. deca: rađanje, materinstvo, porođajno odsustvo, vrtići, škola, dečje bolesti, razlike u vaspitanju muškog i ženskog deteta, primer oca ili majke u porodici;
5. materijalno stanje u porodici tokom godina, stambena situacija (stan/kuća), pitanje ravnopravnosti u porodici; domaćinstvo i svakodnevne brige (radni dani, praznici);
6. slobodno vreme: da li je žena uspela naći vremena za sebe, za kulturu, za prijatelje, važnije socijalne veze žene sa drugaricama, prijateljima i slično; kako je provodila praznike, vikende, godišnje odmore, raspuste; nega i briga o sopstvenom zdravlju;
7. javni ili politički život: učešće u njemu i refleksije o njemu, pre svega u vezi sa ratovima: II sv. rat i ratovi na prostorima poslednje Jugoslavije; neposredna poratna situacija: nacionalizacija, konfiskacija imovine, agrarna reforma, otkup žita; zatvaranje u logore pripadnika pojedinih naroda, osuda kvislinga; podela postojećeg stambenog prostora; Informbiro (1948); uvođenje samoupravljanja pedesetih godina; uspon nove klase upravljača; definisanje politike nesvrstanosti; unutarpartijski i unutardržavni sukob sa A. Rankovićem; privredna reforma 1965; studentske demonstracije 1968; liberali 1971. i jačanje nacionalnih partijskih elita; ustavne promene 1974. i potiskivanje samoupravljanja; Titova smrt 1980; raspad zemlje i bratoubilački ratovi; sankcije međunarodne zajednice protiv Jugoslavije; kriza na Kosovu i intervencija NATO pakta u Jugoslaviji;
8. pitanje veroispovesti, uloga crkve;
9. šta se bitno u životu žene promenilo posle 1990;
10. ključni trenuci u životu: šta je najviše uticalo na život žene; najsrećniji i najgori period u životu žene (moguće krize), šta je žena želela kao devojčica da postigne u životu i šta joj se ispunilo, a šta nije, kako danas žena vidi sebe kao ženu u proteklih pedeset godina, a šta bi preporučila svojim kćerkama i unukama.

Pored ovih pitanja, mogu se postavljati i druga, u zavisnosti od lične priče žene (ukoliko istraživačica procenjuje da je to interesantno posmatrano iz ženskog ugla, na primer rad AFŽ-a u Jugoslaviji nakon II svetskog rata).

ETIČKI KODEKS PRIČE

Budući da svaka istraživačica sama odlučuje o ženi koju bira i o dužini razgovora, potrebno je na prvom susretu objasniti ženama da imaju prava kontrole onoga što govore do kraja rada na materijalu. I kad se sve završi, žena može da kaže: "Ne želim da to bude objavljeno!" U tom slučaju njena priča ostaje u arhivi Projekta kao priča anonimne osobe.

Ženi ne postavljamo pitanja motivisana našom znatiželjom, poštuje se pravo žene da prećuti i ne kaže sve ono što zna, da iz njoj znanih razloga pruži delimičnu informaciju; za istraživačice je važno da dobiju sliku žene kakvu ona želi, ličnost žene opisanu jezikom, stilom, pomoćnom građom koju smatra relevantnom za vlastiti život.

Odnos istraživačice i žene koja priča je saradnički: istraživačice su autorke teksta, a žene sa kojima razgovaramo su autorke svojih životnih priča.

Dodatak 2

OSNOVNE INFORMACIJE O DOKUMENTOVANJU EMPIRIJSKOG MATERIJALA

Empirijski materijal u projektu sadrži audio-zapis, transkript, biogram, protokol i sažetak, a ponekad i video-zapis, fotografije, pisma, i druge dokumente važne za priču određene žene. Da bi ukupan materijal bio sistematizovan, neophodno je pridržavati se određenih pravila dokumentovanja svakog pojedinačnog materijala.

Dokumentovanje audio-zapisa

Na audio-kaseti ili CD-u, na kojima je snimljen intervju, neophodno je naznačiti podatke o ženi koja je intervjuisana, o osobi koja je intervju vodila i snimala i mestu i datumu snimanja. Na audio-kaseti (sa obe strane i na omotu audio-kasete) ili CD-u (i na njegovom omotu) navedeno je ime žene koja je intervjuisana (pseudonim ili samo inicijali, kako se sa ženom dogovori istraživačica) i u zagradi godina rođenja, na primer:

Milosava (1928)

zatim ime i prezime osobe koja je intervju vodila i snimala, na primer:

Snimanje: Zdravka Jelačić

i na kraju datum i mesto snimanja, na primer:

Datum i mesto snimanja: 9. 1. 2002, Vrbas

Transkripcija

Transkript je pisani oblik (tekst) nekog audio-zapisa. Način na koji je transkript organizovan odražava našu teorijsku poziciju u odnosu na govoreni i razgovorni jezik. Otuda je transkript u ovom projektu jedan od mogućih načina pretakanja govorenog u pisani vid jezika.

Audio-zapis transkribuje se u pisanu formu u tekst procesoru WORD for Windows. Format dokumenta u koji se transkript unosi je sledeći:

font – Times New Roman (za jezik na kom je intervju – srpski, hrvatski, mađarski, slovački i sl.)

veličina slova – 12 pti

prored - 1,5

margine – gornja: 2,5 cm i donja, leva i desna: 2 cm.

numeracija stranica – desni donji ugao

Pre nego što se pristupi transkribovanju audio-zapisa, navode se određeni podaci o ženi koja je intervjuisana, o istraživačici i mestu i vremenu snimanja.

Na samom početku stoji ime žene boldovano (pseudonim ili samo inicijali, kako se sa ženom dogovori istraživačica), godina rođenja u zagradi i mesto rođenja. Na primer:

Zlata (1928), *Novi Sad*

U novom redu stoje podaci o osobi koja je snimala, transkribovala i redigovala tekst i datum i mesto snivanja. To može biti ista osoba, pa je onda informacija o istraživačici u jednom redu:

Snimanje, transkripcija, redakcija: Jelena Jovanović

Najčešće tri osobe podele poslove i onda je za svaki segment rada informacija u novom redu:

Snimanje: Jelena Jovanović

Transkripcija: Sara Savić

Redakcija: Svenka Savić

Snimano: 21. januara 2002. u Draginom stanu.

Posle osnovnih informacija - dva reda prazno pa sledi transkript samog intervjua koji počinje pitanjem. Sva pitanja istraživačice su boldovana (masna slova), uvučena za dva slova mesta. Posle pitanja, dva prazna reda i zatim sledi tekst odgovora. Odgovori počinju crticom (počinje upravni govor) i takođe su uvučeni za dva slova mesta. Ako žena ima nekoliko celina u istom odgovoru, onda novi paragraf ne počinje novom crticom. Crtica znači samo da žena govori. Novi paragraf je samo uvučen za dva slova mesta.

Ako se citiraju nečije reči, stave se dve tačke, jedno mesto razmaka, crtica, pa razmak (ne znaci navoda). Na primer:

Jela mi kaže: - Nećeš ići kući.

Ukoliko je u tekstu neka pesma ili navođenje drugih reči to treba dati kurzivom ili na neki drugi način obeležiti da to nije autorkin govor. Ako treba da se u tekstu navede ili obeleži situacija, stavlja se u zagradu kurzivom. Na primer:

- Ja sam dobro (*smeje se*).

Na kraju teksta transkripta nalazi se potpis osobe koja je tekst unosila i datum završavanja transkripta, kao i informacija o tome da li je žena odobrila ili ne tekst za štampu, i njen potpis.

Transkript treba snimiti na disketu na kojoj je ime dokumenta, ime žene, godina rođenja (u zagradi) i mesto rođenja. Na primer:

Zlata(1928)NoviSad.doc

Biogram, protokol i sažetak

Biogram, protokol i sažetak unose se u tekst procesor u istom formatu kao i transkript, svaki u zasebnom dokumentu i sa sadržajem transparentnim u naslovu, na primer:

BiogramZlata(1928)NoviSad.doc

SazetakZlata(1928)NoviSad.doc

ProtokolZlata(1928)NoviSad.doc

U slučaju da saradnica prikupi i drugu vrstu materijala, o načinu dokumentovanja toga materijala biće informisana na konsultacijama.

Tbl 1. Životne priče žena s invaliditetom (1915-1980): Podaci o intervjuisanim ženama s invaliditetom

Red. br.	Ime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Mesto stanovanja	Obrazovni nivo	Zanimanje	Broj dece	Bračni status	Datum snimanja
Rođene između 1910-1919.									
1.	Mara †	1915.	Čurug	-	osnovno	poštanska službenica	-	neudata	2002.
Dekada 1930-1939.									
2.	Marija*	1939.	Subotica	Novi Sad	visoko	pravnica	2	udovica	2002.
Rođene između 1940-1949.									
3.	Nada	1943.	Dvor na Uni	Pančevo	srednje	mašinska tehničarka nastavnica	2	udata	2009.
4.	Ana †	1947.	Bački Petrovac Bosanska Kamenica	-	visoko	muzike fiziotera-peutkinja	2	udata	2005.
5.	Neza	1948.	Novi Sad	Novi Sad	više		2	razvedena	2009.
Rođene između 1950-1959.									
6.	Brigita	1950.	Apatin	Novi Sad	srednje	krojačica	1	udata	2009.
7.	Eva	1952.	Subotica	Subotica	visoko	ekonomistkinja	1	udata	2009.
8.	Kristina	1954.	Zrenjanin	Zrenjanin	srednje	frizerka	2	udata	2002.
9.	Ružica	1955.	Martinci	Martinci	srednje	ekonomska tehničarka	1	razvedena	2009.
Rođene između 1960-1969.									
10.	Natalija	1962.	Novi Sad	Novi Sad	osnovno	nezaposlena	-	neudata	2009.
11.	Tanja	1967.	Novi Sad	Novi Sad	visoko	psihološkinja	2	udata	2009.
Rođene između 1970-1979.									
12.	Vesna	1970.	Beograd	Beograd	srednje	frizerka	1	udata	2002.
13.	Marija	1972.	Novi Sad	Novi Sad	srednje	političarka	1	razvedena	2009.
14.	Milica	1978.	Novi Sad	Novi Sad	visoko	lingvistkinja	-	udata	2009.
Rođene između 1980-1989.									
15.	Miranda	1980.	Novi Sad?	Novi Sad	specijalno	nezaposlena	-	neudata	2001.

Tbl 2. Životne priče žena s invaliditetom u Vojvodini (1915-1980): Dokumentacioni podaci o životnim pričama

Red. br.	Ime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Snimanje	Transkr.	Redakcija	Lektura	Protokol	Bio-gram	Sažetak
Rođene između 1910-1919.										
1.	Mara †	1915.	Čurug	Sara Savić	Sara Savić	Svenka Savić	Mirjana Jocić	+	+	+
Rođene između 1930-1939.										
2.	Marija*	1939.	Subotica	Milica Bracić	Milica Bracić	Svenka Savić	Mirjana Jocić	+	+	+
Rođene između 1940-1949.										
3.	Nada	1943.	Dvor na Uni	Milica Bracić	Milica Bracić	Svenka Savić	Mirjana Jocić	+	+	+
4.	Ana †	1947.	Bački Petrovac Bosanska Kamenica	Milijana Trivanović	Milijana Trivanović	Svenka Savić	Mirjana Jocić	+	+	+
5.	Neza	1948.		Milica Bracić	Milica Bracić	Svenka Savić	Mirjana Jocić	+	+	+
Rođene između 1950-1959.										
6.	Brigita	1950.	Apatin	Milica Bracić	Milica Bracić	Svenka Savić	Mirjana Jocić	+	+	+
7.	Eva	1952.	Subotica	Milica Bracić	Milica Bracić	Svenka Savić	Mirjana Jocić	+	+	+
8.	Kristina	1954.	Novo Miloševo	Milica Bracić	Milica Bracić	Svenka Savić	Mirjana Jocić	+	+	+
9.	Ružica	1955.	Martinci	Milica Ružičić- Novković	Milica Ružičić- Novković	Svenka Savić	Mirjana Jocić	+	+	+
Rođene između 1960-1969.										
10.	Natalija	1962.	Novi Sad	Milica Ružičić- Novković	Milica Bracić	-	-	-	-	-
11.	Tanja	1967.	Sremska Mitrovica	Milica Bracić	Milica Bracić	Svenka Savić	Mirjana Jocić	+	+	+
Rođene između 1970-1979.										
12.	Vesna	1970.	Beograd	Milica Bracić	Milica Bracić	Svenka Savić	Mirjana Jocić	+	+	+
13.	Marija	1972.	Novi Sad	Svenka Savić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	Mirjana Jocić	-	-	-
14.	Milica	1978.	Novi Sad	Svenka Savić	Marija Vojvodić	Svenka Savić	Mirjana Jocić	-	-	-
Rođene između 1980-1989.										
15.	Miranda	1980.	Novi Sad	Svenka Savić	Čarna Ćosić	Svenka Savić	Mirjana Jocić	-	-	-

† Preminula

* Biografija je objavljena u knjizi Svenka Savić i dr. Životne priče žena u Vojvodini: Hrvatice, Bunjevke, Šokice (1919-1955).

- Imena štampana italikom označavaju priče u dokumentaciji koje nisu štampane u knjizi. (legenda je zajednička za obe tabele)

Životne priče

Mara (1915), Čurug

Kažite mi nešto o Vašem detinjstvu.

Rođena sam devetsto petnajste godine, sedmog novembra, u Čurugu. Imala sam mater Julku, oca Mladena i sestre Ružu, Katu i Smilju – pre mene rođene. Ja sam najmlađa od četiri sestre. Znam da je moja mama morala nas četir hraniti, otac je bio u ratu, ja njega uopšte ne mogu da se setim, ne znam da l' sam ga ikada videla. Bila sam dete od tri godine kad je bolestan došao kući iz rata osamnajste godine i kad je umro. A moja mama je ostala sa nas četiri, zasukala rukave i počela raditi. Bila je krojačica, šila je kome god je trebalo. Svako je dolazio kod nje, jer ona je bila takva da su je svi poštovali kao jednu vrednu radnicu i sve je lepo radila.

Gde ste živeli?

U Čurugu smo živeli sve do dvadeset sedme godine, kada sam ja pošla u gimnaziju. Mi smo tada u selu imali šest razreda osnovne škole. Bezbrizno sam živela sve do devetsto dvadeset i druge godine kada sam pošla u školu. Završila sam pet razreda osnovne škole u Čurugu. Kad sam završila četvrti, moja mama je kazala: – 'Ajde, neka ide još jednu godinu, biće ozbiljnija... Kad sam završila i peti razred, moja mama je imala dve devojke kojima je stalno šila, pa su se one u međuvremenu udale i preselile u Vrbas. One su onda nju pozivale da dođe tamo da im šije u stanu, pogotovo kad su dobile decu. Zato smo se mi preselile u Vrbas. Tamo me je mama upisala u gimnaziju. Smilja je već bila zaposlena u pošti u Gospođincima, a Kata je bila s njom. Smilja je završila školu i prvo je radila u pošti u Čurugu, posle toga je otišla u Gospođince, i onda su ona i Kata tamo živele zajedno.

Kolika je bila razlika u godinama između vas sestara?

Između Smilje i mene je šest godina razlike. Ruža je najstarija i ona se sa sedamnajst godina već udala. Kata je rođena osme godine, Smilja devete, a ja petnajste. Ja sam celog života najviše bila vezana za Smilju.

Kako je bilo u Vrbasu kad ste se preselile?

Mama me je upisala u gimnaziju. Kad je otišla na šećeranu da šije tim gospođama, one su na nju vršile pritisak – zašto me je dala u gimnaziju kad sam mogla ići u Žensku građansku školu, jer u gimnaziji ima i muškaraca. Govorile su mami: – Izvadite vi nju iz gimnazije, prebacite je u Žensku građansku školu. Ona je to i uradila. Tamo je nastava bila na nemačkom jeziku, pa mi je u početku bilo malo teško. Posle mi je bilo dobro, jer sam naučila jezik.

Mama Vas nije pitala da li želite da pređete u tu školu, ona je to sama rešila?

Pitala me je, ja sam pristala. Nisam odustala, ni odbijala ništa. E sad, mama je i dalje šila i nekim drugim ženama – ujutru je odlazila, a uveče se vraćala. Bila sam uglavnom ceo dan sama. Mama nije išla svaki dan da radi, nekad je ostajala kod kuće da šije, pogotovo nedeljom. Imale su one decu, pa je mama naročito za decu upotrebljavala svu svoju krojačku veštinu, deca su bila jako lepo udešena.

Tri godine sam išla u Žensku građansku školu, a onda se škola zatvorila, jer je u četvrtom razredu bilo svega nas devet učenica. Nisam završila tu školu u Vrbasu, nego sam došla u Novi Sad kod starije sestre Ruže koja se udala u Novom Sadu. Mama je posle prešla u Gospođince, jer se tamo Kata udala, da joj pomaže oko dece. Tako smo se razdvojile.

Kad sam završila školu u Novom Sadu, i ja sam u došla Gospođince. Kata je položila poštarski ispit, mislim trideset druge godine. A mi smo se nekako dogovorile, tu su još bile Smilja i Kata i mama, da ja idem dalje u Učiteljsku školu. One su sve radile, ja sam mogla dalje da se školujem, jer su sestre rekly da će me izdržavati. Te godine sam se preko leta spremala za prijemni ispit. Ali mama tada više nije šila, počela je poboljevati – srce, noge...

Kad sam trebala da položim prijemni ispit za Učiteljsku, došla sam u Novi Sad. Čekali smo dugo u hodniku, bilo nas je možda oko dvadeset. Kad je jedan profesor izašao, neke su se pobunile što dugo čekaju, pa kažu: – Dokle ćemo čekati, što ne počinju? A ja sam stajala kod vrata i mislila: šta ću raditi kad dođem do trećeg razreda, pa dalje ne budem mogla. Škola je trajala pet godina, a Smilja i Kata su trebale da me školuju jer mama više nije radila. Moja mama je sedela u nekom budžaku i mislila kako će se sve to svršiti. Kad je taj profesor prošao pored mene onako u ljutini i brzini, ja kažem mami: – Znaš šta, mama, 'ajdemo mi kući! Nisam sigurna da ću završiti Učiteljsku školu, a mogu propustiti tri godine. Idemo mi kući, pa ćemo videti kako će biti sa poštom. Možda se tamo zaposlim.

Morala sam čekati do trideset treće godine, petnajstog marta, dok nisam navršila osamnajst godina, jer sam tek kao punoletna mogla da se zaposlim i to kao neki vežbenik (tako se to zvalo). Takve male pošte kao što su Gospođinci ili Bački Jarak bile su državne, ali su bile pod ugovorom, njihov poštar zvao se ugovorni poštar. Kata je bila ugovorni poštar u Gospođincima, pa sam uz nju učila. Dve godine sam trebala raditi, pa onda polažem ispit. Nisam imala platu, u tim poštama se nije davala plata početnicima. Kad sam položila ispit trideset pete godine, propis je bio da taj ugovorni poštar kod kojeg radim mora mene plaćati. A to je bila moja sestra Kata. Dođe Kata jednog dana kod mene i kaže: – Evo ti, Maro, dvesta dinara, ja ti više ne mogu dati, a ti dođi pa radi. Dvesta dinara je bilo malo. Kad sam počela raditi u Bosni, imala sam hiljadu četrinsto dinara plate. Kata i njen muž nisu se baš lepo slagali. U to vreme – trideset šeste godine – Katin sin je bio beba od dva meseca. Zato sam i pristala na takav dogovor – da njoj pomognem. Ja bih možda pristala i besplatno raditi da se nije dogodilo nešto između Kate i njenog muža... Meni je bio cilj da me pošta uvek ima u evidenciji, pa ako bi zatrebalo da se negde ide, da mene pošalju. Rekla sam mami: – Ja ću otići u Novi Sad u poštu, pa ću tražiti da me pošalju negde na privremeni rad. Nama je bio potreban novac. Mama je već bila onda prilično bolesna, srčani bolesnik, a morala je raditi.

Kad sam otišla u Novi Sad, sreća sam jednog inspektora i kazala mu: – Nemam sredstava za život, ja vas najlepše molim da me pošaljete negde, na neku poštu na privremeni rad, dok ne dođe vreme da me mogu postaviti za trajno. A on: – Idite kući, mesto dobiti nećete, nek vas izdržavaju vaše sestre! On ih je znao i bio je protiv Kate. Zapravo, bila su dva inspektora: jednom je bilo svejedno, a ovom drugom nije. Valjda zato što Kata nema školu. Kad sam došla kući, kažem Kati: – Molim te, sada budi dobra, pa kad dođe prvi konkurs u Srbiji, ti mi kaži, pa ću ja poslati molbu. To je bio Kosjerić. Napisala sam molbu i nisam dobila ni odgovor. Onda je došla Sjetlina u Bosni. Poslala sam molbu i dobila posao pored Sarajeva, pored Pala. Mesto se prvo zvalo Sjetlina, tamo između planine Jahorine i Romanije. Posle su naziv Sjetlina promenili u Podgrab. Tamo sam bila od trideset i sedme do Drugog svetskog rata. Kad sam prvi put otišla, sa mnom je pošla i Smilja, da pomogne oko selidbe. Od tada je mama uglavnom bila sa mnom, jer sam najmlađa, a nisam bila udata.

To je bila državna pošta, a onda se pretvorila u ugovornu poštu i ja sam za trajno postavljena. Dobila sam stan pored pošte. Mesto je bilo malo, samo jedan red kuća, sve zgrade na sprat. Bilo je jedno italijansko preduzeće građevinskog materijala, pa preduzeće „Kopaonik” iz Beograda, pa Šumska uprava, Dom zdravlja... pravi jedan gradić. Pošta je bila u prizemlju jedne zgrade, a gore su stanovali službenici koji su radili u tom italijanskom preduzeću.

Da li ste tamo imali društvo?

Kad sam otišla tamo, nisam našla ni devojaka ni momaka. Bila je samo jedna učiteljica, već udata. Nisam živela društvenim životom, nisam išla u Sarajevo da se provađam, radila sam. Ako nisam imala posla u pošti, ja sam sedila i radila ručni rad.

Ja sam se trebala udati četrdesete godine, pa smo devojačku spremu mama i ja spremale. Ne znam koji je to bio dan, pozovu me jednom na bal, ali da ne dođem sama. Bila i moja mama tamo i kaže: – Može! Mama se lepo obukla u crnu haljinu. Ja sam imala crnu svilenu (ima tu i slika moja u toj haljini) sa belim plastronom*. Kosa mi je bila prirodno talasasta. Namestim se ja i oni dođu po mene i odemo na bal. Mama je sedila pored jedne žene, da l' je ona bila kapetanica ili majorova supruga, ne znam. A ja sam sedila sa druge strane, tu su bili oficiri. Jedan je, izgleda, došao po mene da igramo, al' meni mama nije to odma kazala, nego tek kad smo došli kući. Ona kaže kako je ta kapetanica kazala: – Kako vaša ćerka ima lepu haljinu! Ja sam sa njima jako lepo živila, sa oficirima i sa svima, dok oni nisu otišli u Sarajevo. To je, eto, jedan slučaj koji mi je ostao u živom sećanju, lepo je bilo.

Da li ste imali problema što ste iz Vojvodine?

Ne kad sam došla, nego četrdeset i prve godine. Kada je zaratilo trideset i devete godine, prva je stradala Poljska, onda je Hitler dalje išao i Musolini je bio sa njim, pa je naša država onda otkazala saradnju ovom italijanskom preduzeću. U isto vreme mesto je napustio i „Kopaonik” iz Beograda. Tu je onda došla Jugoslovenska podoficirska vazduhoplovna škola, zgrada pošte je njima pripala i ja sam se morala iseliti. Preselila sam se u stan u privatnoj zgradi, tu je bio Sokolski dom i u njemu su napravili poštu i meni stan.

Ti oficiri nisu dugo ni bili tamo, samo godinu dana. Kad je počelo jače ratovanje i kad su bombardovali Beograd, kad su videli kako se Nemci približavaju Jugoslaviji, napustili su mesto i otišli na Rajlovac (to je aerodrom kod Sarajeva). Među njima su bili neki podoficiri iz Turije, mislim da je jedan bio iz Srbobrana, a jedan iz Beograda. Kad su oni čuli da sam ja Vojvođanka, došli su da se sa mnom pozdrave. Nisu tako mnogo dolazili na poštu, samo taj iz Beograda, imao je svoju verenicu u Beogradu, pa se onda njoj javljao telefonom iz pošte.

Kad su oni otišli na aerodrom Rajlovac, došla su dva činovnika u Šumsku upravu. Jedan je bio Crnogorac, a drugi Bosanac. Kada uveče završim posao, mama i ja večeramo, obučemo se pa izađemo napolje da se prošetamo. Bio je neki drveni most, pa odemo do tog mosta. Jedno veče, kad smo mama i ja izašle u šetnju, obojica su nam prišli. Pozdravili smo se, upoznali se, taj Bosanac je stao pored mene, a onaj Crnogorac je stao pored mame i tako smo šetali svakog dana. Jednog dana je Bosanac pitao da li bi on mogao doći kod mene kući. Sa

.....

* Plastron – grudni deo košulje ili haljine.

mamom sam se prvo dogovorila da ga pustimo, pa hajd', šta bude. On, kad je već jedanput bio, vidio je kako sam ja bila spremljena. To su bile dve sobe nameštaja, mama je donela svoju spavaću sobu. Kad je on vidio sve to, njemu se to dopalo i on pozove svog brata da dođe. Četrdesete godine njegov brat dođe i mi se upoznamo. On je pregovarao sa mojom mamom. Imala sam ulaz iz stana u poštu i ja sam otišla u poštu dok su oni razgovarali. Nisam čula šta su sve govorili, ali trebalo je da dođe do udaje. Ali, u to vreme država je počela pozivati u vojsku, pozivali su sve one koji su već odslužili vojni rok u rezervu. E, jednog dana njih dvojica su nestali iz tog sela. Nisu se meni ni javili, da l' su oni već bili pozvani, da l' su otišli da ne idu u vojsku... ne znam. Rastali smo se i nije došlo do udaje. On se meni više nije javljao, nit sam se ja interesovala za njega. Al' za to vreme dok je još on bio u selu, on je dolazio kod nas.

Kad je šestog aprila bilo bombardovanje Beograda, Hrvati su počeli ulaziti u Bosnu. Zauzimali su preduzeća, ustanove i ja dva meseca nisam imala nikakve veze sa Sarajevom, pa čak ni telefonske. Nisam znala da voz koji je išao od Beograda za Sarajevo više ne ide, nego ide od Višegrada do Sarajeva – samo na teritoriji Bosne. Ja sedim u pošti, niko ne dolazi, čekam da mi sestra napiše pismo... Kako je počeo rat šestog aprila, ništa nisam znala o njima. Imala sam veze s jedne strane s Palama, a sa druge strane sa Pračom – to je bila moja opština. Imala sam dvadeset šest godina kad je zaratilo. E, jednoga dana zazvoni telefon – Sarajevo! Ja se javim i neko mi kratko kaže: – Vama će doći jedan mladić i vi ćete njemu predati dužnost! A ja kažem: –Nikome ja dužnost predati neću, dok ne dobijem pismeno! A on poč'o na mene vikati: – I to ćete...! A ja nisam dočekala da on završi i da kaže 'dobiti', nego ja njemu kažem: – Nemojte vikati, rat još nije završen. Ja ne znam, da l' je on mene čuo, ali sam ja čula kako je on tresno slušalicu o telefon. Dobro je, Maro, sad ćeš dobro proći! – mislim ja. Kad je prošlo jedno tri dana, mene pozove šef železničke stanice: – Za vas je prispela jedna vreća. Reko: – Znate šta, gospodine šefe, ja ne mogu kancelariju ostaviti do jednog sata, a Vi tu vreću stavite pod ključ, u jedan sat poslaću nekog po to. U jedan sat ja odem kod mog poštonoše i kažem: – Za nas je stigla jedna vreća, za poštu, hajte, budite dobri, idite gore do stanice pa donesite. Kaže: – Neću! On je bio Musliman. Sad ili on nije hteo zbog mene, što sam ja Srpkinja, ili zato što su Hrvati došli već u Bosnu – ne znam. On je imao jednu lepu slatku devojčicu koja je više puta kod mene dolazila i ja sam njojzi i poklone pravila i tako... Onda odem kod drugog poštanskog radnika, i on je bio Musliman, on je imao kola, pa je pristao da ode kolima na stanicu po poštu. I kada sam je otvorila, pročitam na hrvatskom: „Ravnateljstvo brzojava i brzoglasa“ šalje mi otkaz.

Platu ste redovno dobijali za sve to vreme?

Mi smo redovno dobijali platu. Mislim da još uvek čuvam knjižicu kao ugovorni poštar, i taj zapisnik o primopredaji dužnosti možda i sad imam. Hrvatske

vlasti su me odmah otpustile i došao je taj mladić, predstavio se, al' niko nije došao iz uprave preduzeća da izvrši primopredaju. Ja sam mu sve predala što se pošte tiče, a nameštaj u pošti je bio moj i to nisam predala. To italijansko preduzeće kupilo je za poštu nameštaj meni. Tako da je, osim moga ličnog nameštaja, i poštanski nameštaj bio moj.

Kad sam došla u stan posle primopredaje, navučem kredenac na vrata koja su vodila u poštu, da ne bi on meni ulazio u stan. Jednoga dana on je mene zamolio da mu nešto pokažem kako se radi, jer nije umeo. Kažem ja: – Znae šta, dok sam bila u pošti, sve sam znala, a sad ne znam ništa. Imate levo, imate desno, pa pitajte. I on je otišao, ja nisam pomogla. A mama se jako plašila, pa kaže: – Maro, šta si uradila? Što nisi otišla? – E, mama, ne ide to tako. On je mogao napraviti neki dar-mar, pa kazati da sam ja to uradila, da sam napravila krađu, ulazila u poštu.

U julu mesecu sam otišla u Sarajevo da tražim propusnicu za Srbiju. I mama kaže: – Ti kad jedanput odeš, ti se vratiti nećeš! A ja kad sam otišla u policiju u Sarajevu, kažu mi: – Potrebna vam je potvrda gde ste bili zaposleni. Kažem: – Dobro, to je preduzeće ovde u Sarajevu, ja ću brzo doći nazad, idem po potvrdu, pa ćete mi dati propusnicu. Odem kod referenta i predstavim se. Bio je veoma ljubazan, iako je bio Hrvat, kaže: – Šta ćete Vi sada? Reko: – Ja idem u svoju domovinu. Napravi on meni potvrdu i kaže mi: – Vidite samo šta su uradili i to sa takvim službenikom kao što ste Vi. Možeš misliti kako je meni bilo milo, kad je on kao Hrvat to meni kazao. Nismo se poznavali, ja nikad pre nisam išla u upravu.

Dobila sam propusnicu i krenula u Srbiju. Granica je bila kod Višegrada: hrvatska vojska s jedne strane, a srpska s druge strane. Mama je ostala u Bosni sa stvarima, kad smo se pozdravljale, rekla sam: – E, svako dobro, mama, mi ćemo se ipak sresti, naći ćemo se. Posle je ona došla u Gospođince, ali bez stvari. Sve je morala ostaviti...

Niste se plašili da je ostavite samu kad je ratno stanje?

Pa, morala sam da je ostavim da čuva stvari. Čak i njena šivaća mašina je bila tamo, mada smo, na kraju, morale sve da ostavimo. To mi je najviše žao. Ja sam tamo pravila nameštaj za belu devojačku sobu, a mama mi je još tada kazala: – Mani se, Maro, toga, bolje se lepo obuci, najedi se. Bila je u pravu, na kraju smo sve morale ostaviti.

Kad sam došla u Višegrad, Hrvati su pregledali propusnicu, a Srbijanci nisu ni gledali. Ja sam htela da dođem u Novi Sad, jer je tamo bila Ruža. A kad sam prešla u Zemun, mislim da sam išla prema železničkoj stanici, a malo dalje bio je jedan vojnik, viknuo je: – Kuda? Reko: – U Novi Sad! Kaže: – Ovo je Nezavisna Država Hrvatska. Ja se okrenem, pa hajd natrag u Beograd. Pa okolo, pa dođem u Banat kod Smilje. Kata je znala iz Petrovaradina nekog čoveka koji je pristao

da ode po mamu u Bosnu. On je nju doveo u Gospođince.

Ja sam se odmah prijavila u poštu u Zrenjaninu, jer su se oni iz Novog Sada preselili u Zrenjanin kad je zaratilo. Smiljin muž je bio kod Vršca u Jasenovu na pošti, pa je i on mor'o odande da ode i doš'o je u Kumane. Bilo nas je mnogo koji smo došli i tražili posao ovde u Vojvodini. Jednim rešenjem postavljeni smo u Niš u poštu. Svi. Četrdeset prve u jesen. Tamo smo imali svoju izbegličku menzu gde smo odlazili na ručak.

Ta zima četrdeset prve–druge bila je jaka, ja sam spavala u hladnoj sobi, gologlava, nisam imala sredstava da kupim ogrev, a moja gazdarica nije htela da odvoji od svog ogreva da greje i moju sobu. Jedne noći me je udarila ta hladnoća posred glave. I to me je probudilo. Ja sam pretpostavila da je neko ušao u sobu, pa me ošamario. Kad sam se ja bolje razbudila, pogledam po sobi, vidim – nema nikog. Tada osetim kao da mi je cela desna strana oduzeta, tad sam se razbolela prvi put: reumatizam – hronično oboljenje zglobova. Ali tada to nisam još znala, samo sam osetila da imam neke bolove. Kad sam ustala, a na mom prozoru onaj debeli mraz...

Šta ste radili na pošti u Nišu?

Onda sam radila u arhivi na pisačoj mašini, a kad je šef saznao da vladam i nemačkim jezikom, dao mi je i latiničnu pisaču mašinu sa nemačkim slovima. Mi smo morali slati izveštaje nemačkoj komandi, a ja sam ih prepisivala. I šta se onda dogodilo? Razmestili su nas: moj zet dobije premeštaj za Sićevo, a mene su odredili u jedno selo blizu Niša da zamenjujem jednu koleginicu. A ona, kad je videla da sam ja tamo, vratila se na posao.

U junu dođe kolega sa sprata kod mene u arhivu, a ja sam bila okrenuta leđima vratima pa nisam videla da je i policija bila tu. Kolega kaže: – Di je knjižica? (što smo se mi upisivali kad dođemo). On uzme pregleda, pregleda... pa kaže: – Nema ga! – Ko? Kaže: – Ratko Balić. Reko: – Nije došao. Znaš šta, nazovi ti blagajnu u pošti, tamo radi Ranko Čulić, oni zajedno stanuju, pa će ti kazati šta se dogodilo. Kolega pita da li sam ja njega videla prethodnog dana za ručak. Reko: – Nisam, ni za večeru. A naše preduzeće je bilo odmah pored Nišave, preko Nišave je bila tvrđava, tu je bio i most... Koleginica Rada u jedan mah pogledala kroz prozor i vidi njega kako dolazi preko mosta. A ja, kad sam ga videla, brzo istrčim napolje i kažem mu: – Beži! I on se okrete i pobeže. Kad je on otišao, ja čujem da ovi silaze sa sprata. I htela sam brzo da uteknem, da me ne bi vidili. Kad sam došla do vrata, onesvestila sam se. To mi je bilo prvi put da dobijem napad. Od tada imam padavicu (epilepsiju). Tu sam se razbolela.

Znate li zašto ga je milicija tražila?

Komunista je bio. Obojica su bili komunisti, mi smo to znali. Mi smo stalno s njima bili. Posle smo čuli da je na frontu poginuo.

A Vi ste se razboleli zato što ste znali da oni hoće da ga uhvate?

Ništa oni to nisu znali. Nisu oni to ni videli, nego sam ja mislila da su oni mene videli kad sam mu viknula, pa sam se uplašila. Tokom rata sam preživela osećaj straha, osećaj gladi i osećaj hladnoće. U zimu sam dobila hronično oboljenje zglobova, što sam osetila kasnije u životu.

Jednog dana, bilo je nas šest koleginica u kancelariji, ja kažem: – Imam tako neki osećaj kao da će se meni nešto dogoditi. A Rada kaže: – Pa, mi to vidimo već godinu dana! Onda su mi kazali šta oni na meni vide: ja sam gubila svest i onda kršila ruke, puštala sam pri tom neke neartikulisane glasove. Ja nisam bila svesna da se nešto sa mnom događa. Kažem: – Znaš šta, Rado, ja bi tebe zamolila da ti ideš sa mnom lekaru, pa ću ja kazati šta osećam, a ti ćeš kazati šta na meni vidite, pa će on kazati šta je to kod mene. Vi se dogovorite kod kojeg lekara da idemo, jer ja nijednog ne poznajem. Kad smo otišle kod lekara, on kaže: – To će biti epilepsija. Ja onda podnesem molbu u Zrenjanin i tražim premeštaj. Napišem da sam sama, da sam se razbolela i od čega sam se razbolela. Još im napišem da u Kumanima imam rođenu sestru na pošti, koja bi mi vrlo rado pružila svaku pomoć. Pa, budite tako plemeniti i uzmite me da ja ovde ne bi stradala... Oni me premeste u Zrenjanin, a odatle sam svake subote išla kod Smilje, a ponedeljnikom sam se vraćala u preduzeće. Ne sećam se uopšte ni kako taj Zrenjanin izgleda. Samo znam da je naše preduzeće bilo u centru grada gde je trg sa cvećem.

Na pošti u Melencima je bio Smiljin muž i tamo je on upoznao jednog advokata koji je imao kuću u Zrenjaninu, pa je s njim razgovarao da meni izda stan u njihovoj kući. Ja dobijem od njih celu zgradu. Plaćala sam stanarinu i živela sam tamo sve dok se nije oslobodio Novi Sad.

Jednom kad sam odlazila kod Smilje, dobila sam napad baš na stanici Kumane, pa nisam sišla s voza, nego sam otišla za Novi Bečej. Kad sam došla k sebi, peške sam iz Novog Bečaja došla u Kumane. Samo znam da sam otišla peške u Kumane... Eto ti moje muke kroz ovaj život.

Da li ste napredovali u službi?

Kako sam ja znala da kucam na mašini, šef meni ponudi da budem računopregledač i ja pristanem. Pregledala sam mesečne račune svih pošta. Ja sam sve to uredno radila i pedantno.

Kad je rat završen četrdeset četvrte godine, Smilja i Milenko su premešteni u poštu u Temerinu, a ja sam prešla u Novi Sad kad je tamo vraćena uprava. Tamo sam bila jedina žena u Upravnom odboru. Trideset godina sam imala tada.

Jednom sam na sednici dobila napad i posle mi je bilo veoma neprijatno. Onda još niko nije znao da sam bolesna. Idući put kad sam došla na sednicu, obratila sam se direktoru (mi smo svi bili prisni). Kazala sam mu: – Vidite da sam bolesna. Nije za mene ništa drugo, ja ću se sama povući, ali nemojte me

osuđivati. Ja nisam za ovaj posao. Ja ću raditi kol'ko mogu, dolaziću na dužnost, a vi ćete izabrati koga želite. Onda sam se već lečila u Pokrajinskoj bolnici u Novom Sadu.

Šta je bilo sa Vašim sestrama?

Kata je došla u Novi Sad da dovede sina na školovanje i onda smo bile zajedno, valjda kod Ruže, jedno kratko vreme, jer smo mama i ja našle stan blizu njenog. Dve godine sam bila u Novom Sadu, do četrdeset sedme, a onda sam prešla u Temerin. U Temerinu su već bili Smilja i njen muž. Kata je bila u Gospođincima sa svojom porodicom. Imala je tada već troje dece – sina i dve ćerke.

U Temerinu smo mama i ja najpre stanovale u jednoj zgradi u centru, koju su kasnije srušili da naprave Kulturni dom. Onda smo se preselile u zgradu pošte gde su bile dve kuće: Smilja je stanovala u gornjem delu stana, a ja sam sa mamom stanovala dole u manjoj kući. Nismo imali pijaću vodu u stanu, nego smo nosile s ulice, nedaleko od naše kuće. Uz zgradu je bila velika bašta u kojoj smo mama i ja volele da radimo. Ta bašta mi je bila neka vrsta razonode.

Šta je bio Vaš posao u pošti?

Puno radno vreme radila sam na telefonskoj centrali. To je bio teži posao nego onaj na blagajni. Do pedeset devete godine i Smilja je bila u toj pošti, pa je pored mene motrila da mi neko ne bi došao, zgrabio i odneo novac. Šezdeset prve godine oni su napravili kuću u Petrovaradinu i tamo su se preselili.

Za tih deset godina u Temerinu, jednoga dana su iz preduzeća pozvali i kažu: – Imamo nameru da pošaljemo vašu sestru Maru na more, u Kaštel Lukšić. Tamo je bilo poštansko letovalište. A Smilja kaže: – S obzirom na njenu bolest, ona ne može ići sama. Kažu: – 'Ajde, idite i vi! Tako smo nas dve otišle na more. Dotle nisam nikad bila na moru. To mi je bila jedina lepa uspomena... Nigde ja nisam išla. Kad sam bila u Bosni, u Sarajevo sam išla samo poslom, ali nisam nikud išla da se provodim ili da razgledam grad. U Nišu isto tako, a kad sam bila u Zrenjaninu, svaki čas sam jurila kod Smilje u Kumane...

Da li se bolest pogoršavala?

Išla sam redovno na kontrolu, bila sam disciplinovana u uzimanju lekova i živela sam onako kako su lekari od mene tražili. Jednom me lekar sretne na ulici i pita kako sam. Kažem kako imam napade, a on mi kaže: – Dođite kod mene sutra u bolnicu, pa ću vas poslati na jedno mesto. Poslao me u Vojnu bolnicu u Petrovaradinu. To je bio pravi doktor za mene. Ja sam kod njega išla deset godina, dok nije otišao u Beograd krajem sedamdeset prve. Jednom kad sam bila kod njega, kaže mi da dođem kroz dva meseca na kontrolu, a ja kažem: – Ne znam, doktore, ja zaboravljam... A on kaže: – Pišite! Pisala sam svaku promenu koju primetim u mom zdravlju. Kad sam mu prvi put odnela zabeleške, on mi

kaže: – Dajte meni da ja to pročitam, brže će biti! I kad je pročit'o, metio je u moj karton kao izveštaj. Jednom mi je rekao da su moje zabeleške najbolji materijal za moju bolest.

Mama je već bila dosta bolesna i jedno jutro kad sam se vratila kući, kaže mi: – Nemoj me, Maro, ostavljati više noću samu. To je već, mislim, šezdeset i sedma godina bila. Ja mamu više nisam ostavljala.

A kad je Vaša mama umrla?

Mama je umrla prvog maja šezdeset osme. Bio je državni praznik, sve je bilo zatvoreno, telefon u kući nisam imala. Šta ću – odem u miliciju i kažem: – Ja bi vas najlepše molila, budite milostivi, treba da javim bivšem upravniku pošte ovde u Temerinu i njegovoj ženi da je mama umrla i da treba da dođu. On me malo pogled'o, pa kaže: – Mi to ne radimo, ali evo ja ću vam dati. I ja sam preko milicije pozvala Smilju. Trebalo je mamu preneti u Čurug, jer je mama htela da bude sahranjena pored svoje sestre.

Pre nego što je ona umrla, ja sam zvala Smilju i kažem: – Mami je teško, mama leži. Kaže: – Dolazimo! Istog dana su došli Milenko, Smilja i Ruža, a Kata nije došla jer ona nije govorila sa mamom. Inače je mogla svaki dan dolaziti, jer ona je tada živela ovde u Temerinu, samo u drugom stanu, kad se razvela od muža.

Da li je mama dugo болоvala?

Dugo je болоvala od srca. A jako joj je bilo loše tu poslednju noć. Ustajala je, pa je šetala, išla je u jednu sobu, pa u kuhinju, pa onda je legla ovako popreko na krevet. A ja vidim da može doći svašta pa i smrt, kažem: – 'Ajde, mama, nemoj tu ležati, nije to dobro za tebe, 'ajde lepo da te namestim na jastuk u krevet da legneš, pa će ti tako biti bolje. Kad sam je namestila, pogledam je dobro, ostavim je i odem kod mog lekara i kažem mu: – Gospodine doktore, budite ljubazni, mojoj mami je loše, dođite odma! On je skočio sa stolice, zgrabio svoju tašnu i odma je došao. Kad je došao, mama je plakala kako joj je loše. On joj je dao inekciju. Umrla je posle deset sati toga dana.

A Kata nije znala da je mama umrla?

Ona je trebala doći u sedam sati ujutro. Dala sam joj novac da kupi kovčeg. Kupila je najlošiji kovčeg i to onaj šareni. A to mama nije volela. Kad sam videla, mislila sam da ću dobiti napad. Bila sam ljuta što je tako uradila i to sa mojim novcem. Jer ona nije sa mamom govorila sve do njene smrti. Pa reko: – Sad si valjda zadovoljna, de si mater strpala! Kola su nosila mamu u Čurug, Kata je otišla kolima sa mamom, a Smilja i ja smo otišle vozom i srele smo se na sahrani. Došla je i mamina rodbina, a bio je i sveštenik.

Ona je bila vernica?

Verovale smo u Boga, mada nismo išle u crkvu. Mama je u kući uvek imala Sveto pismo i čitala je, palila je kandilo kad su praznici i tako... Ona je više živela

po crkvenom. Nije se nikom zamerala, nije se ni sa kim svađala... Mi u Temerinu nismo imale mnogo prijatelja sa kojima smo se družile.

Jeste li posle išle na groblje u Čurug?

Smilja i ja smo išle dosta često u Čurug na groblje. Ona iz Novog Sada, ja iz Temerina – nađemo se, pa idemo. Pogotovo kad je godišnjica. Jednom mi vidimo da su tu gde je otac bio sahranjen svi spomenici bili izvađeni – prošlo je pedeset godina i sve je preorano. Nismo našle tatin spomenik.

Kako ste živeli nakon mamine smrti?

Živela sam sama, Smilja me je obilazila. Pomagala mi je kad sam išla kod lekara. Sve sam sama radila i van kuće i u kući, niko meni ništa nije radio. Odlazila sam i kod lekara kad god sam se osećala sigurnom – da neću imati napade.

Kad je Smilja otišla iz pošte, Vi ste još radili?

Kad je Smilja otišla u penziju, ja sam je zamenjivala, a zamenjivala sam povremeno i Milenka, upravnika, na primer kad je trebao da ide na godišnji odmor. Ja sam onda bila neka vrsta kontrolora. Službenice su bile neučtive prema meni. Pogotovo jedna Crnogorka. Ta mi se valjda na vrat popela i ko zna šta je htela da uradi sa mnom. Kazala je ona još onda da će se meni osvetiti. Ona je dva meseca radila na telefonu, a ja sam kazala upravniku: – Nemoj nju više da mi stavljaš na blagajnu, jer kad god je ona radila, nikad se nije slagala računica. Sad idu poslednje godine pred moju penziju, a one su neučtive, vređaju me, ponižavaju, govore da sam nenormalna... Posle Milenka je došao novi upravnik i ta Crnogorka se sa njim nešto dogovarala, stalno mi je nešto radila iza leđa...

Da li Vas je upravnik uvažavao?

Novi upravnik je bio Mađar. Kad je došao, pitao je da li je Milenkov stan prazan. Ja kažem da nije još. Jednoga jutra mama uđe iz dvorišta i kaže mi: – Maro, ono je gospođa novog upravnika sa ćerkom. Ja izađem napolje, pridem njoj, pozdravim je, poljubim njenu ćerku i kažem: – Izvolte, gospođo, kod mene. Ona dođe i kaže: – Nisam ni znala da ste tako prijatni. Reko: – Videćete kako ćemo mi lepo živeti. Njoj su napričali svašta. Kažem: – E, sada mama, molim te lepo, doručak. Ja idem u kancelariju, gospođo, a vi što god vama bude potrebno, obratite se mojoj mami, ona će vam sve kazati što vam treba, jer mama zna mađarski.

Upravnik je svoju suprugu naučio da radi u pošti. Oni su hteli da me najure iz pošte. Dva meseca mi nije davao posao, ništa mi nije davao da radim. Ja odem redovno ujutru, kad oni dođu – dođem i ja, kad oni izađu – izađem i ja. Jedno veče ja kažem: – Dajte, upravniče, da vam nešto pomognem pa ćete biti brže gotovi, ići ćete pre kući. Kaže: – Nije potrebno, mi smo gotovi. Vi možete ići, sutra ne morate doći, niste nam više potrebni. Kažem: – Upravniče, Vi ste još mali čovek za takve stvari. Znala sam da može da me otpusti, ako tri dana ne dolazim na posao. Ja sam znala propise.

Da li je on imao pravo da Vas otpusti?

On je kao upravnik mene mogao udaljiti. On je mogao kazati nešto protiv mene, da sam ja nešto učinila, i oni bi me otpustili. Trebala sam još deset meseci da radim, pa da idem u penziju. Dođem u Dom zdravlja, kažem lekaru šta se događa i on mi otvori bolovanje.

Kad sam otišla na poštu da uplatim stanarinu, tamo je bila nova službenica. Otisnula je žig, a ja nisam imala naočare da odmah vidim da nema datuma na žigu. Ja se vratim – onda sam znala sve članove u Pravilniku – i kažem: postupite po članu tom i tom, tačka ta i ta i uradite to. Jer kad nema datum, onda oni mogu da kažu da ne plaćam kiriju i da me najure.

Novi upravnik je hteo da mi oduzme i baštu. Ja napišem pismo preduzeću, a oni mi odgovore i kažu da nisu merodavni da to reše. Onda odem u Opštinu i oni mi potvrde polovinu bašte i voća. Nije hteo ni da mi da voće, a mi smo sadili voće. Bilo je četiri trešnje, pa su bile šljive, pa kruške, dva oraha velika... Kad je došla jesen, on je pobr'o orase, pa mi nije dao. Reko: – Ne moraš, nije mi baš ni stalo do tih oraha. Neću da se svađam.

Jednom sam otišla do bašte, do voća.... A mama primeti da on izlazi iz hodnika i da se uputio trčecim korakom u baštu i počeo mene vijati. Već do vrata je skoro došao, ja sam utrčala unutra, zaključam vrata, a on uhvatio mamu, pa je tresno o zemlju. Hteo je mene da istuče, pa kad nije mogao, on gurno mamu da je odbije od sebe. Kad je doš'o do vrata, on poč'o lupati i viče: – Otvori! Reko: – Jest! Baš ću ti otvoriti! A njegova žena izađe napolje, pa kaže: – Mihalj, mič'inaz*, na mađarskom. Njegova mati sedi za stolom i ni da ustane. I on ode kad je vid'o mamu. A mama kako je pala, ja joj kažem: – Čekaj samo da izađem na ulicu da vidim da li ima nekog da vidi šta nam rade, pa ću te podići kad se vratim. Kad sam izašla, nije bilo nikoga. Eto ti kako smo se slagali.

Jednom sam otišla na bunar, a kad je njegova supruga videla da sam ja otišla po vodu, ona zgrabi pa ide za mnom. Kad je došla za mnom, ja sam uzela moju kantu, pa hajd natrag. A ona kaže: – Nemojte, gospođice Maro, da govori-te da ja nemam školu. – A šta da kažem kad je nemate? Kaže: – Nemate je ni vi. – Ja je imam, ja sam sedila u školi. Ja onda ostavim nju i dođem kući. A zato me je vijao! On je hteo da se meni osveti što sam ja kazala istinu o njegovoj ženi, pa ona posle nije mogla da bude u pošti. Nisu je primali više.

Koje godine ste otišli u penziju?

Šezdes treće. I to je redovna penzija, ne invalidska. Ja sam invalid prve klase. Radila sam ceo staž, sve sam morala prepreke da pređem, nikakve povlastice nisam imala.

Nastavili ste da živite u tom istom stanu pored pošte?

.....

* Mihály, mit chinalsz (Mihalje, šta radiš)

Sedamdeset sedme godine sam morala izaći iz te kuće, tu su kuću srušili, pa su napravili novu zgradu za penzionere i meni je dodeljen stan u njoj, na osnovu toga što sam bila u zgradi koju su srušili. Tako smo uredili da Kata kao penzionerka dobije jednosobni stan pored mene.

Jeste li bili član Partije?

Nisam, al' sam bila simpatizer. Ja sam bila u Banatu za vreme rata, al' posle zbog bolesti nisam htela politiku da vodim, nisam išla u društvo, ja sam stalno sedela kod kuće, jer sam dobijala napade i na ulici. Nisam smela da se udaljujem, a sve što je nama bilo potrebno van kuće, to je mama sređivala. Kad sam radila, onda sam išla u poštu, a kad sam otišla u penziju, onda sam išla lekarima.

A kako ste živeli kad ste se penzionisali?

Osamdes prve godine smo se preselile u ovu novu zgradu i ja sam se razbolela tada, noge su mi oticale, stan je bio hladan, pod je betonski. E sad, kako ja nisam mogla da hodam, a grejala sam se na ugalj, pa sam trebala često prati ruke, ja onda uzmem lavor i metnem na pod u kuhinju, jer nisam mogla da idem u kupatilo svaki čas. Jedanput, devedes četvrte godine, dobijem tako jak napad, sednem na stolicu i okrenem se još ovako natrag da vidim šta bi bilo ako bi pala – udarila bi se o sudoper. U tom mi dođe toliko jak napad, da me je skinuo sa stolice i srušio. Pala sam pored tog lavora, lavor se digao, voda se razlila na itison na kojem sam ležala... i ja sam onda ozebla da i sada imam posledica.

Vi osetite kada ćete dobiti napad?

Onako kako sam ja imala osećaj straha za vreme rata, meni je on bio pre-dosećaj napada. Pre nego što ću dobiti napad imam taj osećaj straha i treba da se sklonim da ne dođe do nesreće. Imala sam napad samo triput mesečno: trećeg, trinajstog i dvaes trećeg. Tako je bilo uvek. Sad kad sam starija i otkada sam u Novom Sadu, napadi su mi se proširili.

Još dok sam bila u Temerinu morala sam da idem u podrum po ugalj i drva. Jedan komšija mi je pomag'o pre nego što sam trebala doći u Novi Sad kod sestričine. On je mene dvorio, donesivao mi je ogrev, išao je na pijac da bi ja što manje išla, jer bolovi su bili veliki. To je bila devedes peta godina. Devedes druge godine sam otišla kod Smilje u Petrovaradin da sa njom živim. Njen muž je već bio umro. Bila sam kod Smilje dok je bila bolesna. Smilja je u jesen umrla, na mojim rukama.

Niste mi ništa rekli o svojim simpatijama.

Pa kad ih nije bilo. Ja sam one sa kojima sam radila poštovala. Onog o kojem sam pričala, poštovala sam ga, mi smo se pozdravljali, simpatisala sam ga kao prijatelja i druga. Jednom sam prišla za vreme ručka njegovom stolu i pitam: – Je l' slobodno da sednem za sto? Kaže: – Jeste. Ja mu kažem: – Da l' su tebe iz preduzeća zvali danas na telefon? Kaže: – Nisu. I ja mu ispričam šta se dogodilo.

Al' može biti da su oni mislili da ja njega volim, ali nije nikad ništa bilo. I ja njemu kažem: – Mi se sada više nećemo poznavati, niti ćemo se pozdravljati – tebe radi. Jer mislila sam, ako mene milicija prati, da ne nastrada on. – Ja ti se neću javljati, ni ti se nećeš meni javljati, neka ti je svaka sreća, da odeš kući tvojima živ i zdrav, pa nekad u životu možda ćemo se čuti, ako ništa drugo. Tako je bilo... Ja sam otišla odmah te jeseni u Zrenjanin, a posle rata, kad se sve smirilo, napišem mu jedno pismo: – Ništa me drugo ne interesuje nego samo da li si živ i zdrav i da li si se živ vratio svojim u Sarajevo. Na koverat sam napisala: „Drugovi, ako poznajete ovog druga i znate gde se on nalazi, pošaljite ovo pismo na njegovu adresu”. On je pismo dobio, našli su ga, bio je u Sarajevu, radio je u pošti. Napisao mi je jednu dopisnicu: – Živ i zdrav! Samo toliko, ništa drugo.

Uglavnom ste proveli vek okruženi svojom porodicom...

Ja sam živela sa mamom sve vreme i mi smo bile porodica. Smilja je sa svojim mužem bila tu pored mene, ali su oni bili svoja porodica, nisu imali dece. Kata je prvo bila u Gospođincima i njena deca su svakog leta dolazila kod nas u Temerin da provedu raspust. A Ružu nismo tako često viđale, ona je u Novom Sadu bila jako aktivna posle rata, imala je dvoje dece, posle se razvela i sa decom je živela i školovala ih kao i sve druge samohrane majke. Ruža se baš nije slagala sa mamom, ona je bila jako društveno aktivna, bila je u Partiji, a mama to nije volela... Uglavnom smo bile blizu jedna drugoj, tu u Vojvodini. Sad sam samo ja ostala, sve tri su umrle devedeset druge, prvo Ruža u februaru, onda Kata u martu, Smilja u novembru...

Ceo život ste proveli u pošti.

Pa tako se desilo, ja sam htela da budem nešto drugo. Htela sam u učiteljsku. Učila sam da sviram violinu, lepo sam pevala, nas četir sestre smo lepo pevale, kao i naša mama. Zнала sam nemački... Da su bili neki drugi uslovi života, naročito u mladosti, ja bi sigurno bila nešto drugo.

Otišla sam u Bosnu da radim, nikog tamo nisam znala. Posle u Niš, opet ni tamo nikog nisam znala. Tako mi je mladost prošla u ratno doba. Posle, već sam rekla – moj život je bio između pošte, lekara i kuće.

Jeste li imali neki hobi?

Ja sam volela da heklam, nikad u mladosti nisam kuvala niti prala, to je radila moja mama, a kad je umrla, morala sam da naučim sama da kuvam. Volim da čitam, sad ne vidim, operisala sam jedno oko pre deset godina, trebalo je i ovo drugo, ali lekar kaže da neće biti mnogo od pomoći, tako da sad ja tebe ne vidim, čujem ti glas, i nekako vidim figuru, ali ne mogu da čitam. To mi je jako žao. Ja sam celog veka kupovala Politiku i nju sam celu iščitavala. Volim da znam šta se događa u svetu.

Da li ste zadovoljni svojim životom?

Nisam, i čekam da me Bog pozove da se više ne mučim u ovakvom životu. Sad sam u staračkom domu, sestre me ne gledaju, sestričina dođe da me obiđe, ali se uvek nešto posvađamo. Ona meni stalno kaže da sam nemoguća i vređa me.

Kad smo nas tri babe same u sobi, onda se i smejemo. Juče je bio u poseti kod ove bake njen unuk pa nas je i slikao. Ja sad ne mogu iz kreveta, kažu da treba malo da sednem u kolica i da me guraju, ali ja nekako ne mogu, imam ovde te pelene preko stomaka i onda ne mogu dobro da se namestim.

Sara Savić, 9. februara 2002.

Rođene između 1930. i 1940.

Recite mi nešto o Vašem detinjstvu.

Rođena sam slepa sto posto u Bačkom Petrovcu četrdeset sedme godine. Kada je moja baka videla da ne vidim, moji roditelji su me nosali po lekarima: prvo u Zagreb, pa u Sarajevo, pa u Novi Sad kod doktora Poštića. Međutim, u to vreme meni pomoći nije bilo. No, čim sam prohodala, mogla sam da se krećem sama po svom dvorištu, a po ulici donekle. Tamo gde su me prvi put odveli, sledeći put sam otišla sama.

Majka mi je iz Gložana, po nacionalnosti je Slovakinja, pa sam kao dete dosta boravila i u Gložanu. Tamo mi je bila sestra od tetke, godinu dana starija od mene, i ja sam mogla da se igram sa njom i njenim društvom. Inače, u ulici gde sam stanovala u Petrovcu nije bilo dece, pa nisam imala s kim da se igram. Zato sam više volela da budem u Gložanu kod bake.

Od svoje treće godine sam počela da pevam. Učili su me da pevam i ja sam pevala i kad mi se nije pevalo. Najviše sam volela kad me deda povede u kafanu gde je bila muzika. Tamo sam se ja raspevala onako po svom. Deda mi kupi sinalko, ja sva srećna idem sa dedom u kafanu. Mama se u početku ljutila zbog toga, ali posle više i nije.

U detinjstvu mi je često bilo dosadno, pogotovu uveče kada je mama išla napolje da radi i ostavljala me samu u sobi. Samo sam čula budilnik kako otkuca tik-tak. Od onda ne mogu da smislim budilnike koji kucaju. Napolje sam smela da izađem, ali šta ću i napolju kad nema dece? Smetala sam mami pa me oterala u sobu. Tako mi je prolazilo vreme.

U šestoj godini su me poslali u zabavište u Petrovcu. Učiteljica me je primila, učila sam sa svom ostalom decom. Međutim, tu sam bila samo godinu dana, posle je trebalo da idem u redovnu školu, ali nisam mogla jer sam slepa. Kad sam odlazila u Gložan kod bake, onda sam sa sestrom od tetke išla u njenu školu. Sedela sam u školi, slušala šta su oni učili i to je meni bilo interesantno. A moja baba je uvek imala na stanu učitelje, pa su me oni poučavali svemu i svačemu. Kad sam ja bila u osmoj godini, moja sestra je već bila u trećem razredu osnovne i ja sam cele godine išla s njom u školu. Jedno vreme nisam išla, jer su me pozvali iz Petrovca da dođem da pomognem u školi. Tamo su imali jednog učitelja koji nije imao sluha i trebalo je da ja na časovima pevanja otpevam pesmu učenicima koju su oni po programu trebali da nauče.

U Petrovcu je bio jedan čovek koji ne vidi i on je pedeset pete otišao u Savez slepih u Novi Sad i obavestio ih o meni i da bi ja trebalo da idem u školu. Iz Saveza su onda došli da me posete i ubeđivali su moje roditelje da me pošalju u Zemun na školovanje u Školu za slepu decu. Moj otac i njegova majka bili su za to, a moja majka i njena majka bile su protiv. Dve prije su se maltene počupale, tata i mama su se svađali, ali onda im je bilo rečeno da po zakonu moram da idem u školu, ili će neko od njih ići u zatvor. Tako nisu imali kud i krajem januara pedeset šeste otac me je odveo u Zemun u školu. Međutim, nisam mogla da idem u prvi razred, iako sam po godinama bila za prvi razred, već su me stavili u pripravnici. Onog trenutka kada sam shvatila gde sam, počela sam da plačem, jer sam taj čin doživela kao vrstu degradacije. Nisam htela da jedem, oslabila sam za petnaest dana tri-četiri kile. U Beogradu je bio jedan oficir koji je stanovao nekada čelo bašte moje bake u Gložanu. I oni su dolazili mene da posete u Zemunu, pa kad su me videli takvu, napisali su pismo mom ocu da me odvede kući, inače ću se ja razboleti! I tako petnaestog februara moj otac mene odvede kući.

Kakav je bio život u toj školi?

U toj Školi za slepu decu i omladinu u Zemunu odvojeni su dečaci i devojčice po sobama: dečaci su bili na nižem spratu, a mi na višem. Imali smo odeljenske vaspitače koji su s nama bili popodne na takozvanim kružocima i pomagali nam da uradimo domaće zadatke. Ako nešto nismo znali oni su bili tu da nam pokažu. Tu su dežurali i noću u zgradi, da ne bi došlo do nekih ekscesa. Svako odeljenje je imalo svog vaspitača. Znači, koliko je bilo odeljenja, toliko je bilo vaspitača, plus nastavnici za niže razrede, pa za više i predmetni nastavnici.

Škola je bila prilično opremljena, pogotovo kabineti za fiziku i hemiju i radionice za tehničko i likovno. To su bile jedine dve učionice u koje se odlazilo na nastavu iz razreda.

Bilo je tu i nekih zgoda. Jednom prilikom otišla sam na tavan i nakupila crnog luka. I uhvati me negovateljica iz pripravnog razreda i prijavi vaspitaču i upravniku. Međutim, ja luk ne dam! Jer su taj luk, so i hleb bili poslastica za nas. I pozvao me je upravnik na raport. Ja kažem: – Druže upravniče, mi smo gladni! Nisam bila kažnjena, a kad sam otišla kući, donela sam pun kofer luka.

Ali za to vreme sam ja toliko toga naučila u toj školi, a pre svega da govorim srpski, jer smo u Gložanu i Petrovcu govorili slovački. Tako da je tih petnaest dana koje sam provela u Zemunu bilo značajno za mene...

U septembru pedeset šeste otac me je ponovo odveo u Zemun i upisao u prvi razred. Nisam volela da odlazim od kuće u školu i svake godine sam plakala kao kiša za kućom. Posle me je to prošlo i ja sam nastavila školovanje u Zemunu. Bila sam borac celog života. I sada sam, samo što je sada to malo teže. Borila sam se za sebe na sve moguće načine. Bila sam dobar đak. Jedino što nisam znala to

je bilo tehničko, likovno i ručni rad. Na ručnom radu su nas učili da pletemo. Međutim, imali smo nastavnicu koja to nije umela da me nauči. I ja sam sa strahom odlazila na časove ručnog rada, tehničkog i likovnog. Jednostavno to meni nije išlo – bila sam trapava za to! To su bile jedine ocene, i možda fizičko, koje su mi kvarile prosek. Bila sam odlična učenica sve vreme sem u sedmom razredu.

Kako izgledaju časovi likovnog u školi za slepe?

To je bilo vajanje u glini ili gipsu. Ko je bio vešt, taj je mogao lepo da nauči, ali ko nije, kao na primer ja, dvojke je dobijao! E, u osmom razredu smo uspostavili saradnju. Ja sam njima radila zadatke iz nekih predmeta, šta je kome trebalo, a oni meni iz likovnog. U osmom razredu sam bila jedina devojčica, a svega sedam nas je bilo. U prvom nas je bilo jedanaest. Bila su dva prva razreda, jedan drugi – jer u drugom su neki ponavljali, ili su prestareli za osnovnu školu, pa su odlazili u školu za rehabilitaciju na takozvane tečajeve za ubrzano završavanje osnovne škole i onda na zanate.

Kako je izgledala svakodnevica u toj školi?

Imali smo jedno kupatilo za ceo sprat. I to ne možeš da se kupaš, nego možeš samo da se umiješ (ne sećam se koliko je bilo ve–cea, jedan ili dva). Tu su se kupali samo učenici iz pripravnog razreda. Njih je negovateljica kupala u kadi, a mi ostali smo morali da idemo sto metara od zgrade u kupatilo na kupanje. A zimi, bogami, dešavalo se da se mokra kosa smrzne i bude ledenica. No, hvala bogu, nije mi se ništa dogodilo, ostala sam zdrava.

Jedno vreme nam nisu ložili, čak ni zimi, tada smo mi počeli da se pokrивamo kaputima. Šta smo god dohvatili, time smo se pokrivali preko jorgana. Došao je vaspitač i terao nas da to sklonimo, ja sam rekla: – Nema šanse! A kad su počeli da lože, ne možeš da zamisliš kako je to kad zimi ujutru uđeš u toplu sobu u internatu. Danima je bila ledena, a sad topla.

Doćeci Nove godine su bili vrlo interesantni. Imali smo lepu priredbu, a na kraju te priredbe je bio vrabac koji se pevao o direktoru, vaspitačima i učenicima osmog razreda koji su ga pravili. Kasnije sam sa svojim đacima u Silbašu to isto radila. Pa se pitao direktor odakle mi ta ideja. E, to je bilo ono što nikada neću zaboraviti iz Zemuna.

U Zemunu sam završila kurs za radio–amatere šezdeset i treće godine, pa sam posle često bila i u radio klubu u osmom razredu. Šezdeset četvrte sam otišla iz Zemuna. Ostao mi je uglavnom u lepoj uspomeni.

Koliko ste ostali u toj školi?

Osam godina sam bila u školi u Zemunu. No, već kad sam prvi put otišla u Zemun, naša negovateljica, tetka Fanika, odvela me je u muzičku školu na čas klavira kod svog supruga. Ali nisam posle kod njega išla na časove, nego kod jedne nastavnice, zvala se Borka Jović. Kod nje sam učila klavir šest godina Niže

muzičke škole. Nažalost, drugarica Borka je otišla u penziju, ja se prebacim kod druga Ilića ponovo, ali su to bila dva različita metoda rada, što me je unazadilo. Posle završenog osmog razreda odlučila sam da odem u Muzičku školu u Novi Sad na Teoretski nastavni odsek. Tu sam znala da meni nema ko da pomogne u kretanju kroz grad, nego ću morati da naučim sama da se krećem, ili da se vratim u moj Petrovac da tamo čamim ko zna dokle. Zato sam se itekako trudila da naučim da se krećem sama.

U Novom Sadu sam završila četiri godine Srednje muzičke škole. Stipendirala me je Opština, a i Savez slepih nam je, takođe, pomagao određenim sredstvima. No, sva ta sredstva nisu bila dovoljna za život u gradu. Trebalo je platiti stan, hranu... Od roditelja nisam dobijala skoro ništa. Nije njih bilo briga, da l' ću ja imati knjiga, kako ću ja da učim, iz čega da učim, mogu li ja da učim... Njih je bilo samo briga da školu završim. No, mogu da kažem hvala pokojnom ocu i pokojnoj majci što sam, iako slepa, naučila da se brinem o sebi sama. Iskustvo je škola života, a tu školu možeš izučiti samo ako doživiš određene stvari.

Završila sam Srednju muzičku školu i nastavila na Akademiji umetnosti, na Odseku za muzičku teoriju u Novom Sadu, tada je to bilo odeljenje beogradske Muzičke akademije – takozvani prvi stepen. Opet sam bila podstanar, opet sam se mučila jednu godinu, jer nisam na vreme podnela prijavu za studentski kredit, a više nisam imala ni stipendiju od Opštine. Za taj period učenja mogu da zahvalim gazdarici i pokojnom Iliji Brašancu koji je tada bio predsednik Pokrajinske organizacije slepih. Nas četiri je on pomogao na taj način što nam je plaćao lektora koji nam je diktirao gradivo. Na Akademiji sam shvatila da tu šale nema. Učila sam, kol'ko sam god znala i mogla i nije mi bilo tako teško, jer je gradivo bilo uglavnom kao u srednjoj školi, samo nešto prošireno, a bilo je nekih predmeta koje je bilo glupo učiti – na primer, čitati s lista note, što ja nisam mogla. I ja kažem profesoru drsko: – Profesore, nema šanse da ja ovo učim! Kaže: – Kako to, Ana? – Koja je korist meni od toga da ja to naučim napamet? A znate li Vi koliko meni treba vremena da ja to sve naučim? Cela godina. On se zamisli, pa kaže: – Pa, u pravu ste. Al' naučite bar jedno dva komada da zadovoljimo formu. – E, to može! I tako je i bilo: naučila sam dva takozvana general basa da sviram napamet s lista iz nota, izašla na ispit i položila ga.

Kad sam završila te dve godine na Akademiji, dobila sam diplomu prvog stepena za zvanje nastavnika. E sad, šta ću dalje? Posla nema, meni se u Petrovac ne vraća... Idem ja da studiram u Beograd treću godinu. Zamolila sam jednu svoju profesoricu da ode sa mnom na prijemni. I odvela je ona mene na prijemni, naravno položim i redovno se upišem na treću godinu. Ali, tada sam obezbedila studentski kredit na vreme i nisam morala od svojih roditelja da očekujem bilo šta! Tako sam završila treću godinu i apsolvirala na četvrtoj godini sedamdeset i druge... E sad, moram da se vratim kući posle apsolventskog staža.

Nemam kud! Jao! U Petrovac se vratiti?! U selendru?! Pa da ti se život smuči! U jednom trenutku je meni moj otac rekao nešto što me je pogodilo i ja sam pomislila: ma ko šiša Muzičku akademiju! Idem ja da radim.

Dobili ste zaposlenje?

Imala sam sreću. Tačnije rečeno, Bog mi je pomogao. Izašao je konkurs za nastavnika muzike u osnovnoj školi u Silbašu. Ja sam poslala molbu i oni su me primili. Al' ja nisam u svojoj molbi napisala da ne vidim. Jedino sam napisala da sam član Saveza komunista. Da li je to njih prisililo da me prime ili zato što se niko od muzičkih stručnjaka nije javljao, to ne znam! Negde krajem avgusta došla sam u školu i mislim kako će mi direktor vratiti dokumenta! Međutim, ne. On je samo konstatovao da ne može da mi da razredno starešinstvo i rekao mi da treba da radim u dve škole – u Silbašu i u Despotovu.

Našli su mi stan kod jedne porodice privremeno, dok mi ne obezbede stan u jednoj zgradi. I tako sam ja dobila odmah i stan od dve prostorije: predsoblje i soba. Od predsoblja sam napravila kuhinju, a soba je bila velika i ja sam konačno imala taj osećaj da imam nešto svoje, da sam ja svoj čovek. To je neopisiv osećaj! Ja sam taj stan namestila kako sam mogla i trudila sam se da bude uvek kao kutija.

U Silbašu sam radila osam godina, da bih posle toga otišla u penziju. Za tih osam godina sam mnogo toga naučila i usavršila se, đaci su me voleli. Jednostavno, bilo mi je lepo. Samo što mi je bilo naporno raditi u dve škole – jedna u Silbašu, druga u Despotovu, jer ni u jednoj nisam imala dovoljan broj časova. Teško mi je bilo učestvovati na svakoj priredbi sa horom, na svim smotrama horova u obe škole. U nastavi me je najviše iritiralo to što neki imaju svoje časove i više ni o čemu ne brinu, imaju istu platu kao ja, a ja o svim vannastavnim aktivnostima brinem.

Kako ste se udali?

Sedamdeset šeste sam se udala za svog kolegu sa Akademije. Slučajno smo se sreli i uzeli. On mi je dosta pomagao još dok smo bili na studijama i u snalaženju u prostoru, ali i inače.

Imam dve ćerke. Jedna je rođena sedamdeset sedme, a druga osamdeset prve. Imam i dva unuka od mlađe ćerke. Jedan će imati u aprilu tri godine, a drugi u julu dve.

Porodili ste se u porodilištu?

Da. U porodilištu. Kad sam došla iz porodilišta otišla sam kod majke – što je običaj da odeš kod majke da odležiš dve–tri nedelje. Pomagala mi je majka dosta, jer ja nisam ni jednu ni drugu smela da uzmem u ruke, jer sam se bojala da ću ih polomiti. I onda dete umotaju u ćebe kao veknu i tek onda sam ja smela da je uzmem u ruke. A unuke sam hladno uzimala u ruke. Sad znam da im se ništa ne može desiti.

Kada je trebalo da rodim stariju ćerku, ja sam otišla u februaru na bolovanje, a porodila sam se u junu. Otišla sam na bolovanje zato što su me kukovi toliko boleli da ja ne bih mogla da odem u Despotovo na nastavu, ne bih se mogla popeti u autobus. Šest meseci sam imala trudničko bolovanje, koje mi je kasnije zacrnilo. Kad sam se nakon trudničkog bolovanja vratila u školu, morala sam sto časova da nadoknadim, jer me u međuvremenu nije niko zamenjivao! Direktor me je terao da ja to sve odradim, kažem: – Nema šanse. Neću to da radim i gotovo! Kaže direktor: – Kazniću te! Pošalje me kod prosvetnog inspektora i inspektor mi kaže: – Ana, produžiću im školsku godinu. Kažem: – Šta me briga! Direktor je bio dužan da mi nađe zamenu. Na kraju sam ja te sve časove upisala u dnevnik i tako se završila ta školska godina.

U to vreme niko od slepih ljudi nije radio to što sam ja radila u školi sa učenicima. Niko nije učio decu da pišu note, da ih prepoznaju, ja sam bila jedina u tome. I prva i jedina. Posle toga je počela još jedna koleginica u Banatu, ne znam kako joj ide, ali ja sam na svojim greškama i uspesima učila kako je to najbolje raditi.

Posle osam godina sam videla da dalje ne mogu da izdržim. Imala sam jedno dete, drugo mi je bilo na putu, to je bilo za mene prenaporno: dve škole, dvoje dece – podnela sam rešenje za penziju. Tada sam sebe nazvala seoskom učiteljicom. Otišla sam u penziju u avgustu osamdesete godine i već sledeće godine sam se preselila u Kulpin. Tada je moj suprug dobio posao, pa smo se preselili i dobili stan, a osamdeset četvrte kupili kuću i tu i danas živimo.

Kako sada provodite život?

Lepo mi je sada. Bavim se unucima. Ponekad pomalo štrikam. Po kući mogu da radim sve poslove, mogu da kuvam, da perem, da spremam, sve što je potrebno da jedna žena radi. Mada se ja često izvlačim: zašto bih ja radila neke stvari koje neko ko vidi može pet puta brže da uradi? Pošto smo u kući svi zajedno: starija ćerka sa suprugom, mlađa ćerka sa decom i nas dvoje, onda mnoge stvari one urade umesto mene...

Da li ste Vi jedinica?

Imam brata četiri godine mlađeg od mene. Ja sam rođena četrdeset sedme, a on pedeset prve. On je mesar. Živi u Bačkom Petrovcu. Ima dva sina i dve unuke i jednog unuka. Sa bratom nemam neke posebne odnose. Moji odnosi su bolji sa snajom, nego sa njim. Retko se nas dvoje i viđamo. A kad smo bili mali, tukli smo se. Ja sam htela da mi mama rodi sestru! Međutim, rodila mi je brata. Onda sam joj rekla: – Baci ga u smeće!

Da li ste se igrali i družili sa drugom decom?

Pa kasnije, kad sam već odrasla jesam. Kad sam dolazila na raspust kući iz Zemuna, onda sam se igrala i sa ostalom decom. Ali pedeset devete smo se

mi iz tog kraja gde sam rođena preselili u drugu ulicu. Moja baka je u Gložanu prodala svoju kuću i kupili smo drugu, tako da sam imala društvo u toj ulici gde sam se nekad igrala. Tada sam već imala dvanaest godina i više se nisam igrala, nego sam imala drugarice: preko puta komšinicu godinu dana mlađu od mene. Međutim, najbolji drug je meni bila njena majka. Ja nisam smela svojoj majci da se poverim, a njoj jesam. Zato je moja majka bila ljubomorna, ali joj nisam mogla pomoći. Ona je tako nastupila prema meni da nisam smela da joj se poveravam. Ona nije razumela dete u pubertetu, a ova žena jeste i pomagala mi je savetima. Jednostavno, bila mi je drug.

Došli ste posle u Novi Sad.

Majka mi je našla neki stan u Karadžićevoj ulici broj jedan. Gazdarica me je jedno dva puta odvela do škole u Njegoševoj, što nije daleko od Karadžićeve. Kolege su me jedno dva puta odvele od škole do Saveza slepih u Miletićevoj ulici, što je isto blizu. Posle sam išla sama i u školu, i u Savez, nije mi više trebala pomoć. Jedina muka je bila što nisam imala kuvane hrane. Nisam imala dovoljno para da platim hranu kod gazdarice ili negde – jela sam šta sam stigla. Jedino kad odem kući, ja se najedem kuvanog.

Sa mnom je stanovala još jedna devojkica. Kasnije sam prešla u neki drugi stan i tamo je bila jedna devojkica. Tako sam se muvala do šezdeset pete iz stana u stan, a šezdeset pete sam se preselila u jedan stan u Temerinsku ulicu broj sedam. Tu je gazdarica stvarno bila fina prema meni i pomagala je ona meni, a ja njoj kad joj je trebalo. Tu sam ostala do sedamdesete, kada sam se upisala na Akademiju u Beogradu.

Da li su nastavnici u Novom Sadu imali obzira prema Vama?

Nastavnici su od mene tražili da znam. Ako nisam znala, dobila sam lošu ocenu. Bila sam lenčuga da vežbam klavir. To me je najviše bolelo. Ko će sedeti tri–četiri sata za klavirom? Kad si ti sad izašla iz kaveza, iz Zemuna, ko će sad sedeti!? Dovoljno ti je da šetaš ulicama koje poznaješ i da znaš da si slobodna. I da ti niko neće reći kad ćeš ustati, kad ćeš leći, šta ćeš da radiš. Jedino ne smeš da dovodiš u stan muškarce.

Da li Vas danas opterećuje briga za Vašu decu?

Opterećuju me i materijalno i psihički! Mlađa ćerka mi se udala dve hiljade druge, a sad se razvodi. Njen muž je našao drugu, a ona je sa decom ovde kod mene bez sredstava za život. Prima socijalnu pomoć i dečiji dodatak – to je sve. Često se pitam kako će ta deca odrasti. Kakav će biti njen život?

Dobro se slažete sa suprugom?

Ja i suprug se slažemo. U braku smo skoro trideset godina, nikad se nismo posvađali da nismo govorili, čak bi moja starija ćerka htela da ima brak kao naš. Ja joj kažem: – Brak ti je, draga moja, kao biljka u saksiji. Moraš je okopavati,

zalivati, negovati, činiti ustupke, ako želiš da imaš dobar brak. Ja sam to činila i moj suprug je to činio i zato je naš brak dobar. Nekako sam se ja prilagodila onome što je tu preda mnom i sad život teče dalje.

Život me je naučio da se tako ponašam. Jednostavno, intuitivno sam to osetila. Prvo, ja sam slepa žena udata za čoveka koji vidi. I ja sam svesna da moram da budem fleksibilna, ne mogu da se ponašam tako da svom suprugu budem teret. Što sam naučila, to sam naučila od života!

Kako su roditelji prihvatili vest da se udajete?

Moj otac je prihvatio sasvim normalno, a majka je htela da mi zabrani udaju. Smatrala je da ja kao slepa žena ne treba da se udam. Ona je mislila da može da ima neku vlast nada mnom, međutim, to nikada nije mogla. Nije se ponela kao čovek prema meni i nije zaslužila moje poštovanje. Ja sam imala svoju platu, svoj život i od njih nisam zavisila. A kad sam se već udala, mog supruga je otac odmah prihvatio, a moja majka sa rezervom. I danas kad odem na groblje, nikad ne oplakujem svoju majku koja je umrla pre godinu dana, nego oplakujem oca koji je umro pre dvadeset godina!

Kako je njegova rodbina prihvatila Vas?

Nikako. I dan–danas neki od njegove rodbine mene izbegavaju zbog nekoliko stvari. Prvo, zato što ne vidim, drugo, što imam dug jezik. Sve sam ih poštovala, ali nikad nisam dozvolila da mi neko nameće svoje mišljenje. U samom početku, kad su me videli prvi put, to je bio šok za njih. Sestra od tetke mog supruga je plakala i molila ga da me ne uzme. Ubeđivali ga, a sastao se čitav zbor familije na većanje. Međutim, to im nije pomoglo. Kasnije su godinama među nama bili nategnuti odnosi. Posle su se rodila deca i stvar se popravila. Ali jedan njegov stric sa suprugom me je prihvatio odmah i još neka rodbina.

Da li ste decu dali u školu na slovačkom ili na srpskom jeziku?

Starija je išla u školu na slovačkom jeziku, jer je tako hteo njen otac. Ali u šestom razredu je prešla na nastavu na srpskom. Ona je mogla da nastavi sve na slovačkom, jer u Petrovcu ima Slovačka gimnazija, ali ja nisam htela da ona ide u gimnaziju. Htela sam da ide u neku stručnu školu, a znala sam da će joj to jako teško pasti, ako ne zna dobro srpski. Konstatovala sam da ona ne zna da sastavi nijednu rečenicu na srpskom kako treba. Zato sam otišla kod direktora (dobro smo se slagali direktor i ja, bili smo drugari) i kažem mu šta hoću. On je morao da konsultuje prosvetnog savetnika i kad sam mu objasnila zašto hoću da premetim dete, on nam je dao dozvolu da se to uradi, s napomenom da je bila greška što sam je uopšte upisala u slovačko odeljenje. Ona je bila u dvojezičnom odeljenju, što je hendikep za sve njih. I kad god sam ja to rekla na roditeljskom sastanku, nikome to nije bilo jasno. Taj učenik mora da zna da se pismeno izražava u osmom razredu. Međutim, u tim dvojezičnim odeljenjima ne nauče svi učenici na kraju

osnovnog obrazovanja da budu podjednako pismeni na oba jezika.

Kako vi govorite u kući? Srpski ili slovački?

Više srpski nego slovački. Ja ne bih znala ovaj intervju na slovačkom da oba-
vim, jer sam se školovala na srpskom i srpski mi lakše ide. Ja znam da govorim
slovački, ali ne znam tako tačno da se izrazim kao što znam na srpskom kad je
nešto javno. U komšiluku imamo više Slovaka sa kojima govorimo slovački bez
problema, ali u kući govorimo srpski. Kad negde idem, uvek insistiram da mi se
odgovara onako kako se ja obratim. Pogotovo u prodavnici. Ako se obratim srp-
ski, odgovori mi srpski, inače neću da kupim od tebe ništa! Možda me to izdvaja u
ovoj sredini. Meni su ionako rekli da sam slovački izrod, pa me baš briga!

Da li se onda osećate drugačijom?

Ne, ne osećam se. Zapravo, po kategorizaciji sam invalid, to stoji. Ja sam
sto posto invalid po svim propisima Ali, invalid je svako onoliko koliko se oseća
invalidom u životu. A ja se tako ne osećam. Čovek je invalid samo onoliko u
životu koliko sebi dozvoli da bude invalid. Moj život jeste različit od žene koja
vidi, zato što ja ipak mnoge stvari ne mogu da uradim: ne mogu da čitam, na
primer, ne mogu da odem sama tamo gde bih ja htela, ne mogu da se zaputim
u Ameriku, na primer. Ali, ja se trudim da se što više izravnam sa ljudima koji
vide i da tako razbijam predrasude prema slepima, a ne da kukam nad njima.
Ja imam iste potrebe kao i sve druge žene. Na primer, kad sam bila tinejdžerka
važno mi je bilo da se doteram, da nosim visoke štikle, da budem dama. Danas
ne bih mogla da zamislim sebe na štiklama!

Šta biste mogli da poručite drugim ženama?

Ne znam ni sama. U ovoj situaciji su na neki način sve žene ugrožene. Pre
će muškarac dobiti neki posao, iako imaju iste kvalifikacije. Moramo se sve za-
jedno boriti za svoja prava. Moramo na neki način da utičemo na prilike u zeml-
ji u kojoj živimo. Ali ne pojedinačno, žene moraju jednostavno da stanu rame uz
rame sa muškarcima. Žene svaki posao rade kao i muškarci. Dobro, ne mogu da
rade teške fizičke poslove koje mogu muškarci, sve ostale poslove mogu da rade
jednako dobro kao i muškarci.

Milijana Trivanović, 4. decembra 2005.

Neza (1948), Bosanska Kamenica

Recite nam nešto o Vašem detinjstvu?

Rođena sam četrdeset osme u jednom selu kod Zvornika, Bosanska Kamenica, ali sam detinjstvo i školske dane provela u selu Kukujevci u Sremu, između Mitrovice i Šida. Otac mi je bio Musliman, zvao se Omer, njegovu familiju nisam poznavala, možda sam samo nekoliko puta videla braću. Otac je retko kontaktirao sa svojom familijom, pa nikog ne znam sa očeve strane. Mama je rođena u selu Bribir kod Crikvenice. Ona je Hrvatica bila, zvala se Nada. Sa njene strane sam poznavala njenu braću, moje ujake, i njihovu decu. Jedan ujak je živio u Crikvenici, a drugi je živio ovde u Sremu, blizu mame i mene, pa smo se posećivali.

Zbog čega ste se preselili u Srem?

Ne znam detalje. Moji su se upoznali u Sremu i kada je moja mama ostala trudna, otišli su kod očevih roditelja, da bi se tamo porodila. Moji su se roditelji brzo rastali posle moga rođenja, pa sam ja bila kod mame. Onda je ona radila, a baba me je odgajala. Nije ona neku ljubav prema meni baš ni imala, da pošteno kažem. I bila je jako stroga i kažnjavala me je. Imali smo u toj kući neki špajz u koji se ulazilo iz kuhinje, a gde nije bilo prozora – mračan strašno. Ona je mene tu zatvarala onda kada sam po njenom mišljenju bila bezobrazna. Ja sam imala klaustrofobiju dosta dugo nakon toga. I sada mi se povremeno javlja. Ali sam svesna toga, pa tu svoju fobiju suzbijam i nekako se voljom borim protiv nje. Ta teskoba od prostora mislim da je baš posledica tih kazni iz detinjstva.

Kako ste nastradali?

Imala sam šest godina. Mama i ja smo živeli u Kukujevcima sa mojom babom. To je bila pedeset i pet godina, januar mesec, hladno... U dvorištu je bilo đubrište ograđeno ciglama. Kada je gazda te kuće skupio đubre i

odneo ga na njivu, pomerio je te cigle i onda se pojavila jedna flašica od metala. Ja je uzmem, onako srećna, jer su nam tada igračke bile krpena lopta, neke kutijice, flašice, krpene lutke – mi devojčice smo same šile te lutkice, crtale im oči... E, sad sam ja mislila kako se ova metalna flašica neće razbiti, jer prazne flašice od nekih parfema koje smo dobijali od odraslih da se igramo, razbiju se i nemaš igračku. I sad sam ja bila srećna što ću imati pravu igračku. Stavim ja to u džep od džempera. A moj zadatak u porodici bio je da odlazim po hleb u pekaru dosta udaljenu od naše kuće.

Moj otac je živio sa suprotne strane u toj ulici u kojoj smo mama i ja živele. Znači, mama je otišla od oca, tamo u podstanare, a on je ostao u kući. I sad ja odem po hleb i kad sam se vraćala svratim kod oca da mi odseče malo hleba da jedem. I šta mi je bila poslastica: da hleb pokvasim i na njega stavim šećer, tako se u tim selima jelo. Pokažem ocu tu flašicu i kažem da mi je očisti od peska. On jeste vojsku služio, ali takvih bombi nije onda bilo, i ja mu dam iglu i on čačne, i bomba eksplodira. On sav krvav, šaku mu odnelo i levo oko... Ja sam se onesvestila. Otac je istrčao u avliju i vikao, pa ga je komšiluk video i dotrčali su svi... Soba puna dima, jedva su me ugledali. Sećam se da su mi oči bile naduvane k'o krofne, da su bile zatvorene... dva gornja zuba su mi bila izbijena... Vikala sam da me nešto grebe u grlu, taj dim... curi mi krv iz usta, ne znam ni ja odakle sve... I sećam se da sam vikala: – Hoću u bolnicu! Tužite ga! Hoću u bolnicu! Tužite ga! Došla su kola hitne pomoći čak iz Šida i nosili su nas oboje u mitrovačku bolnicu... Tamo smo bili malo, dok su nam sanirali osnovne povrede, a onda sam u Višegradskoj* bila na očnom do leta.

Kako ste provodili vreme u toj bolnici?

U toj bolnici je bilo dece različitog uzrasta. Sećam se kad su hteli da mi vade oko, da je došla moja mama i da je morala da potpiše saglasnost za levo oko, a oni su meni izvadili desno, iako sam na njega mnogo bolje videla. I sećam se jako dobro kad su me opijali za tu intervenciju da sam govorila da ne dam da mi vade oko. Tata je znao da će to da mi rade. Ja sam bila gore na trećem, on je bio dole na prvom spratu. I njegove su oči bile povređene, a povredu ruke su mu sanirali još u Mitrovici.

Sećam se dobro kad sam došla posle narkoze sebi, da sam čačkala ispod zavoja na desnom oku, da vidim da li mi je oko tu, a sestre mi nisu dale, deca su me tužakala: – Eno, ona opet čačka! Onda su me premestili u sobu sa starijim ženama, da bi one više vodile računa o meni. A onda kad sam dobila probnu očnu protezu, isto se sećam kako jedemo za stolom, sva deca su tu, a meni ta proteza ispadne u tanjir. Onda su me deca zafrkavala i rugala mi se, iako su i oni imali bolesti očiju, ali nikom se nije desilo da mu je proteza ispala kao meni. Bilo je u bolnici još mnogo utisaka i događaja, ali sam konačno izašla iz bolnice i dve

.....

* U Višegradskoj ulici u Beogradu nalazi se Očna klinika.

godine provela kod kuće sa drugaricama.

Da li Vam je tata bio dobro? Kakvi su bili vaši odnosi od tada?

Onda sam ja posle bila kod tate, jer se mama udala po drugi put i nisam htela da budem kod mame. Mama me je odvela u tu kuću gde sam našla tu bombu i to je sve mene podsećalo na taj događaj... Na sve sam bila ljuta i kivna, niko mi više nije bio drag posle tog događaja, ali morala sam s nekim biti i onda sam bila kod oca. Često sam noću sanjala pucanj i budila se u strahu plačući.

Znači Vi ste tada već imali sedam godina a još niste išli u školu?

U našem selu je bio jedan slep čovek, četkar je bio. Kad je čuo da je meni vid oštećen, rekao je da postoji škola za slepu i slabovidu decu, prijavio me tamo u mitrovački srez, i tako sam pedeset i sedme krenula u Školu za slepe u Zemunu sa devet godina...

To je osnovna škola?

To je tada bila osnovna škola i internat u Zemunu, sada je i za srednje obrazovanje. Dolazila su tu deca iz cele Srbije: sa Kosova, iz Vojvodine... U početku sam se jako teško snašla. To je za mene bila velika promena: iz onog sela, iz takoreći samoće – samo nekoliko drugarica koje sam imala, došla sam u kolektiv u kojem je bilo sto pedesetoro dece. Svi viču, svi galame, svi trče, svi se guraju, svi traže svoj prostor... Ja sam bila strašno uplašena i nesnalažljiva. Bilo je nekoliko zgrada u tom dvorištu i ja u početku nikako nisam mogla da zapamtim gde se nalazi trpezarija, gde je škola, gde su spavaonice...

U kojoj meri je Vaš vid bio tada oštećen?

Tada sam ja još nešto videla. Nosila sam naočare, dioptriju plus deset. Sama sam mogla da se krećem. Na primer, kad sam krenula u školu, kad smo već upoznali teren, išli smo u grad, išli smo u prodavnice... Ali pre dvadeset godina mi je vid dosta oslabio. Sada vidim svetlo, vidim gde je prozor u postoriji, ako je dan ili ako je svetlo upaljeno, a i kontrasti boja mi mnogo pomažu.

Kako ste dobili to neobično ime?

U kući su me svi zvali Zlata i ja nisam dugo znala da se zovem Neza, sve dok nisam krenula u školu. U prvom razredu su bila deca različitog uzrasta, jer je pedesetih godina, posle rata, retko ko kretao u školu sa sedam godina. To su mahom bila deca koja su izgubila vid zbog povrede, ozleđivanja od eksplozija zaostalih nakon rata: neko je bio i bez ruke, raznih je bilo problema osim oštećenja vida, ali su sva deca bila bistra.

Nas je bilo dvanaestoro u razredu. Nastavnica proziva redom. *Selimović* znam da mi je to prezime. I kad je stigla po azbučnom redu do s, ona kaže: – *Selimović*... Neza!

Ja ne ustajem, a treba svako da ustane i kaže nesto o sebi. Dođe ona kod mene: – Kako se ti zoveš? Ja kažem: – *Selimović* Zlata. Tad sam prvi put čula

da sam ja Neza. Ali, nema veze, kroz moje osmogodišnje školovanje, deca, a i učitelji i nastavnici, svi su me zvali Zlata, jedino je u dnevniku pisalo Neza. A meni je bilo drago to ime, Neza mi se nije sviđalo. Nisam čula da se tako neko zove osim mene.

Kako ste se snalazili u školi što se tiče učenja, slušanja nastave?

Bila sam bistra devojčica, tako da sam ubrzo postala glavna u razredu. Svi- ma sam pokazivala i sabiranje i oduzimanje. Imali smo neke štapiće, sećam se, pa sam ja, bogami, onog ko ne zna tim štapićem pecnula! Zamenjivala sam nastavnicu često. I sad se moji drugovi, još ih ima i ovde u Novom Sadu, sećaju kako sam bila stroga učiteljica.

Kad smo počeli da učimo da pišemo Brajevo pismo^{*}, tada se pisalo na tabli šilom, sad se piše na mašini – sad je sve mnogo drugačije. Ali, tada je bilo šilo i papir. Jedna kućica se sastoji iz šest tačaka, a kombinacijom tih šest tačaka dobijaju se šezdeset tri kombinacije. U te šezdeset tri kombinacije su sva slova, svi brojevi, sve note, svi matematički znaci, s tim što postoji predznak za veliko slovo; kad je taj predznak stavljen, znači ta reč se piše velikim slovom. Nije mi baš to pisanje ispočetka išlo sjajno, ali posle sam sve naučila.

Da li ste bili zadovoljni tom školom?

Ja sam jako zadovoljna onim što sam naučila u toj školi. Na času domaćinstva smo učili presipanje iz posude u posudu, pošto ne vidimo. Jako je dobar bio nastavno–vaspitni kadar. I program školski je bio izvanredan. Mislim da su đaci tih generacija izašli iz te škole sa jako dobrim znanjima.

Škola je bila u sklopu osmogodišnjih škola u zemlji i program nije bio ni- malo korigovan za decu sa invaliditetom. Jedino što su pristup i učila, pomagala, bila drugačija. Što se tiče matematike, imali smo jedan drveni aparat, neku drve- nu kutiju. U njoj su rešetke, i u rešetku su se ubadali brojevi. Ali ti brojevi su bili najpre od olova: broj ima nogicu, pa ta nogica uđe u rupicu, a gore je četvrtasto i na tom četvrtastom je broj. Nastavnik nam diktira. Sabiranje, oduzimanje, del- enje, množenje, sve se to radilo tako.

Geometrija se radila na voštanoj tabli pomoću šestara i pisaljke zaoštrenih vrhova bez grafita. Imali smo drvene trouglove i lenjire obeležene Brajevim pis- mom i špaklu^{**} kojom smo poravnavali tablu.

.....

* Brajevo pismo (Brajeva azbuka) je međunarodni standardizovan reljefast grafički sistem od šest tačaka čijim se kombinacijama obeležavaju slova, znakovi interpunkcije, brojevi i note, koji se prvenstveno koristi za pisanu komunikaciju među osobama koje ne vide, odnosno za pisanu komunikaciju s njima. Usvaja se putem dodira. (Milica Mima Ružičić, *Rečnik invalidnosti: ka jednakosti u javnom govoru*, Novi Sad, 2003).

** Špahtla (nemački Spachtel) – reč koja se upotrebljava u razgovornom jeziku kao naziv za metalni alat slikara i zidara u obliku lopatice sa drvenom drškom, kojom se nanosi, ravna i struže boja ili malter.

Imali smo nastavu pre podne, po podne kružok. Svako odeljenje je imalo svog vaspitača koji je sa učenicima radio domaće zadatke za sutra: čitao nam lektiru i sve što treba.

Ja sam išla uporedo i u muzičku školu – svirala sam klavir. Kad je vreme da se uči, ja više volim klavir – idem da vežbam klavir, a ne da učim. I tamo je bilo strogo, i tamo sam morala sve postići. Ja sam po tri sata znala da vežbam, pa sam imala manje vremena za učenje.

Bila sam izvanredan matematičar. Onda ujutru počinju časovi u osam, ili u pola osam, doručak, brzo u učionicu, svi posedamo, ja radim domaći, svima diktiram, svi smo napisali, super, svi smo uradili.

Jednom u osmom razredu imamo pismeni iz nemačkog i prepisujemo, a nastavnik nemačkog je bio slep. Neki prevod smo imali i ja napravim grešku. Umesto „ulice su pune ljudi“... ja sam prevela „tramvaji su bili puni ljudi“. Ko je od mene prepisao, vidi profesor ista greška i pita od koga ste prepisali... I svi smo dobili jedinice!

Na domaćinstvu smo učili da štrikamo. Onda sam moje drugarice kojima je to teže išlo učila da štrikaju – znala sam da prenesem drugima ono što naučim. To mi je i dan–danas osobina.

Volela sam da slušam dečije radio–drame. U školi i u dvorištu je bilo ozvučenje. Vodili su brigu stvarno o svemu. Zvučnici su bili postavljeni na svaku zgradu, a u kancelariji je bio radio. Onda vaspitač ili nađe dobru muziku, ili pusti dečje drame, ili prenos utakmice.

Da li su Vas posećivali roditelji ili ste odlazili kući?

Dok traje polugođe mi smo bili u školi, i onda poslednjeg dana dobijemo ocene, roditelji se svi pozovu da dođu po svoju decu da ih vode kući i da čuju ocene. Za vreme raspusta su svi išli negde, kući najpre, ali ako neko nije imao roditelje, išao je kod rođaka, ili ne znam ni ja već gde.

Onda bude taj roditeljski sastanak, čitaju se ocene. Prvi razred, drugi razred, treći razred, svi, svi razredi. I dobijemo knjižice i idemo kući. Po mene je uvek dolazio moj otac. I onda budem kod kuće. Za tih petnaestak dana, koliko je taj raspust tada trajao, od petnaestog januara do petog februara, družim se sa drugaricama. Jako sam volela sa mojim drugaricama da se takmičim, koje su bile isti razred kao i ja. Obožavala sam da se pravim važna i da iznosim šta sam ja naučila i da upoređujemo naše znanje. Možda se u mojoj školi više učilo, više propitivalo, ali ja sam znala više od njih. U školi smo naučili da plešemo, da igramo kola, sve su nas učili. Da održavamo ličnu higijenu, svoju odeću, svoje ormare, svoje krevete. Sve što znam naučila sam od tih nastavnika i vaspitača.

Mogli ste sami da birate svoju frizuru, obuću i odeću dok ste bili u internatu?

Nismo smeli imati duge kose, zbog higijene. Bilo je dosta vašaka, kad se

dođe sa raspusta. Onda je subotom išla bolničarka dvorištem kad je lepo vreme, a kad nije ide od učionice do učionice i nosi neku ćasicu, unutra je gas, u ruci gusti češalj i redom svakoga je češljala tim gasom i tim češljem. Ako neko ima vaške, namažu ga nekom mašću i stave mu kapu na glavu. Koga vidiš sa belom kapom sutradan, znaj, ima vaške! Nema veze, navikli smo svi na to, svako može imati vaške.

Obožavala sam da se oblačim... Od Crvenog krsta je škola dobijala robu. Postojala je garderoba, garderoberke, one su prale veš u vešeraju, subotom kupanje, dobijamo čiste peškire, čist donji veš, odgovarajuću odeću. To je sve bilo domsko. Mene su jako volele te garderoberke, i ja sam uvek bila jako dobro obučena, i kad mi se nešto ne sviđa, one mi daju da biram.

Da li ste imali džeparac?

Imali smo posle. Znam da se i kralo u internatu. Imali smo svako svoj ormar, i onda ga zaključamo, ali se moglo provaliti...

Kako ste se zabavljali u internatu?

Bile su igranke. Učili smo da igramo razne igre. Pored toga, imali smo školske priredbe, čak smo i neke baletske tačke izvodile. Ja sam u svemu učestvovala: u folkloru, u radio amaterizmu, naučila sam i šah da igram, i domine sam igrala. A kad sam dolazila na raspust kući, moje drugarice su me vodile na seosku igranku. I onda sam ja bila glavna. Dobro sam plesala. Onda su dolazile na igranku mame tih devojaka, pa se došaptavaju: – Au, vidi ova ćorava kako je naučila... A ja – šta me briga, nije me diralo ništa!

Kako ste Vi govorili o svom invaliditetu?

Ne volim reč *slap*. Kad god se upoznajem sa nekim, u prodavnicu kad dođem, ili kad mi neko dođe, i kad je poslovno, ja odmah kažem: – Ja *ne vidim*. Tako da znate kako ćete sa mnom da se ophodite, da ne mislite da sam luda, ili pijana, pa da Vas ne gledam u oči, ili da nešto tu šepam, nešto pogrešim, nešto srušim, da znate da ja ne vidim. I onda su ljudi drukčiji pristup imali. A kad kriješ svoj nedostatak, onda se lošije prođe. To je moje iskustvo i stav odavno. Sećam se u pubertetu da sam malo lagala i krila. Kasnije sam baš svakom kazala, da zna da ne vidim.

Da li ste imali nekih problema kada biste se vratili kući na raspust?

Ne mogu da se setim baš nekog problema za vreme školovanja. Znam kad sam počela da radim ovde, pa zalutam autobusom, pa se odvezem na drugu stranu. Pa sam i padala na stepenicama i povređivala se. Sada se taksijem vozim: zovem taksi, dođe taksi, uđem. E, jedno veče sam zvala taksi, on dođe, ja otvaram vrata: – Je l' taksi? – Jeste. I ulazim ja. Ono hop, čovek tu sedi. Ja ne vidim, oni ne znaju da ja ne vidim, misle da sam luda, pijana... I sad sam naučila da kad zovem taksi, odmah dispečerki kažem: – Ja ne vidim. Molim Vas, kažite mu da

mi se javi. Obično zovem isti taksi, ili, ako baš nije taj slobodan onda dva–tri taksija. Odmah se dogovorimo da ću ja biti napolju, ali neću videti da je to taksi, neka mi svirne, neka se javi: – Taksi! I sad i dispečerke već znaju po adresi i tako sad više nemam problema.

Nakon osnovne škole nastavljate srednju?

Trebalo je da idem u srednju muzičku. Dobro sam svirala, dobar tehničar sam bila. E, bio mi je problem solfedo. Imala sam dopunske časove kod profesora solfedo koji je isto bio slep – pokojni Miloš Lukić. Ali on je retko dolazio na tu dopunsku nastavu. Ja poludim, ne izađem na ispit da završim šestu godinu, odnosno nižu muzičku školu, ne izađem ni na klavir, a tu sam bila izvrsna, pripremala sam bila divan program...

Odem ja u fizioterapeutsku srednju školu za slepe koja je postojala u Beogradu još od pedeset i druge godine. A iz istorije znamo da su se još u dvanaestom i trinaestom veku slepe osobe bavile masažom, jer su imale razvijenije čulo dodira. Prijavim se, položim prijemni. Isto je i tamo bio internat i škola. Tu školu sam završila za četiri godine.

Da li ste imali podršku roditelja u tome?

Nisu se oni tu mnogo mešali, bili su srećni što se ja bez vida školujem, jer su oni mislili da ništa neće biti od mene. Nisam ja o tome razgovarala sa njima, ali pretpostavljam.

Da li ste bili jedinica?

Mama je pedeset osme rodila brata u tom drugom braku, deset godina je bio mlađi od mene. Ja sam volela da idem na raspust kod nje zbog tog malog. Obožavala sam ga. Veseljko se zvao, a Miša smo ga zvali.

Da li ste odlazili sa decom na letovanja?

Onda je postojala praksa da se u savezima slepih organizuje besplatno letovanje za decu kao što sam ja: na moru na Šolti, u Bosni i Hercegovini, Orebić mislim da je bio tamo. U Sloveniji u Piranu. Moja Mitrovica mene šalje, ja neću da idem na more, žao mi je da se rastavim od mog malog brata. Ionako nisam preko godine s njim, pa da mi se oduzme to i za raspust – neću. Eto, toliko sam ga obožavala, baš sam ga mnogo volela.

Šta ste vas dvoje onda leti radili?

Ja sam njega čuvala, igrali smo se i učila sam ga svemu. Preko raspusta su dolazili kod nas u goste u Mitrovicu moj stariji brat od ujaka iz Crikvenice i njegova mlađa sestra. Od svoje mame su nasledili multipla skleroza. On je već i vojsku bio odslužio kad su se simptomi počeli pojavljivati. A kod sestre su počeli već kad je imala sedamnaest godina. Tako da su oboje završili u kolicima. Posle smo izgubili kontakt kad se zaratilo devedesetih godina. Kad je moja mama

umrla, onda su se veze sasvim prekinule.

Kako ste se slagali sa tim drugim maminim mužem?

On je mene dobro prihvatao. On i mama su me učili da vozim bicikl. I ja sam naučila da vozim bicikl iako ne vidim. Nisam nijednom pala kad sam učila, a moj brat se jadan napadao, izgulio kolena. I onda sam ja s mojom mamom išla u Mitrovicu biciklom: ona na jednom biciklu napred, ja za njom. Kad se sada setim toga, ne sećam se da sam ja nešto videla. Kamioni jure, idu pored mene, senke one od drveća pored, ja vozim bicikl. Čudim se da me nešto nije udarilo?! Mama nije znala koliko ja ne vidim. Oni nikada nisu znali koliko ja u stvari ne vidim, jer sam se ja kretala jako dobro. I posle, kad sam se upoznavala sa ljudima i kad sam počela da radim, niko nije znao koliko ja u stvari ne vidim. Moram da kažem da mi je strašno žao što ne vidim baš zbog kontakta očima. Ja mislim da se ljudi razumeju pogledom. Čak sam htela da napišem i neku priču o pogledu. Imala sam ideje o tome, ali onda odustanem.

Imate li neke interesantne doživljaje iz srednje škole?

Nisam bila više odličan đak, ali vrlo dobar sam bila. Imali smo i praksu. Program je isti kao i u srednjoj školi za decu koja vide, a uče u medicinskoj za fizikalnu terapiju. Išli smo na praksu u zdravstvene ustanove: na fizikalnu terapiju, na masažu... Masažu nisam volela. Znala sam teoriju super, ima tu mnogo teorije o tehnikama masaže. Srećom, radila sam na kineziterapiji.

Na praksi je bilo dosta interesantno. Bili smo na odeljenju za rehabilitaciju dece. Bila sam vredna, volela sam tamo tu dečicu, bilo mi ih je jako žao, i baš sam dosta radila. I za diplomski rad sam uzela temu *Rehabilitacija dečje i cerebralne paralize*. Baš sam volela tu decu koja su tako nemoćna, a ne može im se puno pomoći, i to mi je bilo strašno.

Jednom sam u srednjoj školi dobila jedinicu iz vladanja. Organizovali smo novogodišnju lutriju, ja sam bila blagajnik i pogrešila nešto oko novca. Sad se ja bojim moga tate. Moj tata je bio jako strog, što se ocena tiče sve je zahtevao da bude odlično. I ja sad molim Boga samo da ne dođe on na raspust po mene. I, Bog me, iako nisam krštena, poslušna – moj tata se strašno razboli i ne dođe tog raspusta na roditeljski sastanak, dođe mama. Važno je da on tamo ne bude kad se čita moja jedinica.

U toj srednjoj školi opet sam mojim drugarima mnogo pomagala u učenju, naročito što se tiče književnosti, jer je književnost u srednjoj školi obimna tada bila.

Da li ste imali dodira sa verom, religijom, crkvom?

Moja baba, Hrvatica, naučila me je da se molim Oče naš i da se prekrstim. Kukujevci su tada bili katoličko selo, sada više nisu. Išla sam u crkvu sa mojim drugaricama, dok nisam krenula u školu, te dve godine, otkako sam nastradala i vratila se iz bolnice, išla sam u katoličku crkvu. Znala sam sve te molitve, ali

posle nisam primenjivala, nije me zanimalo. Onda je bio komunizam. Tokom školovanja nije bilo reči o veri.... Onda sam se ja uključila u Partiju – ko je bio komunista, nije smeo da ide javno u crkvu. Ali mene nije ni zanimala crkva. Eto, poslednjih godina puno čitam o religijama.

Da li ste učili i o očevoj religiji?

Nisam. Nikad. Moja tata nije to čak ni poštovao. On je jeo svinjetinu. Njega su voleli u tom selu, toga se sećam. Zvali su ga Aga. Voleo je kocku, voleo je da pije. Svi su ga znali u selu i niko nije rekao ružno nešto za njega. Moji roditelji su radili u zemljoradničkoj zadruzi kao nadničari, ratari, u selu. Bili su pismeni, ne znam koliko razreda su završili. Baba je čitala novine. Sećam se babe koja je uvek čitala *Politiku* – nije mogla bez *Politike* da živi.

Kada su Vam roditelji umrli?

Tata je umro osamdeset i sedme, a mama devedeset pete. Nisam nešto bila privržena roditeljima. Nisam imala dobar kontakt sa roditeljima zbog tog njihovog međusobnog lošeg odnosa i zbog ove moje nesreće. Da su oni drugačije živeli, da se nisu rastajali, da mama nije otišla u podstanare u tu kuću gde sam ja našla bombu, ni vid ne bih izgubila.

Jeste li našli posao odmah posle završetka škole?

Posao sam našla, na svu sreću, vrlo brzo. U junu sam završila, a već u januaru sam se zaposlila u Melencima. U Savezu slepih su se brinuli o članstvu i pomagali što se tiče školovanja, zapošljavanja, rešavanja stambenih problema. I onda je sekretar iz Zrenjanina, pokojni Velja, išao sa nama mladima da nas zaposli. Nas dvoje je bilo: kolega koji je sa mnom završio srednju, i ja. Pozovu nas da vidimo za taj posao... Međutim, tada je bio zemljotres u Banjaluci, i pojavi se na konkursu jedan dečko iz Banjaluke, ali koji vidi. I pošto se dvoje samo prima, prime oni mog kolegu Apro Mihalja, i tog iz Banjaluke, radije su pirmali muškarce nego žene zbog teških pacijenata. Tako da ja tu izvisim. Drugi razlog je bio što žene odlaze na bolovanja zbog porođaja i smatrali su da će posao opet da trpi. Ali ja se prijavim ovde u Novom Sadu da volontiram na Rehabilitaciji, samo da nisam u onom selu tamo, s tom mojom babom. I nađu meni tu stan kod jedne koleginice koja je isto slepa. Imala je sobu, a zajedno smo odlazile na posao na Rehabilitaciju. I tu sam upoznala njene kolege i koleginice, išle smo uvek na ručak zajedno. Tu sam naučila dosta o odnosu sa pacijentom.

Bolnica je bila radna organizacija sa sedamnaest OUR–a, a naš OUR, Rehabilitacija, uvek je bio na poslednjem mestu po visini ličnih dohodaka.

Sećam se da sam videla sebe kao dobrog terapeuta i fizioterapeuta. Čovek je bio amputirac*. Na jednoj nozi je imao natkolenu protezu i trebalo je da ga

.....

* Amputirac (žarg.), osoba sa amputiranim delom tela, u ovom slučaju sa amputiranom nogom od kolena naniže.

naučimo da hoda. Meni je koleginica Vladana objasnila sve, i sad ja treba sa njim to da radim, koordinaciju pokreta da vežbam. Ja sam imala strpljenja i dobru nameru i čvrsto sam bila rešena da onaj ko je moj pacijent mora da postigne uspeh! I znala sam da ću biti dobar terapeut, po tom amputircu. Imao je poverenja da se pusti da ga učim kako treba hodati i za ta dva meseca je i savladao hod. Ipak me u januaru sedamdesete prime u Melence.

Gde ste tačno bili zaposleni u Melencima?

U Melencima sam stalno radila u banji Rusandi u Zavod za rehabilitaciju paraplegija i hemiplegija na kineziterapiji i na rehabilitaciji teških povreda. Većinom su tu bili nepokretni pacijenti, koje je terapeut trebalo da nauči da koriste invalidska kolica.

Pacijent je najčešće prvo bio na ležaljci, a onda je morao da ojača preostale ekstremitete da bi ga oni mogli nositi kad prelazi u kolica, na krevet i da savlada samozbrinjavanje. Jako sam volela to da radim. Mada je to i fizički teško. Bio je veliki kolektiv, mnogo je bilo terapeuta, većinom su bili mladi, i jako smo se lepo družili. Iako ne vidim, nisam imala problema sa vođenjem administracije, jer su mi koleginice u tome svesrdno pomagale. Bile su mnogo dobre i ljubazne, nije im bilo ništa teško. Prosto su smatrale da je to normalno, što i jeste normalno, ali mislim da nije takav svaki kolektiv. U Melencima je bila upravna zgrada gde su kancelarije, direktori, blagajna, knjigovođa, a na spratu su bile sobe koje su izdavali samcima i meni su dali jednu sobu. Čim sam došla, odmah sam se u tu sobu uselila. Kao kad sam ono došla u Zemun u školu, tako sam i kad sam došla u Melence da radim bila zbunjena. Bilo mi je sve neobično, sve drugačije nego tamo gde sam išla na praksu i gde sam volontirala. Drugo društvo: bilo je najviše terapeuta iz Slavonije, jer je u Lipiku bila srednja terapeutska škola.

Kako ste se udali?

Sedamdesete sam se u januaru zaposlila i početkom sledeće godine sam upoznala svog budućeg muža, a u maju sam se venčala. Muža sam upoznala u Melencima. Njegovi roditelji, maćeha i otac, bili su bolničari, a on je bio berber, i svi su bili zaposleni tu u Zavodu. Ja sam išla na takmičenje u čitanju i pisanju. Da bi se to naše Brajevo pismo što više negovalo i da se ne bi zaboravilo, organizuju se takmičenja jednom godišnje, na nivou gradskih, opštinskih i pokrajinskih organizacija, i onda najbolji idu na republičko takmičenje. Eto, ja sam išla tada na republičko. Malo smo usput pričali, upoznali se.

Na jednoj igranci oko Nove godine smo plesali, pa sam ga pohvalila kako dobro pleše. Tu su bile i moje starije drugarice, svaka sa svojim momkom. I eto, tako smo se smuvali, a već u februaru smo se verili: išli su kod moje mame, njegov otac i maćeha i on da me vere, a drugog maja smo pravili pravu seljačku svadbu kod njegovih. Ja sam onda već i trudna bila; šila mi je njegova maćeha

haljinu, i sad imam suknju od nje. Kuma su oni našli... Nisam se mogla potpisati tamo, ne znam ko se umesto mene potpisao. Bile su iz banje kolege i kolegice, bila je i mama i njen muž i brat, sećam se, bili su kao pogačari.

Njegovi roditelji su kupili kuću u selu i tamo se preselili i svadba je bila u toj kući. Sećam se da mlada treba nešto da peva, i hajd' pevaću ja: „Šta ću, nano, šta ću, ne znam ja, zavolela ja sam dragana!“ Vasilija Radojčić je pevala tu pesmu. A ta njegova maćeha bila je sposobna, ali je bila malo sebična – više je ona sebi uzela nego što smo mi dobili od tih darova.

Steva je bio godinu dana mlađi od mene. Ja sam rođena oktobra četrdeset osme, on je februara pedesete. Njegovi su bili protiv toga da njihov sin ima ženu koja ne vidi. Pozovu oni mene na ručak kod njih, pa onda maćeha pita Stevu preda mnom: – Bato, da li će tebi košulja biti oprana i ispeglana? Jesi o tom razmišljao? Jesi ti razmišljao o tome kako će ti u kući biti, kako će ti skuvano biti? Ja kažem: – Znaš šta?! Ako Vi njemu ne date da se on sa mnom oženi, do viđenja. Ne mora. Nisam ja zapela za njega. On je zapeo za mene. E, sad, kako će on biti opeglan, opran, da li će biti dobro skuvano, to prvo probajte, pa ćete videti. Ja sam dete iz internata, ne znam da kuvam, ali ću naučiti. Čista sam i obučena sam lepo, jeste li videli nekad mene prljavu i musavu. Ko mene pegla? U stvari su jedva čekali da ga se otarase, jer ona je sa sobom dovela još jednu ćerku.

I mi odemo u podstanare, kod jedne bake.... Tu smo živeli i tu sam i rodila i prvo dete.

Babica je meni u početku sve objasnila, poznavale smo se, obe smo zdravstveni radnici, tako da nije bilo problema. Nisam se plašila ničega. Steva je bio dobar, privržen kući, pomagao je oko deteta. Niko od rodbine mi decu nije čuvao. Dojila sam, nisam imala problema sa ishranom. Majke su tada išle na posao već posle dva i po meseca nakon porođaja. Onda se radilo četiri sata šest meseci nakon porođaja. Jako divnu ženu sam našla da čuva dete, ona je već imala iskustva, radila je kod jedne doktorke: pedantna, vredna, poštena. A kad sam počela da radim, onda mi je nekad donosila bebu da podojim. Ali onda su počeli moji problemi sa Stevom. On ode od kuće, pa se zakarta ili zapriča, zapije, nemam pojma, pa sam ja tu gubila živce. Deda Ivan, njegov otac, se mešao, kao: – Neće, valjda, stalno za suknju da ti se drži! Svi muškarci idu. Zato što je s tobom oženjen mora da ti visi za suknju?! I tako. To mi je počelo smetati, pa smo se dosta svađali.

Živeli smo zajedno sve dok ja nisam došla u Novi Sad, ali sve vreme smo se svađali. Muž kad je tu, on pomogne, ali često nije bio tu. Jer kad ode, onda možeš da sanjaš kad će da se vrati.

Kad ste rodili drugog sina?

Posle dve godine, četvrtog septembra sedamdeset treće, rodila sam drugog sina – Aleksandra. Otišla sam u porodilište u Zrenjaninu oko sedam-osam,

pukao mi je vodenjak, i ja sam se u deset sati već porodila, brže i lakše nego sa prvim detetom. Sutradan su došli Steva i mali, nisu mogli do mene, ali sam ja njih čula. I jedna ptica ku-ku, tu sam ja pticu čula, i sve su je žene u sobi čule i, onako, stresle se: – Ju! Nešto će se desiti. I kroz mene su, onako, trnci prošli. Roditelj ipak nešto predoseti. Uglavnom, Steva je malog odveo kod dede u selo. A sutradan, petog septembra je moj Ivica nastradao. Bio je kod svekra u selu. On je dograđivao kuću što je kupio, a imao je septičke jemetine neke, pošto je držao svinje i pored posla u banji. I moj mali je tamo upao... Ja o tome nikada ne mogu da pričam... Eto, sad sam morala da spomenem...

Kad se taj događaj desio, meni su došli u porodilište i rekli da se nešto desilo sinu, i došli su da me odvezu u selo, ali nisu rekli šta se desilo. A ja sam sanjala, kad sam bila trudna, kako je to moje dete trčalo za loptom i palo. Ali, ja nisam videla njegov pad, ali samo zaključujem u snu kako je ono palo u tu Rusandu. To je za mene bilo tako strašno da sam se iz sna probudila plačući. I ja sam taj san sutra ispričala kolegini, a to je ista ona koja je došla po mene u bolnicu da mi javi da treba da idem u selo zbog deteta. A sutradan su oni došli po mene, za sahranu.

Kako je Vaš muž sve to doživeo?

Pa, ja ne znam kako je... teško i on, verovatno teško. Pa, ja nisam mogla o tome da pričam. Prošla su dva meseca dok nisam otišla na grob. Puno je prošlo... ne znam koliko je prošlo. To se ne može ispričati.

Da li su u porodilištu bili prema Vama nešto drugačiji nego prema drugim ženama?

Nisam ništa primetila da su bili nešto drugačiji prema meni, nego prema drugim pacijentkinjama. Sad su bebe pored majke, ali onda nisu bile i donosili su nam ih. Kad sam se sa prvim detetom porodila, nisam znala da se beba ne dobija dvadeset četiri sata nakon porođaja: u sedam sati ujutru sam se porodila i tek sutradan sam dobila dete. Ja ne smem ništa da pitam šta je s mojom bebom! Znam da sam čula plač i da su rekli: – Muško! I to je sve. Ujutru ide doktor u vizitu, a ja ne vidim i ne znam gde on gleda, samo čujem da on govori ženama: – Dobro... dobro... dobro.. – i onda kaže: – *Fetus mortus*... Majko moja! A to kaže drugoj nekoj ženi. Na kraju ja dobijem moje dete, jao, bože... Kad sam se sa drugim detetom porodila, već sam imala to iskusstvo.

Aleksandar je lepo rastao?

Bio je napredna beba, ali sam bila bez onog elana koji sam imala kod prvog deteta. A prvi moj dečak je strašno voleo bebe. Kad vidi bebe u kolicima, trč'o je za njima, neverovatno nešto! Znači, još nije imao dve godine, ali je obožavao bebe. I eto, nije ni video svoju bebu... I onda to mi je sve tako... Bolno, bolno, sve bolno...

Onda sam sedamdeset pete rodila trećeg sina, mada sam već znala da ću se sa Stevom razići. Htela sam da imam još jedno dete, ja hoću da oni imaju jedno drugo.

Da li ste tada napustili nameru za daljim usavršavanjem?

Ne, nego sam se sedamdeset treće najpre upisala na Višu terapeutsku školu u Beogradu. Nastava je bila prilično zahtevna. Postojao je i predmet plivanje. A i bio je profesor kineziologije Živojin Zec koji je bio protiv slepih fizioterapeuta. Pošto sam se porodila, nisam mogla ići na plivanje. Ali, ono što je bilo bitno – slepi fizioterapeuti nisu bili dobrodošli na Višu terapeutsku školu u Beogradu.

Onda je Savez slepih Hrvatske u Zagrebu oformio jedno odeljenje za sve one iz Jugoslavije koji žele da idu u Višu školu u Zagrebu. Tako sam se sedamdeset četvrte prijavila tamo. E, sad, trebalo je da dobijem od ustanove zeleno svetlo. Prijavio se i moj kolega koji je dva meseca pre mene počeo da radi kod nas. Mi odemo zajedno kod direktora naše ustanove da tražimo saglasnost – on je protiv. Mi napišemo molbu Radničkom savetu i Radnički savet nama odobri. Potpisali smo ugovor sa ustanovom prema kojem smo dobijali slobodne dane i putne troškove, s tim da onoliko koliko godina studiramo toliko vremena moramo ostati u ustanovi. Tako ja odem na dalje usavršavanje u Zagreb. Tamo je sve bilo dobro... Srela sam te stare drugove i iz Skoplja i iz Slovenije, baš smo se lepo družili. I nove sam upoznala, naravno.

Putovali ste na predavanja i na praksu u Zagreb?

Išli smo na predavanja i na praksu te prve godine. Ja sam bila već velika trudnica u junu na poslednjim časovima i ispitima po onoj vrućini, noge mi otekale, teško mi je bilo.

To je bilo treće dete?

Dvanaestog septembra sedamdeset pete rodim Ljubišu. I taj porođaj je dobro prošao.

Kada ste diplomirali u Zagrebu?

Sedamdeset osme sam već diplomirala. I onda sam konkurisala u Novi Sad, jer su tada primali terapeute samo sa višom školskom spremom. Državni ispit sam položila još dok sam radila u Melencima. Ukratko, mene prime u Jodnu banju u Novom Sadu sedamdeset devete, jer sam ispunjavala uslove. E, onda sam se ja i sa mojim Stevom razišla nakon devet godina braka.

Da li Vas je muž možda vređao zbog toga što ne vidite?

Nije. Nikad. To stvarno nisam doživela. Uopšte me nisu vređali.

Da li ste tada imali neki konkretan povod za razvod?

Pa, celokupan život i neslaganje u intimnom životu. Možda je to više bila moja krivica, možda sam ja sve to mogla i da trpim, da podnosim. To je kasnije

bilo i drugačije... Strašno brzo donosim odluke, i ako posle vidim da je ta odluka pogrešna, ja se ne povlačim. To nije za pohvalu, ali takva sam. Ja sam decu na sudu dobila, ali on nikad nije plaćao alimentaciju.

Niste imali zajedničke imovine za deobu nakon razvoda?

Imali smo zajedničku kuću u Melencima, a polovinu od nje mi je on nakon nekoliko godina isplatio. Kupili smo mi i neki plac. Stan je pripao meni, jer sam ga ja dobila od Jodne banje, a taj plac njemu, s tim da mi nešto on isplati. Kad smo izašli iz suda... snega je bilo, mi smo oboje plakali. Nešto je bilo što nas je vezivalo, ali dosta je bilo i toga što je kvarilo...

Da li su deca viđala oca?

Deca su odlazila kod njega u Melence preko vikenda, kad su bili mali. Ali, on se posle oženio i ta maćeha nije njih uopšte volela.

Nastavili ste da živite sami?

Ja sam prvo bila podstanarka na Klisi. Oni su imali mlađi četiri, a stariji šest godina, išli su u obdanište, odnosno, u zabavište. Ujutro ja prvo njih u obdanište, i onda hvatam autobus do centra i u centru menjam autobus do Jodne banje. I tako svako jutro.

Da li ste razmišljali o novom braku?

Jesam, bilo bi mi lakše sa nekim da odgajam decu. Onda sam ja sklopila brak sa jednim čovekom kome je to takođe bio drugi brak, i koji je imao tri ćerke. Najmlađa je ostala kod mame, a dve starije devojčice su došle kod oca, po našem dogovoru: moja dva sina i njegove dve ćerke. Imali smo četvoro dece.

Kako ste se upoznali?

Slučajno na nekom putovanju u vozu. Svideo mi se! Dobrinko se zvao. Lepo je pričao, prepričavao mi je mnoge filmove, romane, voleo je da čita, iako je bio samo kvalifikovani radnik sa osmogodišnjom školom.

Kako ste tada organizovali zajednički život?

Ja sam radila, a on je dao otkaz tamo gde je radio u Zrenjaninu i počeo je da izrađuje i prodaje bižuteriju. Pošto je bio kod kuće, onda je malo kuvao i bavio se decom dok sam ja na poslu. Imali smo jednosoban stan: velika soba, krevet na sprat za dečake, i trosed za devojčice, a mi smo u kuhinji imali kauč. Nijedno večer nije prošlo da ja nisam imala snage i volje da deci ispričam priču. Tu su devojčice tek prvi put slušale pričanje priča pred spavanje. Onda, svako večer kupanje. Devojčice su bile starije od mojih dečaka: jedna dvanaest, druga devet godina. Mogle su mnogo toga same da urade. Ja sam imala već šta da pričam sa njima: o dečacima, i kako treba da se ponašaju, i o seksu, i o menstruaciji, i o svemu... Deca su se slagala i međusobno podržavala. Na primer, kad naprave neku štetu, neće jedno drugo da odaju, pa onda ja istražujem ko je krivac i tako...

Bilo je dinamično, nije bilo dosade.

E, posle smo se preselili u kuću u Majevičku ulicu, koju nam je jedna gospođa izdala. Tu je između mene i Dobrinka počelo da škripi. Radio je neke stvari preko kojih nisam mogla da pređem. Na primer, uzme moju štednu knjižicu i podigne pare bez mog znanja, da bi svoje neke dugove izmirio. To je bila prva stvar koja me je jako povredila. To nisu bile neke pare, jer ja nisam velike ni imala, ali dinar je dinar. Nemoj mi dinar uzeti, daću ti deset džabe! Takva sam! Ne volim da me neko vara, da me laže.

Druga stvar je bila njegovo nasilno ponašanje. Jednom je jedna od devojčica zakasnila, nije došla kad je on rekao, pa ju je počeo tući. Ja sam se umešala, pa sam onda dobila od njega udarce da mi je vilica otišla u desnu stranu, skoro se iščašila. U stvari, počeo je da se ponaša prema meni kao i prema prvoj ženi: da šamara, da se fizički obračunava...

Niste razmišljali o razvodu?

Da, nakon trinaest godina braka. On se osamdeset četvrte razboleo, imao je akutni pankreatitis, i posle operacije je u bolnici bio više od mesec dana. Njegove ćerke i ja smo ga obilazile po dva–tri puta na dan, nosile mu hranu, bilo je strašno naporno – posao, deca, obaveze u kući, bolnica...

Te godine dobila sam stan od Jodne banje, pa sam se sama selila iz podstanske kuće u stan, jer je on bio još uvek u bolnici.

U malom prostoru bilo je jako teško komunicirati bez tenzije. Želeo je po svaku cenu da imamo zajedničko dete. Pošto sam već prema njemu osećala neku odbojnost, mislila sam da ja to dete ne bih mogla voleti. Ipak se desila trudnoća, koju sam rešila da ostavim na njegovo navaljivanje. Osamdeset šeste godine, aprila meseca, baš kada se desila eksplozija u Černobilu, imala sam u četvrtom mesecu trudnoće spontani pobačaj. Osetila sam, možda je ružno reći, ali osetila sam zadovoljstvo što ipak neću roditi.

A Dobrinko je bio i jako ljubomoran. Devedesete godine je Prvoslav Marić snimao jedan film, „Jevreji dolaze“. On je došao u Savez slepih i tražio glumce, ja sam se prijavila i mene je odabrao. Često sam slušala radio–drame i obožavala sam glumu. Moj poslednji pismeni sastav u osmom razredu osnovne na slobodnu temu „Zašto ne mogu da postanem...“, zapravo se odnosio na činjenicu da ne mogu da postanem glumica, jer ne vidim. I sad kad je reditelj došao da proziva za audiciju, naravno da sam se tu pojavila, i uzeo je i mene za film.

Da li je Vaš muž bio ljubomoran zbog toga?

Pa i zbog toga. Onda sam ja bila i kod neuropsihijatra, jer sam bila živčana, svadali smo se stalno. Jedno šest meseci sam bila na bolovanju. Kažem ja na kraju lekaru: – Dajte vi meni predlog za invalidsku penziju. On kaže: – Ti nisi normalna! Ko će tebi dati penziju, zdrava si! – Pa, nisam zdrava, luda sam. I napravi on predlog za penziju, ja tamo ispunim sve što je trebalo, podnesem zahtev. E,

sad, šta je još bilo zanimljivo: morala sam ja i kod očnog lekara da idem... a, ja sam se kao slepa zaposlila, i doktorka tamo napiše da ne vidim sto dvadeset pet posto. I onda smo se s tim tako zafrkavali u Savezu. Znamo šta znači to kad ne vidiš sto posto, ali šta znači još onih dodatnih dvadeset pet posto! I dobijem lako ja tu penziju – devedeset druge se penzionišem.

Sa Stevom sam ja živela nepunih devet, a s ovim trinaest godina, ali nisam htela više. Devojčice su njegove već završile školu, odrasle, stasale i otišle od nas.

Čime se bave Vaši sinovi?

Aleksandar – Saša je završio Srednju saobraćajnu školu, a nikada nije radio u svojoj struci, nego je konobarisao po raznim kaficima, a poslednjih pet godina ima stalni radni odnos u kladionici. A Ljubiša je automehaničar, sticao je praksu kod dorbih majstora, a sad ima svoju automehaničarsku radionicu.

Obojica su odslužili vojsku i srećno se oženili. U tinejdžerskim godinama su bili poprilično nestašni, malo su se više prepustili ulici i lošem društvu, ali srećom bez većih posledica po njih. Iz svega su izašli kao dobri ljudi. Jeste da je Ljubiša imao tešku saobraćajnu nesreću devedeset i šeste, jedva je preživeo, a Aleksandar je ove godine imao težu operaciju tumora na bubregu. Iako su svoji ljudi i imaju svoje porodice, ja im pomažem i materijalno i morlano i baš se brinem za njih. Oni su mi sve!

Da li imate unuke?

Od Aleksandra imam Teodoru, koja je dvanaest godina napunila, ide u peti razredi, a od Ljubiše dečaka koji ima tri godine. Volela bih da imam još unuka. Volim svoje unuke i oni mene. Čuvam ih, pogotovu ovog malog sad.

Kako ste se snalazili tokom devedesetih godina, s obzirom na krizu i opšte stanje u zemlji, ratove i ostalo?

To je bilo strašno! Ta penzija je bila strašno mala. A inflacija velika! Pa, salata od novca! Pa, užas! Znači, nije mi bilo nešto mnogo gore zato što ne vidim. Savez je dobijao od Crvenog krsta pakete... Bila je kuhinja, ručkovi su se delili... mada ja nisam nikad spadala u tu kategoriju da idem na ručak, ali dobijala sam pakete: ulje, pasulj, šećer, higijenu... Preživljavali smo nekako. Onda su mi sinovi išli u vojsku, jedan, pa drugi. Pa, to mi je bilo strašno... Jedan je bio tu blizu, drugi na albanskoj granici... Za vreme bombardovanja devedeset devete Aleksandar je bio mobilisan trideset šest dana. Meni su uručili poziv za njega na vratima stana. Da sam videla da je to vojno lice, možda bih poziv i odbila, zato što sam čula da okolo svi mole, plaču, kako ne daju decu i nisu ih uzimali. Imala sam kritike što sam taj poziv primila. Savetovali su Sašu da ne ide, ali ja sam ga molila, bolje i to nego zatvor. Srećom, to se sve okončalo bez problma.

Recite sad nešto o Vašem angažovanju u Savezu slepih.

Dok sam još bila u školi, u Savezu u Zrenjaninu učestvovala sam na sportskim takmičenjima koja je Savez organizovao. Kad sam se zaposlila, odlazila sam u Savez i birali su me čak i u neke organe. Ali kad sam se udala i decu počela da rađam, manje sam išla u Savez. Kad sam došla u Novi Sad, već sam tu sa decom svojom dolazila, išla sam na druženja, izlete, vodila sam ih, tako da su svi ovi ovde moji upoznali i mene i moju porodicu. Osamdeset šeste sam već bila izabrana za predsednika međuopštinske organizacije u Novom Sadu. Bila sam jako strog predsednik, čistku sam napravila, nikakva mita, nikakva čašćenja, ako si dobio nešto, da sad ti tu častiš službu i predsednika i sekretara, to sam odmah raščistila. Slagali smo se mi u rukovodstvu oko toga. Bila sam četiri godine na funkciji predsednika, iako sam i radila i imala četvoro dece. Sve sam nekako stizala.

Na čemu ste insistirali kao rukovodilac?

Na poštenju, na školovanju, da se đacima posvećuje pažnja, stalno smo ih posećivali, davali im novčanu pomoć. Oni su mi bili na prvom mestu. Obrazovanje i zapošljavanje. Išli smo po firmama i ugovarali radna mesta za diplomirane. Činjenica je da imamo i fakultetski obrazovane bez posla, što je minus našeg društva. Mada je bilo i profesora koji su radili u školama i na fakultetima i u srednjim školama. Imam prijateljicu psihologa koja je predavala psihologiju u Zrenjaninu u dve škole da bi imala fond časova. Ranije su se mogli lakše zaposliti, ali već posle osamdesetih je sve teže i teže. Telefonska centrala je bila jedino pribežište u kome može slep čovek da se zaposli. Svi fizioterapeuti koji su završili dobili su posao. Međutim, danas je mnogo nezaposlenih, i te telefonske centrale su drugačije, nisu kao što su nekad bile, nisu potrebni telefonisti. Danas u Savezu ima mnogo nezaposlenih, mnogo nerešenih stambenih pitanja, mladi lutaju, niko im ne posvećuje pažnju, ne okuplja ih, ne nudi im da nešto rade, da se bave nečim.

Ja sam mnoge aktivnosti organizovala u Savezu. Vodila sam dramsku sekciju od devedeset i neke. Ali, problem je u tome što ako neko vuče, onda će ta aktivnost da postoji, ako nema ko da vuče, nema aktivnosti. Tako je bilo i sa tom sekcijom.

Onda sam radila na opismenjavanju Brajevim pismom. Imala sam dosta grupa. Marko Mirković je prvi bio moj učenik za Brajevo. Pošto je profesor koji je to dotad radio oboleo, mene su zamolili da preuzmem obuku. A posle sam imala i veće grupe i sa po petoro–šestoro i osmoro njih sam radila. Znala sam da prenesem znanje i da ih ubedim da savladaju to pismo.

Kakva je danas metodologija učenja Brajevog pisma u odnosu na onu iz pedesetih–šezdesetih?

Metodologija je ista, sistem je isti, sve je isto, razlika je u tome što su oni koji sad idu na te kurseve kasnije izgubili vid, a svako ko kasnije izgubi vid, nema dovoljno razvijeno čulo dodira. I onda se najpre radi na razvijanju čula dodira.

I danas sam dosta aktivna. Dosta sam borbena i volim da teram pravdu. Strašno ne volim nerad, nepravdu, ogovaranja. Među nama ima dosta netrpe-
ljivosti i zavisti.

Da li ste nastavili sa glumom?

Jesam. U naš Savez se učlanio filmski reditelj Arpad Nemet. Izgubio je vid dosta kasno. Učlanio se u Savez, čuo je da ja vodim dramsku sekciju. Išli smo mi sa tom dramskom grupom po staračkim domovima da zabavimo stare ljude. Uključio se on, a učila sam ga i Brajevom pismu, tako da smo se mi tu sprijateljili.

On je imao ideju da napravi pozorište za slepe. I čak je napisao dramu „Ko je u pravu?“, koju smo mi izvodili u Beogradu 2005. Petnaest učesnika – svi su bili slepi. Dve glavne uloge imale smo ja, kao majka, i jedna koleginica, kao ćerka. Znači, stala sam na prave daske koje život znače 2005. u beogradskom pozorištu i ovde u Ben Akibi. A sad smo u decembru prošle godine imali premijeru jednočinke „Vrata“ od jednog mađarskog pisca, to je opet Arpad pronašao. Tu su bile dve uloge: starija osoba sa iskustvom – kreator mode, to sam bila ja, i jedna mlađa koja tu treba da se zaposli. Pedeset minuta traje predstava, nas dve sve vreme pričamo, ima dosta teksta da se nabuba, i kretnji. E, sad idemo u Kanjižu sa tom predstavom. Šteta toliki rad, a da se samo dvaput prikaže, mada je bila dosta medijski praćena. Imam predstavu na CD-u, imam i fotografije na CD–u sa te predstave.

Nisam Vas pitala u vezi sa korišćenjem belog štapa...

Dok sam ranije videla, išla sam bez štapa i imala sam dosta problema na ulici. – Hej, zar ne vidiš! Šta srljaš! Šta nalećeš!... Je l' vidiš, je l' ne vidiš? Šta je?... Pa, naravno da ne vidim. I tako... svašta je bilo...

Međutim, od pre desetak godina, ja ne smem da se usudim da se krećem bez belog štapa. E sad, kako ja koristim taj beli štap?! Samouka sam. Samo jednom mi je stručnjak malo objašnjavao kako to treba i šta treba. Meni pomažu ti kontrasti koje vidim: svetlost i tama. Kad blješti smeta mi... Ja kažem: – Izvor života meni smeta – sunce!

Koristim štap. Idem sama do Saveza i tamo gde mi je poznato. Nisam toliko hrabra baš zato što nije stručno lice sa mnom radilo. Naš Savez uopšte jako malo radi na tim bitnim stvarima: da se samostalno kretanje malo savlada, baš onako kako to treba. Svi smo samouki, i to nije dobro.

A gde se radi stručna obuka?

Malo ih ima. Peripatolog je stručnjak koji podučava orijentaciji u prostoru. Ima jedna, koja je pedagog i peripatolog, Snežana Nikolić, radi u školi „Milan Petrović“. Ali i ona ima isto oštećen vid, tako da onda ona ne bi moglo biti baš adekvatan stručnjak, jer taj peripatolog odgovara za lice koje obučava. Ne daj

bože nešto da se desi, da je pogrešno nešto shvatio, može da dođe do povređivanja. Ali, ona to zna. Radila je ona sa nama, dolazila je u Savez, ali to je jako malo. Primiš mnogo informacija, ne možeš ništa da zapamtiš i primeniš.

Kakvo je Vaše iskustvo u vezi sa drugim vidovima asistencije, sa psima vodičima, na primer? Da li su oni zastupljeni?

U Srbiji ih je malo, u Vojvodini ih uopšte nema. Jedna devojka iz Bačke Palanke je pokušala. Išla je na obuku, i ona i pas, ali na kratko... Ali, kod nas sve to nije regulisano zakonski. Pas ne može da uđe ni u sredstva javnog prevoza, ni u javne ustanove.

Pa onda, ti zvučni semafori, na primer, postavili su nam jedva nekoliko u Novom Sadu. Beograd je pepun, Zrenjanin, Vršac, Subotica, Indija, svugde ih ima. Kod nas su postavili na osam raskrsnica, kako smo želeli, pre jedno pet godina. I sad, kad su se neke raskrsnice (ova u Jovana Subotića i u Miletićevoj) rekonstruisale prošle godine, oni ni dan-danas nisu vratili zvučne semafore. Žalio se Savez. Ali oni koji treba to da rade, oni se ne kreću samostalno, oni sednu u automobile, a mi kojima to nedostaje, mi se žalimo i zivkamo. I Radio Novi Sad ima kontakt-program, tu možeš da se žališ na šta god želiš. Međutim, ništa!

Ima jedna emisija ponedeljkom na Radio Novom Sadu, tamo sam često gost kod novinarko Smilje Dabetić, tamo sam baš rekla ovako: – Iz kuće ne izbaciš stari aparat, dok ne kupiš novi! Šporet, frižider, nemam pojma. Znači, tako nisu smeli ove semafore da nam skinu, dok ne nađu nove. U gradu ima puno barijera. Evo, u zgradi u koju sad treba da se uselim, rampu nisu napravili. Pitam se, kako će meni doći gost u kolicima? Investitor kaže: – Pa, niko od invalida nije kupio stan u toj zgradi! – Kako će mi doći u goste, ja se s njima družim! On kaže: – Pa, poguraćete malo...

Pa, ti uređaji! Na primer, kad slepa žena kupuje veš mašinu, ona mora da vodi računa o tome kako će moći da se snađe da sama rukuje. Ne može meni iznad glave neko biti da mi uključuje mašinu ili šporet. I ne treba mi! Svako teži samostalnosti i u kretanju, i u gledanju TV-a i radu na računaru i u čitanju. Kad sam nešto uradiš, bolje se osećaš.

Onda, ta personalna asistencija je dobro zamišljena, ali se kod nas još ne primenjuje zakonski. Postoje volnteri koji pružaju pomoć nekoliko sati nedeljno. Kad sam čula od mojih koji to koriste kako je to malo, radije tražim pomoć od svoje dece i prijatelja. Pomoć mi je potrebna naročito na otvorenom prostoru i pri kupovini. I normalno, što sam starija, sve mi je teže što ne vidim.

Mnogo treba još da se uradi za osobe sa invaliditetom. Ima dosta problema.

Kako se sada osećate u vezi s tim što ne vidite?

Pa, nemoć. Meni se sad šeta. Nemam s kim da šetam. Mogu ja da prošetam ovde oko zgrade, a to mi nije šetnja. Otišla bih na kej, u park, otišla bih

na Popovicu, otišla bih negde. Volim hodanje. Zato sam kupila statički bicikl... jedan dan izadem napolje, drugi dan sednem na bicikli, malo da se aktiviram fizički. Bavim se kuglanjem.

Čime se najviše ponosite u svom životu?

Pa, eto, ja sam zadovoljna što sam završila za fizioterapeuta, što sam bila dobar radnik, što sam mnoge podigla na noge, kao i svi fizioterapeuti: dođe neko nepokretan, a ode kući hodajući. To su jako lepi trenuci.

Sinovi su mi takođe dragoceni. Jesu imali nekih problema u tinejdžerskim danima, ali su postali svoji: nemaju poroke, drogu, alkohol, tako da sam zadovoljna. Ipak nije bilo lako sve to postići. I devojčice su se osamostalile – imaju svoje porodice. Smatram i to kao svoj doprinos.

Ne želim da neko prođe onako kako sam ja prošla. Volela bih da mi se mnogo toga u životu nije desilo, ali i pored toga što je bilo veoma teških trenutaka, ipak sam ostala vedrog duha. Ne treba se predavati i ne treba u ljudima i događajima tražiti loše, nego treba u njima tražiti ono što je dobro!

Milica Bracić, 24. aprila 2009.

Rođene između 1950. i 1960.

Brigita* (1950), Apatin

Ispričajte nešto o svom detinjstvu.

Zovem se Brigita Ćiraković. Rođena sam dvadeset osmog aprila hiljadu devetsto pedesete godine u Apatinu. Čula sam do druge godine, pa sam se penjala sama na drvo, ljuljala se i pala, pa sam oštetila sluh. Posle toga sam poslata u bolnicu. Bilo je jako kritično, ali su uspeli da me izleče, samo je ostalo oštećenje sluha. Prvo sam bila nagluva. Išla sam u školu u Subotici** i tamo sam učila azbuku, učila sam da pričam, učila sam govor. Tamo sam rasla. Više sam bila u školi u Subotici, nego što sam bila sa roditeljima kod kuće. Kada sam završila osnovnu školu, osmi razred, upisala sam srednju školu u fabrici štofa u Kuli. Onda sam upoznala Marka, brzo sam se udala. Imala sam malo problema sa roditeljima, pa sam morala da pobegnem. Trebalo je da se zaposlim, međutim, ostala sam u drugom stanju. Pa, kada sam se porodila, počela sam da tražim ovde posao, i zaposlila sam se u DES***-u.

.....

* Tekst je nastao na osnovu razgovora vođenog na znakovnom jeziku (vidi CD), uz neophodno prilagođavanje pravilima pisanog jezika.

** U Subotici je u to vreme postojao Zavod za gluvu decu koji se bavio opismenjavanjem dece sa oštećenim sluhom tokom osmogodišnjeg obrazovanja. (Prim. intervjuerke; izvor: Svetozar Rogač, *Organizacija gluvih i nagluvih Novi Sad: 1946-1996*, Novi Sad, 1997.)

*** DES – značenje ove skraćenice je doslovno „defektni sluhom“, termin za osobe sa oštećenjem sluha nastao neposredno posle Drugog svetskog rata. Tada je (1945) na inicijativu Udruženja gluvonemih radnika i radnica Srbije osnovan Savez defektnih sluhom „DES“ Jugoslavije. Odbori na nivou Pokrajine Vojvodine i gradova osnivaju zanatske radionice gde se zapošljavaju osobe sa oštećenim sluhom i govorom. U prvih nekoliko godina postojanja, pojedinačne radionice ujedinjuju se u privredna preduzeća Saveza za pojedine gradove. Danas ovo preduzeće opstaje u sličnoj organizacionoj strukturi kao i poslednjih šezdeset godina, a poznato je pod nazivom DES (prim. intervjuerke; izvor: isto).

Učila sam za krojačicu, vežbala sam neke dve godine, i onda sam se prebacila u sektor za firmopisce. Radila sam i kao dekorater na terenu nekih šest godina i posle toga sam se izborila da radim kao graver, pošto sam to želela. Jako sam to volela, bila sam zaljubljena u taj posao. Pa sam bežala tamo tokom radnog dana, pa se šef ljutio na mene. Međutim, ja sam ga molila, govorila sam mu da sam sposobna za to, osećala sam da je to nešto što želim da radim. Nekih godinu i po dana sam ga molila, i onda me je pustio da radim kao graver dok nisam otišla u penziju. I tako je to bilo.

Da se vratimo na detinjstvo. Sa koliko godina ste izgubili sluh?

Sa dve godine. Bila je to situacija bukvalno život i smrt. Da je tu moja sestra, ona bi vam možda to bolje objasnila.

A kako ste Vi dobili ime?

Moja baka je Nemica, i po njoj sam dobila ime. Moja mama je takođe Nemica, pa mi je ona dala takvo ime.

Da li imate sestru ili brata?

Imam i sestru i brata. Ja sam najstarija, druga je sestra i najmlađi je brat.

Kada su se oni rodili?

Ja sam se rodila pedesete, sestra pedeset treće i brat pedeset četvrte.

Kako se oni zovu?

Sestra je Jasmina, a brat Dragan.

A kako Vam se zovu roditelji i odakle su poreklom?

Moja mama je Nemica, a živela je u Apatinu, samo je pre braka živela u Nemačkoj, to je lepa i duga priča.

Moja baba mi je pričala kako je živela u Apatinu, a moj deda ili pradeda su bili iz Nemačke, bili su na bordu „Elizabeta“, videli su Apatin, i on im se jako dopao, pa su se vratili u Nemačku, pa su se onda opet vratili u Apatin i deda je upoznao babu, i onda se rodila moja mama, i ja sam se onda rodila u Apatinu.

Kako se ona zvala?

Jelizabeta. A tata Dobrivoj, iz Srbije je. On je doputovao ovde. Radio je kao policajac.

Kada mi se oštetio sluh, jako sam bila bezobrazna, stalno sam lutala negde, mama me je stalno tražila. Kad mi mama dá pare da kupim nešto, ja kažem: – Hoću! Hoću! i ja poklonim nekome. Onda se vratim kući, pa mama pita gde su pare, a pošto ja nisam govorila, ali sam se sa mamom sporazumevala, ona je odmah znala šta je bilo. A mama zaključa vrata da ja ne izađem. Nema napolje! A ja vučem vrata, velika kapija. Ne može! I onda sam videla dva velika sanduka, bilo mi je to čudno, pa sam tražila neki način da se na to popnem. I uzela sam

neku stolicu, ili nešto... pokušala sam da otvorim jedan sanduk, i kad sam ga otvorila, videla sam golubove. Ja sam mislila: – Jao, žao mi je, bolje da zatvorim... Ali onda sam već sve golubove oslobodila, sve sam ih pustila napolje. Oni su bili vezanih krila i ja sam ih sve pustila. Pa sam jedva onda otvorila drugi sanduk i videla sam zeca, male zečeve i velikog zeca. I njih mi je bilo žao, ušla sam u taj sanduk, i sve sam male izbacila napolje, velikog nisam mogla. I onda sam se igrala. Onda je mama došla kući i videla. Ja sam ćutala, a onda je ona pitala: – Pa dobro, gde su zečevi? Pa sam dobila batina.

Ili, na primer, ja sam išla ulicom i videla sam preko jednu kapiju i neku mačku kako spava pored kapije. Odjednom sam videla svinju... gledam svinju, gledam mačku... Pomislim... hoću nekako mačku da upozorim, a ne mogu da joj kažem. I onda sam potrčala, uhvatila mačku a ispod kapije je bio prolaz, htela sam da je proguram, ali glava nije mogla da joj prođe i udavila se mačka. Onda sam je uhvatila i ušla sam unutra. Svinja je pošla za nama, pa sam onda zvala, rekla sam: – Mama! Mama! Mama je videla mačku, ali ja nisam dala mačku da je svinja ne bi uzela. Onda me je mama udarala dok mi mačku nije uzela i onda je oterala svinju, pa sam plakala. Stalno sam se muvala!

I tako sam rasla.

Da li ste imali neke drugarice i drugove u tom najranijem detinjstvu?

Nisam. Gluva sam, pa se nisam družila. Imala sam sestru, rođaku, sa kojom sam se družila. Svaki dan sam išla sa sestrom na njivu. Brale smo, svaki dan smo se igrale tako.

A sa svojim bratom i sestrom kako ste se igrali?

Nisu se igrali. Nismo se igrali. S mojom sestrom od strica sam se igrala. Kod nje sam uvek išla u Karavukovo. To je bilo selo, imali su krave, koze i to sve, tako da sam više provela tamo nego sa svojom braćom i sestrom. Tamo sam se stalno muvala, zato su mene stalno tamo slali.

A kako ste se sporazumevali sa rođacima?

Znali smo nekako. Nikada nismo pričali međusobno, ali nekako smo se sporazumevali. Nismo govorili. Oni su me dirali, ja sam bila ljuta i otišla sam negde.

A kako ste se se sporazumevali sa mamom i tatom?

Otkad sam krenula u školu, tata mi je pokazao, kao, *idemo negde, odlazimo*, ja sam rekla: – Može, može, može! Pa smo prvo stigli u Novi Sad, nisam znala zašto smo tu, i onda smo otišli u centar, nekada je bila ambulanta tu, u samom centru grada Novog Sada. Dovedi su me tamo, a ja vidim – doktor, i bež! Nisam volela beli mantil. Pa su me tamo pregledali, tata mi je stalno pokazivao nešto ovako (kao pisanje, prstima po dlanu), ali ja nisam razumela, samo sam gledala okolo, ali nismo nikada pričali. Pa me je doktor poslušao, imao je metar,

izmerio mi je glavu, ja sam mislila da će mi odseći nešto i uplašila sam se jako i počela sam da vičem: – Ne! Ne! Ne! Ali doktor je rekao da sam pametna i da sam opasna.

Vratili smo se posle, negde u septembru, tata mi je opet pokazao *idemo*, ja sam rekla: – Dobro! Spremila sam se, mama me je spakovala, mama mi je pokazivala: – *Evo za tebe garderoba!* A ja kažem: – Može, može! Ja putujem, spakuj mi sve! Radovala sam se. I onda sam rekla da neću da spavam, ja moram da putujem. A mama je rekla: – Moraš da spavaš, pa rano ujutru ćemo ići! Ja sam rekla: – Ne, ja ću da sedim i da čekam, pošto me zanima gde ću da putujem. Naravno, zaspala sam. Mama me ujutru probudila, ja sam se jedva spremila. Išli smo na stanicu, dosta je to daleko. Putovali smo i došli smo u Suboticu, u dom, u školu. Gledala sam, sve mi je bilo neobično, puno dece, prvi put sam videla to. I onda me je tata doveo kod učiteljice, da se upoznam sa učiteljicom, da mi pokaže sve to što ja želim da vidim. Videla sam neki prostor sa vozićima, životinjama, sa igračkama. Međutim, kad sam se okrenula, brzo sam uhvatila tatu, jer sam se bojala da mi tata ne ode, da mi ne pobegne. I onda je tata rekao da mora da ide, ja sam rekla: – Idem ja s tobom! Priljubila sam uz tatu, nisam htela da se odvojim od njega. Međutim, tata je već trebalo da krene, ali nikako nije mogao da se odvoji od mene, jer sam ga ja čvrsto držala. I onda je došla jedna žena, koja se upoznala sa nama, i pozvala me kod njih kući. Ja sam gledala i samo sam mislila na moju mamu, stalno sam pokazivala *Hoću kod mame! Hoću kod mame!* Stalno sam pokazivala da hoću da se vratim. Nisam znala da kažem, ali sam pokazivala. Oni su meni stalno govorili: – Da, da, da! I onda sam sela. Tata je rekao da ide u ve-ce, a ja sam mu čuvala stražu da ne pobegne negde slučajno. Mislila sam da će da me ostavi tu, ja to nisam nikako htela, znala sam da sam bila bezobrazna. A posle toga sam ga držala, a tata je rekao: – Hajde da ja i ti legnemo da odspavamo! I onda smo legli, a ja sam ga čvrsto držala. Čim se on pomeri, ja sam ga stiskala. Međutim, zaspala sam, i kad sam se probudila, počela sam da plačem, da vičem, sve se čulo kako sam plakala, jako sam plakala, do jutra, stalno, jecala sam, plakala sam, nisam mogla da prestanem. Pa je došao lekar, nešto za smirenje da mi dâ, ne znam šta je to bilo.

Pa sam onda išla u školu, pa sam počela da učim da govorim, da učim slova, pa su me učili kako treba da se kaže slovo *a*. I tako, dva-tri dana sam samo učila da kažem *a*, pa *b*, pa sam imala problem sa slovom *m*, pa sam stalno uzdisala, a nije trebalo to da radim, pa su me šamarali. Plakala sam jako. Tri dana sam učila da kažem slovo *m*. Pa je posle nekoliko dana moj tata došao, učiteljica me je pozvala, a ja sam počela da govorim: – Bato je pao! i tata je u tom momentu naišao, a učiteljica je rekla: – Hajde! Hajde! Ja sam rekla: – Ta-ta! Tata je počeo da plače, pošto je prvi put čuo kako sam nešto rekla, jako je bio uzbuđen i jako srećan što je čuo da kažem *tata*. Posle toga smo malo pričali, i tata je rekao:

– Za raspust ideš kući kod mame! Ja sam rekla (čudeći se): – Ja imam mamu?! I onda smo spakovali kofere. Mama me je dočekala. Kada sam videla mamu, rekla sam joj: – Ma-ma! i ona je počela da plače. Jako je plakala. Sestru i brata nisam prepoznala. Pa su došle komšinice, pa sam ja rekla: – Tet-ka! pa su i one... pa su me progonile.

Dva mala goluba sam imala. Stavila ih je mama ispod šerpe. Onda sam ja rekla: – To je moj golub! a mama je rekla: – Jeste! Samo je plakala, nije mogla da veruje da govorim... Ja nisam mnogo govorila, ali ipak nešto jesam.

Uveče smo seli da večeramo paprikaš. Ja sam uzela da jedem, neobično mi je, gledam, i shvatim... Ja za šerpu da dignem da vidim golubove, a mama kaže: – Nemoj! Nemoj! On spava! I shvatila sam šta se desilo – oni su zaklali moje golubove. Počela sam da plačem, naljutila sam se i legla sam da spavam. Pa sam ujutru otišla kod komšinice i rekla: – Oni su ubili mog goluba! Ona je rekla: – Ja ću da ti dam drugog! Ja sam rekla: – Ne, ne, ne... I tako sam rasla, uglavnom, tako neke...

Posle toga, posle škole u Subotici... Nisam osetila bliskost i pravu ljubav roditelja. Mama je bila dobra, tata je bio dobar, ali nismo bili zajedno. Sestru i brata sam slabo znala.

Kada sam sa sedamnaest godina dobila verifikaciju kao radnik, onda sam se zaposlila. Rekla sam tati: – Idem ja kod drugarice. Tata je rekao: – Ne može! Sedi, heklaj, pravi čipku. Pa sam pomagala... A tata je rekao: – Kada napuniš osamnaest, onda ćeš ići! Ja sam rekla: – Dobro. I čekala sam. Kada sam napunila osamnaest, rekla sam: – Tata, idem kod drugarice! A tata je rekao: – Ne može! Ja sam rekla (preklinjući): – Tata, molim te!... imala sam već i devetnaest-dvadeset godina... rekla sam: – Ja volim gluve! U Subotici ima maskenbal. Čula sam da ima maskenbal. Tata je rekao: – Ne može! Ja sam mu rekla: – Molim te! Ja neću sa čujućima, hoću sa gluvima! A tata je rekao: – Ne može! Gluvi ne valjaju! Gluvi su glupavi! Ja sam rekla: – Ja sam gluva, ali ja nisam glupava! Nisu svi glupavi. Tata je rekao: – Ti nisi, ali su ostali glupavi! I ja sam pošla da pobegnem, planirala sam beg. Išla sam kod zubara u subotu i samo sam razmišljala o tome kako da pobegnem. Pa sam rekla: – Mama, jao, ja sam zaboravila... – tata je već otišao... a subotom, inače, zubar ne radi... ja sam rekla: – Mama, ja sam zaboravila –moram da idem kod zubara! I pitala sam mamu: – Je l' mogu lepo da se obučem? A mama je rekla: – Lepo, kad dođeš kod doktora, reci *Dobar dan!* Pocepala sam džep, da gurnem pare, šminku, sve sam nagurala u džep. Imala sam haljinu, i rekla sam: – Mama, je l' dobro ovako? Ona je rekla: – Tako, lepo! Pitala sam je: – Je l' mogu da se našminkam? Ona je rekla: – Može! – pošto tata nije smeo to da zna. Obukla sam se, videla sam da je tata tamo, pa sam brzo trčala da ga zaobiđem, i trčala sam... do stanice. To je daleko, tri-četiri kilometra od naše zgrade. Umorila sam se. I onda je na sreću moju došao šinobus, međutim, on je kasnio, bilo je neko nevreme, i ja sam čekala. I onda mi se odjednom kosa digla

na glavi – videla sam tatu, i okrenula sam se. Ali sam shvatila da sam pogrešila, to nije bio tata. I onda sam došla u Suboticu, i tu smo se družili, počela sam da razmišljam kako da se vratim kući. Tata će me sigurno istući. Dobiću batine. I vratila sam se nekako kući. Mama, sestra i brat su tu bili, tata nije bio. Ja sam rekla: – Dobro veče! Mama je pitala: – Gde si bila? – Bila sam u Subotici. – Zašto? – Zato što volim gluve! (prkosno). Neću da se udam za čujućeg, ja hoću gluvog. Mama je rekla: – Dobro, vidi s tatom! – Znači, ti nećeš da mi pomogneš? Dobro! Dobro! Sestra je ćutala, brat je ćutao. Legla sam da spavam, a mama je rekla: – Ne može! Ja sam rekla: – Pusti me! Ubiću te! Moram [ujutru] da idem na posao. I onda sam legla, a tata me je u četiri sata probudio: – Gde si ti bila? – Bila sam u Subotici. – Zašto? – Zato što volim gluve! Neću da se udam za čujućeg! – Dođi ovamo! – Neću! Dobiću batine. – Dođi ovamo! (strože) – Ja imam devetnaest godina!!! – Ne interesuje me! I – batine. Dobro, i to je prošlo. Kad sam napunila dvadeset jednu godinu, radila sam i dalje u firmi.

U Apatinu?

U Kuli. Pošto je tata bio policajac, prvo smo se iz Apatina preselili u Pančevo, pa u Vršac, pa u Kulu, i tu smo ostali. Ja sam rekla tati: – Hoću da idem! Tata je rekao: – Ne može! Nisam smela da idem u diskoteku, kod drugarice... Ja sam ga pitala: – Pa zašto? Hoću da se družim! Tata je rekao da ne može. Pa sam plakala, i svađali smo se, dobijala sam batine, zamalo da sam otišla da se ubijem. Razmišljala sam o tome da skočim u reku, pa su drugarice moje čule, znale su kako se osećam i rekle su mi: – Dođi ovamo! Pitale su me: – Je l' imaš para? – Imam. – Je l' radiš? – Radim. – Zašto da se ubiješ?! Glupava si! Traži... možeš spavati kod bilo koje od nas, mi smo ti drugarice! A ja sam se bojala tate. Pa su rekle one meni: – Pusti budalu! I ja sam onda odlučila. Plakala sam, čak je video i direktor, i javio je socijalnom. Tu kod nas u firmi bio je socijalni radnik, i on me je pozvao, i ja sam došla. Ja sam rekla: – Neću, neću, tamo je tata! I oni su rekli: – Ne, ne, ne, ne, samo jedna žena! – I mama je tu. Oni su rekli: – Nije niko, samo idi tamo. I otišla sam kod te žene, ona je bila socijalni radnik, ja sam rekla da ne čujem, ona je rekla: – Nema veze, ja ću polako da govorim. – Dobro. – Čula sam da dobijaš batine. – Jeste. I ova žena je rekla: – Vidim. I pokazala sam joj. I pitala je: – Zašto? – Tata mi ne dâ da se družim sa gluvima. Ja ne mogu sa čujućima, ja volim sa gluvima. A ona je rekla da on nema prava da mi brani, jer ja imam skoro dvadeset jednu godinu, i rekla je da će mi pomoći i da će mi obezbediti sve što mi treba. Ja sam rekla: – Hvala! Inače, bila sam najbolja radnica, bila sam jako vredna. Otišla sam kod drugarice da prespavam. Dobila sam godišnji odmor, pa sam razmišljala o tome kuda da odem. Pa sam otišla kod strica, tamo nema telefona, nema ničega, rekla sam da sam došla malo u posetu, da sam na odmoru. I onda mi je jedan drug rekao da se u Novom Sadu slavi Osmi mart. Ja uopšte nisam znala šta je to Osmi mart, šta to predstavlja. Važi,

ići ćemo. I onda u subotu... setila sam se da imam tetku u Novom Sadu, i u subotu sam došla. Malo smo popričale, i otišla sam u Klub* i videla sam da je jako lepo, prvi put sam bila u Klubu, bilo je jako lepo. Upoznala sam se s Markom, ali još uvek smo bili prijatelji. I posle pet dana – pet dana sam bila kod tetke – ja sam tražila neko mesto gde bih bila podstanarka u Kuli. A imala sam problem sa odećom, sve mi je bilo kod mame i tate, ja sam imala samo dvoje gaćica i jednu preobuku. Ja radim ... Pa sam išla kod one socijalne radnice da joj kažem da imam problem da odem kući da uzmem stvari, ne znam kako to da uradim. Ona je rekla: – Dobro. – Ti idi, a ja se bojim tate, ne smem da odem. Rekla je da u jedan sat, kad završim s poslom, dođem tamo, ona je rekla da će biti tamo... Rekla sam drugarici i ona je rekla: – Ne brini se ništa, sve će biti uredu! I ja sam otišla, rekla sam: – Dobar dan! Videla sam neku ženu, koja je inače bila sudija i ta socijalna radnica. I rekla sam da tata laže, da ne govori istinu, i onda je žena koja je bila sudija rekla da uzmem stvari, rekla je da ne sme da me pipne, tata je rekao: – Možeš da ostaneš. I sudija je rekla: – Možeš da ostaneš. Ja sam rekla: – Ne, hvala, ja ću sama da odem, da se izborim za sebe. Socijalna radnica je rekla da mogu da odem. Ja sam rekla: – Ja nisam mala, ja imam pare, imam posao, i neću se ubiti! – Ako ostanem ovde, obesiću se! I onda je sudija rekla: – Dobro! Ona je rekla: – Ti ostani, a ako te on samo pipne, otići će u zatvor! Ja sam rekla: – Dobro. Bila je zategnuta situacija, i ja sam uzela stvari i odmah sam otišla. I brzo sam se verila sam Markom, i udala, tata je plakao, jer ipak su mi mama i tata. Bilo mi je lepo u braku, lepo smo živeli. I posle nekog vremena ja sam se pomirila sa tatom i to je prošlo.

Kakvo Vam je bilo školovanje?

Kad sam imala sedam godina, krenula sam u školu i išla sam dok nisam završila osmi razred. I prvi i drugi razred srednje škole takođe sam završila u Subotici. A u Kuli sam polagala ispite, radila sam, imala sam praksu i tamo sam se zaposlila.

A šta ste učili u Subotici tokom tih prvih osam razreda u osnovnoj školi?

Pa, dosta slabo su nas učili. Nisu bili ni strogi. Trebalo je više da nas nauče možda gramatici... Matematika je bila dobra, tu smo imali strogu nastavnicu i puno toga smo učili. Srpskohrvatski onako... nije bila stroga nastavnica.

Odmah u prvom razredu sam naučila da čitam. Volela sam jako puno da čitam, pogotovo kad sam završila osmi razred. Volela sam, inače, da budem zubotehničar i službenik, ali nije moglo, nisam mogla da se bavim tim, morala sam da radim u fabrici... Volela sam da radim kao službenik...

A šta Vas je najviše interesovalo da učite?

.....

* Klub Organizacije gluvih i nagluvih Novog Sada, prim. intervjuerke.

Ono što me najviše privlači je dekoracija. Volela bih da sam imala prilike više da se obrazujem, visoko obrazovanje, ali nisam imala sreće.

A šta biste učili da ste išli na visoku školu?

Kao... istoriju, psihologiju. Mnogo mi je zanimljivo. Ali nisam imala sreće.

Da li ste u školi učili znakovni jezik?

U školi ne, nego smo mi sami učili jedni druge. Gledala sam kako ga druga deca koriste. U školi su nas učili da govorimo, učili su nas azbuku, a samo smo mi deca koristili znakovni jezik.

Kako je izgledala dečija zabava posle škole?

Mene je u početku posle škole čuvala jedna žena u kući gde sam živela. Bila sam vredna, radila sam domaći. Imala sam neku drugaricu koja nije znala da piše, onda sam ja pisala za obe. Onda sam je terala da piše, bar da prepíše od mene, onda je ona samo prepisivala. Volela sam da crtam, da seckam, a žena kod koje sam stanovala mi to skoro nikada nije dala. Ali ja sam tako crtala, pisala, sedela, a u sedam-pola osam sam već išla na spavanje.

U trećem ili četvrtom razredu me je čuvala druga žena. Kod nje sam prvo morala da uradim domaći, i onda sam išla napolje da se igram. Bila sam i bezobrazna. Tražila sam bicikl od nje, ali mi ona nije dala jer nisam znala da ga vozim. Ja sam joj rekla: – Hoću da ga vozim, naučiću! I naučila sam, ali sam pala i polomila ruku. Kod te druge žene mi je bilo jako lepo, ona me je lepo vaspitala, sve mi je obezbedila, sve što mi je trebalo ja sam imala.

Da li ste imali neke obaveze u kući?

Kod te prve žene sam imala, ona je bila jako stroga. Morala sam da krpim čarape sa onom drvenom pećurkicom, da perem patos i tako dalje. A kod druge žene ne. A u školi smo imali domaćinstvo, i tamo smo sve učili, da heklamo, ručne radove da pravimo, da kuvamo. Bilo mi je lepo na domaćinstvu. Sve sam volela da radim i da vidim kako se radi. Pravila sam se jako važna da sve znam.

Koga ste najviše voleli u tom ranom detinjstvu?

Nikoga.

Neku drugaricu koje se rado sećate?

Ne. Bila je jedna, ali nismo se baš sporazumevale. Bili su dosta grubi prema meni, tako da... Sve su bile okej, ali ništa posebno. Imala sam jednu, možda mogu da kažem da je najbolja, to jest ona je govorila da smo mi najbolje, ali ja to ne priznajem. Ona je stalno govorila da mi jesmo, a ja sam volela sve. Volim svima da pomognem, uvek, svima. Šta god treba, sve sam dala, neki recept, bilo šta, da nekog posavetujem, da lepo izgledaju, da se lepo obuku, uvek sam volela da pomognem svima, da lepo izgledaju, da se ne zapuste, ako nešto nije u redu, ako su bolesni, da ne pokazuju.

Da li ste se bavili nekim sportom?

Počela sam da se bavim trčanjem, ali mi tata nije dao, pošto je to zahtevalo da putujem. Bila sam jako brza.

Da li su Vas još nekako kažnjavali osim batinama?

Nisu mi davali da izlazim. Bila sam kao zatvorenik. To je zato što mi nisu dali da se družim sa gluvima. Tata je hteo da se ja udam za nekog ko čuje, ali ja nisam htela. Ja sam se borila da izađem makar na neki način, da se oslobodim od njega, da se osamostalim. Sve smo Marko i ja sami stekli i za sve smo se sami izborili.

Zbog čega ste voleli da se družite sa gluvima?

Ako sam gluva, ja nisam glupava. Ja sam osećala da me čujući samo koriste, možda zato što sam gluva, i u većini slučajeva tu nije bilo ljubavi prema meni.

Kako ste znali da je Marko baš pravi čovek za Vas?

Mi smo se voleli, lepo smo se uvek sporazumevali, uživali smo, mazili smo se, dogovarali se. Puno ljubavi i strasti je bilo među nama. Marko je hteo brzo da se venčamo. Ja sam htela malo da čekam, jer sam bila u teškoj situaciji, i finansijskoj i sa roditeljima, pa sam se nekako dvoumila, a Marko me je požurivao i nagovorio me je. Venčali smo se sedamdeset prve. Jako se lepo slažemo. Nikada nisam osećala takvu strast prema nekom kao što osećam prema Marku. Ja sam sposobnija od njega, brinem se o više stvari, a on je jako dobar čovek i pomaže mi u svemu.

Rodila sam ćerku Oliveru sedamdeset druge. Trudnoću i porođaj sam jako lako podnela, bilo mi je neobično, ali skoro da ništa nisam osetila.

Zašto ste ćerki dali ime *Olivera*?

Ja sam htela da se ona zove Danijela, da joj dam to ime. Mužu je bilo teško da izgovori to ime. Pa smo onda smislili da može *Olivera*, jer nam je lako da izgovaramo.

Ona radi u *Dnevniku*. Sad imam unuka Vanju. On ima deset meseci, ali hoda, trčka, umorim se kad sam sa njim. Opasan je.

Da li su Vaši roditelji bili srećni zbog unuke?

I tata i mama obožavaju našu devojčicu. Radovali su se jako. Dve i po godine sam je ja čuvala, a kad sam počela da radim, nije bilo nikog da je čuva, a nije još mogla da ide u zabavište, pa je onda bila u Kuli kod mojih roditelja. Plaćala sam mami to što je čuvala, a ja sam svakog vikenda išla da je vidim, a za vreme godišnjeg odmora je i ona s nama bila u Novom Sadu. Otkad je krenula u prvi razred, od tada je stalno sa nama.

Kako ste se osećali kao majka?

Radovala sam se kada sam je rodila, osećala sam se neobično. Bilo mi je svejedno, ali mi je bilo drago što je devojčica. Porodila sam se u bolnici. Kad sam došla kući, noću sam imala problem, nisam mogla da je čujem, a u mraku nisam mogla da je vidim. Svekrva je zato bila sa nama. Pa sam se dogovorila sa Markom da ja spavam posle podne, a on da čuva bebu, pa da je ja uveče okupam i nahranim, dok se on odmara, i kad je stavim na spavanje da i ja legnem, pa kada se ona probudi, da mi Marko javi da je podojim. Kada oboje legnemo, ja skroz približim krevetac pored sebe, stavim jastuk između bebe i mene, onda legnem pored nje i stavim ruku na nju, da osetim kada zaplače. Vremenom sam naučila da se budim tačno kada treba da je previjem, da je podojim. I tako je rasla.

Na koji način ste komunicirali sa ćerkom?

Ona nije htela sa mnom da koristi znakovni jezik kad je bila mala. Ne znam zašto. Samo s tatom. Jednom prilikom sam videla da sa Markom priča rukama i bila sam u šoku. Kasnije, kad je već porasla, kad je bila u školi, onda je već slobodno pričala rukama. Sa tatom više koristi znakovni jezik, a sa mnom više priča.

Šta Vam je predstavljalo problem dok je ona odrastala?

Imali smo kad je bila u pubertetu nekih problema sa njom. Imala je jako veliko društvo i ja sam se plašila. Dosta nam je pomagala u kući, bila je vredna, ali u pubertetu sam morala malo više da je kontrolišem. Nije mi rado govorila kuda ide, pa smo se brinuli. Oko škole smo uvek bili nastroži, hteli smo da bude srećna, brinuli smo se da ne počne da se drogira, da ne upadne u neko loše društvo. Ali to je trajalo do njenih nekih šesnaest-sedamnaest godina, do tada kao da je letela. Kasnije smo uvek otvoreno pričale o problemima.

Kako ste provodili godišnje odmore?

Pre devedesetih smo stalno putovali u Austriju, Mađarsku, Poljsku, Grčku... Svake godine smo išli negde, sa dvoje-troje kola sa prijateljima. Uvek smo želeli u inostrastvo. Devedesete godine je to sve prestalo jer nismo imali para, sve do devedeset sedme, kad smo otišli na more kod nas, u Crnu Goru. Na tim putovanjima smo upoznavali mnogo ljudi i mogli smo da upoznajemo i one koji ne čuju, ali mi smo više šetali porodično, sve je bilo šareno i lepo, drugačije, cipele, odeća, diskoteke, restorani, i uživali smo u voću i povrću, u svemu.

Čime se Vaš muž bavi?

On je firmopisac u DES-u.

Čime ste se Vi sve bavili?

Šezdeset sedme sam se zaposlila u Kuli i četiri godine sam bila tamo u štofari. Tamo sam bila i šivačica, popravljala sam stvari. Volela sam da radim. Falilo je malo da postanem šef, da me unaprede, ali sam se udala i otišla u Novi

Sad. Kad sam rodila ćerku, zaposlila sam se u DES-u. Ta firma je zapošljavala firmopisce, krojače, bravare, molere, knjigovesce, stolare i tapetare i u njoj su radili invalidi. Radila sam kao krojačica i šila sam zastave i zavese. Radila sam i kao dekoraterka na terenu nekih šest godina, pa sam puno putovala, po Srbiji, Kosovu, Bosni. Ponovo sam se vratila da radim u firmi, i radila sam sa firmopiscima, šila sam. Sve vreme sam se borila za mesto gravera.

Radila sam u firmi, kod kuće sam kuvala, i tako mi je bilo svaki dan, dok nisam otišla u penziju. A posle, kad je ćerka malo porasla, onda sam odlazila u Klub, bavila sam se pantomimom i folklorom, i tamo sam se posvetila organizovanju nekih kulturnih događaja i proslava.

O kakvom se klubu radi?

Taj klub već dugo godina postoji u okviru Organizacije gluvih i nagluvih Novog Sada. Gluvi i nagluvi su članovi Kluba. Klub se brine o kulturi gluvih, o kulturnim događajima, organizuje proslave kao što su Osmi mart, Uskrs. Ljudi se tamo bave pantomimom, folklorom, dekoracijom.

Da li ste se Vi bavili glumom, pantomimom?

Dugo, dugo godina sam se bavila pantomimom, a i folklorom pet-šest godina.

Da li su i Vaši muž i ćerka odlazili u Klub?

Da, on samo u Klubu sedi. Igra domine, razgovara sa ostalima, druži se. Ćerka dolazi samo po potrebi i ako je ja neki put pozovem. Ona zna neke naše prijatelje, ali ne druži se sa gluvima.

Da li danas imate puno prijatelja?

Puno nas ima, živimo ovde svi. Imam i prijatelje koji čuju. Marko nema, recimo. On se druži samo sa gluvima. A ja imam i čujuće prijatelje. Meni je to od velike koristi. Osećam to kao spas, jer ako treba nešto da mi se objasni, da mi se pomogne, oni će mi to lakše učiniti. Oni su mi veći oslonac kad nešto treba da pitam ako nešto ne razumem, ako nešto ne znam, uvek se njima obratim.

Kako dolazite do informacija, do vesti o događajima u zemlji i svetu?

Preko prijatelja i iz novina. Uvek razmenjujemo informacije, objašnjavamo jedni drugima. Moramo to da radimo. Volim da čujem uvek nešto zanimljivo. Interesuje me politika, sadašnja situacija, pratim sve na televiziji. Volela bih da nam bude ovde dobro, da nam bude bolja budućnost, bolji život. Ranije smo odlično živeli. Sad je sve gore i gore. Volela bih da bude bolje nego što je sada.

Kako ste doživljavali krizu koja je vladala devedesetih godina?

Bilo je jako teško. Nismo imali para. Frma je jako slabo stajala, pa smo onda Marko i ja razmišljali šta da radimo. Pošto imam jednu drugaricu u Grčkoj, Marko je otišao tamo u jedan hotel, i tamo je radio u vešeraju, sa veš-mašinama.

Mi smo mislili da će biti teško, i šef je mislio da će se teško snaći zato što je gluv. Gluvi u Grčkoj su, generalno, nepismeni i žive u jako teškoj situaciji. Međutim, šef je bio oduševljen, začuđen kad je video kako Marko to radi. Posle meseca dana, on se vratio kući, doneo pare, kupili smo svinje da zakoljemo, pomogli smo novčano i svekrvi i mojim roditeljima, ćerki smo kupili sve što treba. Marko se dogovorio sa šefom da i ja idem u Grčku da radim. Svekrva nam je čuvala ćerku, a mi smo otišli da radimo. Tamo sam ja peglala, od jutru do uveče. Bilo je vrlo teško, nije bilo vazduha u podrumu, osećao se hlor jako, svakog dana smo imali dva obroka, bez mesa, uveče smo se vraćali premoreni, a u stanu kod poznanice gde smo stanovali morala sam i da spremam i njoj da pomažem. Bila sam jako umorna. I tako svaki dan. Mesec dana je to trajalo. Na kraju, ja sam dobila jako malu platu, ali sam se pobunila, nekako smo se sporazumevali, malo sam učila grčki, pa sam rekla: – Zašto sam ja dobila manje? Ti misliš da sam ja nepismena kao drugi gluvi? Ja nisam, ja sam završila školu! U Srbiji ima dosta kulturnih ljudi i pametnih i sposobnih za rad i nije tako kao u Grčkoj. I odmah sutradan su mi doplatili koliko je trebalo i zvali nas da dođemo ponovo. Međutim, kasnije je samo Marko opet išao na tri meseca. I onda smo čuvali taj novac, štedeli smo, borili smo se sa tim.

Da li ste bili obavješteni o ratovima koji su se dešavali na ovim prostorima za to vreme?

Znala sam da se sprema bombardovanje, gledala sam na televiziji, čitala sam u novinama. Sećam se tačno... Sa drugaricom koja čuje sam desetak dana pre toga išla u banju^{*}, negde na Kosovu, kod Gnjilana. Šetale smo se, odmarale, bilo je fino, priroda je tamo jako lepa. Ali primetila sam i vozila OEBS-a i nešto se dešavalo oko hotela i videla sam da nešto nije u redu. Tu je bilo i puno Albanaca, ali mi smo bili svi fini jedni prema drugima. A kad smo se vraćale kući, uz put smo videle puno kamiona i vojsku kako idu prema Kosovu. Tada sam se setila da su rekli na televiziji da će dvadeset četvrtog marta biti bombardovanje. I nisam se plašila. Bili smo u skloništu uvek, osim preko dana. Za uzbunu su nam javljali oni koji čuju sirene.

Od kada živite u ovom stanu?

Ovde živimo tek pet godina. Prvo smo živeli sa svekrvom na Rumenačkom putu, posle smo se preselili na Futoški put, ali ja nisam bila zadovoljna tamo, bila sam tužna, previše je mrtvo, nije mi se sviđalo. Kad je svekrva umrla, prodat je njen stan, pa Marko i ja nismo imali gde da živimo i rešili smo da kupimo stan za sebe. Odlazili smo u razne agencije koje su nam uvek neke ružne stanove davale, sve je bilo bez lifta i ništa nam nije odgovaralo. Bila sam jako nesrećna, mislila sam da smo propali, pokajala sam se što smo prodali stan, mislila sam da sam

.....

* Sijerinska banja

budala. Marko i ja smo sami išli od agncije do agencije, pa kad uđemo mi kažemo: – Izvinite, mi ne čujemo, možete li polako da govorite ili da pišemo. Nekad nam je i Olivera pomagala. Ali, u prolazu sam slučajno ugledala ovu novu zgradu i jako mi se svidela, i stalno sam govorila kako bih volela da imam stan ovde na Detelinari, ali se zgrada tada još gradila. Međutim, u agenciji su nam tu lokaciju i pomenuli, bila sam jako ushićena i kad smo Marko i ja sa agentima došli ovde, kad smo shvatili gde smo, pogledali smo se i pomislili da nam je ovo Bog dao, nismo mogli da verujemo da je taman to što smo hteli.

Kakav je Vaš utisak, kako su se prema Vama odnosile osobe koje čuju?

To zavisi od ljudi. Nekima ne smeta da budu sa gluvima. Neki su samo ljubazni. Neki su suzdržani, ustručavaju se, distancirani, jer nemaju iskustva sa gluvima. Sve zavisi od toga ko je kakva osoba. Jako malo čujućih nema problema da se druži sa gluvima, da im ne smetaju.

Da li ste imali nekih većih neprijatnosti?

Na primer, kada ja kažem da ne čujem, oni se ponašaju jako neprijatno, okreću glavu. Ja samo zamolim ili da napišu, ili da polako kažu. U takvoj situaciji sam se našla nekoliko puta i odustala sam od tih ljudi i onda sam odlazila kod nekog drugog. U ovoj zgradi nije uopšte kao u drugim gde smo živeli, svi su kulturni, svi se javljaju, mala deca viču: – Dobar dan! Popularni smo u kraju, zahvaljujući jednoj ženi iz DES-a, koja je uvek govorila komšijama: – Oni su gluvi, oni su gluvi. Ako vas ne razumeju, napišite im, ili im polako govorite. I onda su to svi tako prihvatili, za nekih godinu dana svi su počeli da se javljaju i da razgovaraju s nama, i deca i odrasli. Super mi je ovde. Puno mi je srce. Ponosna sam što se sa svima slažemo. Lepo se osećam, zato što nikom ne smetamo.

Šta mislite o osobama sa oštećenjem sluha? Da li ima nečega što Vam se ne sviđa, što biste voleli da bude drugačije?

Ne sviđa mi se to što ima jako malo gluvih žena koje su pametne, zato što se gluvi slabo druže sa čujućima, stalno su samo jedni sa drugima, stalno se ogovaraju, ne misle ni na kakve druge stvari i jako su zatvoreni. Ja sam hiljadu puta pokušavala da organizujem nešto, da nešto smislimo, a svi govore: – Mrzi me! Ne volim! Ja gluve pomalo izbegavam. Svima se javim, sa svima popričam, sa svima razmenim po nekoliko rečenica, pomognem ako nešto treba, ali uglavnom se držim podalje. Stalno govorim da smo mi svi ljudi, mi smo kao braća i sestre, treba svi da živimo zajedno. Ali, sve zavisi od toga ko je kakva osoba. S nekima se nikako ne može izaći na kraj. Jedno kažu, a kad se okrenu rade drugo. Ima pametnih ljudi koji su otvoreniji, koji se bave umetnostima i drugim stvarima, ali njih ima malo. Ima dosta lepih stvari koje organizujemo zajedno. Ja sam dosta uključena u to, ali teško je. Moramo da se čuvamo, da se držimo zajedno, da čuvamo našu kulturu, ne smemo da popustimo, da bude dobro.

Šta mislite o odnosu države prema osobama koje ne čuju i prema osobama sa invaliditetom uopšte?

Koliko ja vidim, invalidima je dosta teško. Nema ko da im pomogne. Ljudi kao da ih izbegavaju. Nema neke dobre, organizovane brige o osobama sa invaliditetom. Nije kao što je nekada bilo. Nekada je bilo super. Sad je skroz dugačije.

Šta mislite da bi trebalo da se uradi?

Volela bih kad bi invalidi više radili. Kada bi im se, možda, i više pomagalo, da budu ravnopravni sa svima, da invalidi i zdravi budu jednaki, da jedni drugima pomažu. Nisu krivi invalidi što imaju invaliditet. Svi invalidi žele da rade, ali nemaju gde, stalno ih izbegavaju, često se to dešava. Stalno govore: – Ti si invalid, ti ne možeš!

Kakav je Vaš stav prema invaliditetu?

Ja koja sam gluva ponekad imam problem sa stavom drugih ljudi. Osećam da nas jako unižavaju. A ja mislim da moram da se borim kroz život kao i svi. Nema ni levo ni desno, ideš pravo, dok ne dođeš do kraja. Bilo mi je teško, snalazila sam se, ćutala sam, radila sam, borila sam se kroz život. Sad mi je mnogo lakše, u penziji sam. Dobro živim i dobro se osećam.

Kako Vi vidite svoju budućnost?

Volela bih da putujem jako puno i da se družim, da idem negde u inostranstvo. E, sad, ako bude para, ako bude dobra penzija i ako budu ukinuli vize... uh, odmah idem!

Milica Bracić, juna 2009.

Eva (1952), Subotica

Čega se sećate iz svog najranijeg detinjstva?

Rođena sam pedeset i druge godine u Subotici, u gradu gde živi mnogo nacionalnih manjina. Samim tim, to je grad koji karakteriše tolerancija i razumevanje u svim sferama života.

Rođena sam u velikoj zanatskoj porodici. Moj otac je bio poznati zanatlija, svojim zanatom bavio se pedeset godina. Preminuo je prije tri godine. Moja majka Klara, frizerka po zanimanju, posle mog rođenja napustila je posao koji je volela i bila uspešna u njemu. Imala sam problema već prilikom rođenja – majka je imala težak porođaj. Sa tri meseca ona je uočila neke nepravilnosti u mom razvoju. Tada su dijagnosticirali cerebralnu paralizu. U tom periodu sam preživela i jedan meningitis, tako da je moja paraliza posledica teškog porođaja i preživelog i neadekvatno lečenog meningitisa. Dijagnoze su bile loše. Bila sam u teškom stanju, ali moji roditelji se nisu mirili sa prognozama koje su lekari davali u vezi sa mojim daljim razvojem. Verovali su u sebe i u mene: biću različita, ali sa mnom će ipak sve biti u redu. Prohodala sam puno kasnije, otežanim i makazastim hodom, tipičnim za cerebralnu paralizu.

Kada sada, sa ovoliko godina, razmišljam o svom detinjstvu i mladosti, imala sam najlepše detinjstvo koje se može imati. Jeste da je stalno bilo lečenja i poseta bolnicama, ali i pored toga, moj je život bio pun radosti, pun raspoloženja i vedrine. Osnovno u celom mom odrastanju bilo je da moram vežbati svaki dan. Znali smo, moji roditelji i ja, da je cerebralna paraliza stanje koje možete popraviti jedino fizikalnom terapijom.

Da li ste pohađali predškolsku ustanovu?

Išla sam u zabavište, zatim u osnovnu školu, srednju školu i potom na fakultet. Sve po redu. I sve vreme

moga školovanja, dvadeset pet godina svaki dan, radila sam vežbe uz pomoć moje majke. Bez njene upornosti ne bih uspela. Ona je bila heroj, ja sam joj i za njenu upornost i snagu danas bezgranično zahvalna. Zahvaljujući tim vežbama moje zdravlje je svakim danom bilo sve bolje, a samim tim se povećavalo moje samopouzdanje: ja sam se svakim danom osećala sve bolje i bolje. To svoje uverenje da sam dobro prenosila sam i na okolinu. Imala sam osećaj da sam potpuno zdrava, što sam i bila, ravnopravna osoba sa bilo kojom drugom. Čak i ta mala deca u obdaništu ili u osnovnoj školi, mene su doživljavala kao malo različitu, ali potpuno zdravu osobu, i ja sam tako živela moje rano detinjstvo. Nikakvu gorčinu nemam ni iz toga perioda.

Danas kažu da deca znaju biti jako surova u kolektivu.

Verujem da je to tako. Vremena su se promenila. Deca moga vremena bila su plemenita i dobra u Subotici. Sećam se te dece i te moje generacije koja je mene podržavala u svakom momentu, koja je meni pomagala kad smo išli na đачke ekskurzije, moju torbu su nosili, i učestvovala sam u igrama sa njima. Znači, bila sam u društvu svojih vršnjaka. Moja pokojna učiteljica, Etela Poljaković, bila je plemenita duša koja je mene znala nositi na leđima kada smo odlazili na izlete. Ona je sve učinila da se osećam ravnopravnom, nezapostavljenom, jednakom sa svim mojim drugovima u školi.

Kakav uspeh ste imali u školi?

Osnovnu školu sam sam završila sa odličnim uspehom. Težnja mojih roditelja je bila da završim fotografski zanat. Ja nisam imala afiniteta prema tom zanimanju, nego sam se upisala u gimnaziju, na prirodno-matematički smer. Saopštila sam to svojim roditeljima posle upisa, oko toga nije bilo nikakve rasprave. Od roditelja sam dobijala predloge, ali su uvek poštovali moje odluke i nisu nametali svoju volju. Gimnaziju sam završila sedamdeset i prve godine i potom upisala Ekonomski fakultet u Subotici.

Da li se Vaša porodica prilagođavala prema Vama?

U porodici je uvek vladao osećaj da je sve normalno, što je zaista i bilo. Kuća nije bila prilagođena meni i mojim mogućnostima. Moji roditelji naprosto nisu smatrali da stvari treba da prilagode meni, ja sam trebala da se prilagodim stvarima i svetu u kojem živim. To je bio sigurno zahtevalo veliki trud sa moje strane, ali sada vidim da je to bilo jako važno i da je mnogo pomoglo u mojoj rehabilitaciji i uključivanju u svet u kome živim. I danas kada čujem neke nezadovoljne osobe sa invaliditetom, često znam reći: – Mi ne možemo očekivati da se sav svet sada okrene i da se sve prilagodi nama. Naravno da treba društvo da učini sve da nam olakša i prilagodi sredinu našim mogućnostima, ali smo ipak u manjini i kako ćemo živeti sigurno zavisi od toga koliko želimo normalno da živimo.

A ostala rodbina kako se ponašala prema Vama?

Ja sam imala dedu sa tatine strane koji je isto bio zanatlija, imala sam dedu sa mamine strane, on je bio muzičar. Jedna moja baka je svirala harmoniku, deda je svirao kontrabas. Atmosfera je bila vedra u rodbini i u porodici. Pošto su sa obe strane imali puno dece, ja sam imala puno tetaka i stričeva, samim tim i dosta braće i sestara. Sa njima sam bila jednaka. To se zajedno igralo, zajedno trčalo, zajedno veselilo, radovalo, prihvaćena sam bila i od moje bake i od mojih dedova, kao svako drugo unuče.

Vi ste jedinica?

Nemam ni brata ni sestru, nažalost. To je bila odluka mojih roditelja. Oni su shvatili težinu zadatka koji imaju, moje odrastanje nazivam zadatkom koji su oni obavili. Nisu želeli da imaju više dece da ne bih bila uskraćena u nečemu, a možda su se i plašili, da neće imati dovoljno energije za sve ono što ih je čekalo u životu.

Da li ste imali drugarica?

Imala sam puno drugarica i drugova. Uključivala sam se u sve dečje igre koje su se u to vreme igrale. Bila sam nestašna kao i svako drugo dete. Za mene je najveći izazov bio preskakanje konopca i vožnja bicikla. Uspela sam i konopac da preskačem i bicikl da vozim.

Da li još uvek vozite bicikl?

Prestala sam. To mi je bilo vrlo važno u životu. Moja doktorica, profesor doktor Milica Živković, je često govorila da je učila od svojih pacijenata. Mi smo često prevazilazili očekivanja lekara. Znači, kada nešto stvarno želiš, ta želja pokreće ceo organizam, pa i one delove koji sputavaju tvoju fizičku moć. Ako u glavi sve središ i smišliš kako ćeš to uraditi, onda to može da uspe. Verujte, sada kako idem starija, ponovo se teže krećem, pa kad nešto ne mogu, opet to stavim sve u svoju glavu: to treba na ovaj način, i tada to uspe. Tvrdim da je sedamdeset posto naše nemoći u našim glavama, a onih trideset posto je ono što se stvarno ne može. Ali, i to se može kompenzovati na neki drugi način.

Da li možete da izdvojite neku drugaricu?

Imala sam puno drugarica. Volela sam ih, a mislim i one mene. Svadale smo se, ali je to sve bilo normalno za taj uzrast. Nikakav osećaj omalovažavanja, izbegavanja, nedostatka simpatija, ljubavi u toj ranoj mladosti nisam imala.

Izdvojiću ipak moju najbolju drugaricu koja se zvala Nađ Magdalena. Znale smo se i družile od rođenja do njene rane smrti u dvadeset drugoj godini. Magdalena je bila osoba koja je bez reči uvek znala šta mi treba i kako treba da mi pomogne. Naravno, tašne su i tada bile dosta teške. Ja sam prilično daleko stanovala od gimnazije i ona je najčešće nosila i moju tašnu. Nekad ona nije

htela da je nosi, pa se posvađamo, i onda je ja vučem na svoju stranu, a ona na svoju: – Daj da ti pomognem! Onda je ona neke tri nedelje bila u bolnici zbog moždanog udara potpuno oduzeta, sa ograničenom mogućnošću govora. Nikoga nije želela da vidi, sem roditelja i mene. Kada sam došla kod nje u bolnicu, ona me je pitala: – Da li ćeš ti meni sada pomoći u životu? – Naravno da hoću! Nažalost, nisam imala prilike i to je nešto što je duboko ostalo u meni. Nje više nema. Njena smrt mi je teško pala, patila sam što je tako brzo otišla.

Da li Vam je u detinjstvu ipak nešto bilo teško?

Naravno da jeste. Bilo je dosta toga što je za mene bilo teško savladivo. Volela sam vetar. Osobe s invaliditetom zapažaju neke druge stvari na koje možda drugi ne obraćaju mnogo pažnje. Pokušavala sam da trčim, baš zbog vetra u kosi, ali je to stvarno bio veliki zadatak za mene. Moja kolena bila su dugo godina u krastama, ali ti trenuci sreće kada sam ja ipak uspevala u svojoj nameri, kompenzovali su tu fizičku bol koja je bila prouzrokovana padom. Kada su moji pokušaji trčanja prestali, i neke rane su zacelile.

U zabavište sam vrlo teško odlazila i dolazila, zato je moj deda po ocu, Petar, zimi znao dolaziti po mene sa saonicama. Konopac kojim je vukao saonice bio je jako dugačak, da bi on išao puno ispred mene i mojih drugara. Sada shvatam njegovu mudrost i pouku u tom jednostavnom činu.

Kasnije dolazi svašta u životu i kad ti nemaš ništa što nosiš iz te rane mladosti, onda ti je teško. A ja se svaki put kad mi je teško setim tog vremena, to je kao neki lagani tovar koji nosiš na leđima, iz kojeg uvek neke drage uspomene možeš da izvadiš i da ih se prisetiš, i onda ti bude lakše.

U školi ste bili dobar đak. Šta ste najviše voleli da učite?

U stvari biologiju, fiziku i hemiju. U gimnaziji sam mogla da izučavam više te predmete nego u osnovnoj školi. Nažalost, već na fakultetu nisam mogla to da uradim. Ja sam stvarno želela da studiram medicinu, ali onda su neke fizičke predispozicije bile te koje su me sputale da to i ostvarim.

U osnovnoj školi sam bila dobra u recitovanju, što mogu zahvaliti mojim nastavnicima, jer su me forsirali. Išla sam na takmičenja: opštinska, pokrajinska, državna... Kada su bile neke priredbe, onda su pravili scenario i koreografiju da ja negde iz pozadine treba da se pojavim i odrecitujem. Sada shvatam koliko su oni time meni pomogli da steknem više samopouzdanja. Treba da izadeš, da zaboraviš da teško hodaš, treba publika da ne gleda kako ti hodaš, nego da skreneš pažnju na ono što govoriš i osećaš. Od petog do osmog razreda, ja sam neprestano bila izložena tim izazovima.

Da li Vam je bilo teško da pratite nastavu, ili nešto drugo?

Nije mi bilo teško pratiti nastavu, ja sam uvek učila onoliko koliko sam smatrala da je dovoljno. Puno stvari me je zanimalo u životu i onda sam svugde

i stizala i odlazila: na koncerte, na izložbe, bila sam svugde prisutna, a učenje je bilo zastupljeno koliko je bilo nužno.

Moj razred je bio na prvom i drugom spratu, nisu mi izlazili u susret da ja budem u prizemlju, nije se postavljalo pitanje mogu li ili ne. To je bilo normalno da ću ja stići gde treba. U pubertetu sam osećala jednu vrstu zapostavljenosti od svojih vršnjaka. Imala sam i dozu osećanja manje vrednosti, ali valjda je to tada tako bilo normalno.

Ja sam osoba koja može psihički sama sa sobom uglavnom sve stvari obraditi, tu mi uglavnom nije potrebna ničija pomoć. Bila sam jako samokritična, nisam želela ni da me sažaljevaju niti puno da mi pomažu, ali nije mi bilo teško ni da zamolim da mi se pomogne. Nekako sam stvari stavila na svoje mesto, šta mogu, šta ne mogu, gde mi treba nečija pomoć, a gde ne.

Ipak niste studirali medicinu nego ekonomiju.

Kada sam završila gimnaziju sedamdeset prve, ja sam žarko želela medicinu da upišem. I otišla sam u Beograd, i imala sam šanse da to bude tako. Ja sam tada poslušala moje roditelje koji su me zamolili da ipak ne napuštam Suboticu, pošto su se plašili zbog mog kretanja i izazova velikoga grada. Znajući koliko su oni bili vezani za mene, nisam htela da im se suprotstavim i stvorim im još veću brigu. Svojih studentskih dana se sećam sa puno sreće i zadovoljstva. To je svet odraslih ljudi, nisam osećala nikakvu razliku u odnosu na moje kolege i kolegice i uživala sam u tom studentskom životu. Ja sam ga i produžila. Upisala sam nešto što nisam volela. Apsolutno mi nije bilo ništa teško, ni učiti, ni polagati, ali nisam ganjala nikakvu karijeru. I to se i odrazilo na neki konačan uspeh na fakultetu, jer sam završila prilično neslavno. Ali ne smatram da je to bilo zato što sam osoba sa invaliditetom.

Šta Vam se dogodilo?

Došla sam do samoga kraja studija i ostao mi je bio jedan jednosemestralni ispit – ekonomsko-matematički metodi i modeli, kod profesora kome nije bilo puno stalo do uspeha studenata. Sve ostale ispite sam uglavnom na vreme položila. Položila sam i četiri dopunska ispita, pošto me je kaćio novi program, ali taj jednosemestralni ispit nažalost nisam uspela položiti. Uprkos tom neuspehu, ja sam sebe smatrala akademskim građaninom sa četrdeset i tri položena ispita na Ekonomskom fakultetu. Počela sam da radim u trgovinskoj firmi na poslovima koji su zahtevali srednju školsku spremu.

Kako ste se zaposlili, preko konkursa ili na neki drugi način?

Preko prijatelja moga oca, koji je opet poznao nekoga tamo, i već tada je, izgleda, to tako išlo. Obračunavala sam porez na promet artikala. To sam tako računala ujutru od šest do dva popodne. To je bio crnački i ružan posao. Onda je moja prijateljica, koja je radila u Zavodu za zapošljavanje, rekla da se raspisuje

konkurs za „samostalnog referenta za investicije“, da je potrebna viša škola, i da ja tamo pokušam da konkuriram. Bila sam primljena. Od tada radim u istoj zgradi i odatle ću otići i u penziju. Moja firma se transformisala: prvo je to bio SIZ*, nakon toga je bilo Javno stambeno preduzeće, potom Zavod za urbanizam i sada radim u Direkciji za izgradnju grada. Početkom oktobra ću završiti radni staž – trideset pet godina sa beneficijom** i otići u penziju.

Da li ste imali mogućnost da napredujete?

Ja sam uvek radila na radnim mestima adekvatnim mojoj školskoj spremi. To je uvek bilo neko samostalno radno mesto, gde sam mogla uneti i mnogo svoga znanja i kreativnosti. Uvek sam bila zadovoljna svojim poslom. Podvlačim, kao što sam već rekla, posao ekonomiste me nikada nije oduševljavao, ali mislim da sam ga časno i solidno obavljala. To su prepoznale i kolege sa kojima sam radila. Bilo je nekoliko transformacija u tim firmama gde sam radila, i neki ljudi su bili i tehnološki viškovi, već kako su se i vreme i sistemi menjali, ali ja nikada nisam bila ni pomenuta kao višak ni u jednoj kombinaciji. Verovatno zahvaljujući mom radu i marljivosti, jer sam se trudila da uvek savesno, dobro i tačno uradim ono što mi je bilo povereno. Ljudi su to prepoznali i zato su me i smatrali kvalitetnim radnikom.

Ne mogu reći da sam sa svojim kolegama imala problema. Znači, dvadeset devet punih godina je bilo sad u martu, kako ja radim sa istim ljudima, bez bilo kakvih konfliktnih situacija. Okolina može da prihvati osobu koja je različita i ona može provesti ceo radni vek u istom kolektivu bez problema. Da li sam ja stvarno tako sretna osoba da sam uvek nailazila na dobre ljude, ili neka dobrota, neka prilagodljivost i pitomost izaziva isto takvo ponašanje u drugim ljudima – možda je to posredi.

Još kao dete ste odlazili na rehabilitacije u „Sokobanjsku“.

Lečila sam se u toj ustanovi sa puno uspeha uz veliku stručnu pomoć moje doktorice. Vezuje me puno uspomena za tu bolnicu, pomogli su mi puno i ja sam im za to zahvalna. Oni su mojim roditeljima i meni pomogli da shvatimo da je plivanje, vežbanje, hodanje, jednom rečju fizička aktivnost, jedini lek za cerebralnu paralizu. Primila sam među prvima i alkoholizaciju. Tada sam imala dvanaest godina. Metod je tek počeo da se primenjuje u našoj zemlji, pa tako i u „Sokobanjskoj“, kao eminentnoj ustanovi za lečenje cerebralne paralize toga vremena. Alkoholizacija je značila direktno ubrizgavanje određene količine alkohola u mišiće, koji bi se uz pomoć njega opustili. Posle toga, hodanje je bilo

.....

* SIZ = Samoupravna interesna zajednica.

** Osobe obolele od cerebralne paralize, distrofije, paraplegije i multipleks skleroze prema našim važećim zakonima imaju pravo na beneficirani radni staž, što znači da im se svaka godina radnog staža računa petnaest meseci.

lakše, sa puno manje spazama, ali takvo stanje moglo se održati samo uz puno vežbanja.

Budući da je moj otac bio privatnik, a u to vreme privatnici nisu imali socijalno osiguranje, pa ni njihova deca, a rekla sam vam da majka nije radila, odlazak u lečilišta je značio veliki izdatak za našu porodicu. Onda se moja majka zaposlila – pravila je neke kutije od dasaka u nekoj fabrici konzervi. Bila je jako vredna i jako lepa žena. Kada je otišla da se ponudi za posao rekla je da prima bilo koji posao. Oni su joj dali da pod vedrim nebom pravi te sanduke usred zime.

Da li je terapija koju ste imali bila jednostavna?

Za mene je to bilo prilično bolno, ali posle toga su mi te fizičke vežbe pomogle, i onda mi je stanje bilo dobro. Bila sam do te mere rehabilitovana, da sam sa osamnaest–devetnaest–dvadeset godina često zaboravljala na taj moj fizički nedostatak. Ja bih se setila toga samo kada sam prolazila gradom i videla sebe u izlogu: – Uuuh! Kako ružno hodam! I onda sam išla dalje. Znači, kad ti dostigneš taj stepen samopouzdanja, a to sam postizala svojim radom zajedno sa majkom i sa roditeljima i njihovom podrškom, da zaboraviš da si drugačiji, to je najveći stepen što možeš postići. Hodaš drugačije, ružno hodaš, ali ti na to zaboraviš kad imaš neki cilj. Sada više ne, sada sam vrlo svesna svoje nemoći, ali mi je jako drago što sam u mladosti doživela takav stepen rehabilitacije.

Da li ste vozili kola?

Do lekarske potvrde sam teško došla. U to vreme nije bilo uobičajeno da neko sa dijagnozom cerebralne paralize poželi da vozi automobil. Pet godina sam neprestano odlazila na lekarsku komisiju koja me je stalno odbijala i govorila da se sa cerebralnom paralizom ne može voziti automobil. Nisam se mirila s tim, dok na kraju nisam dobila lekarsko uverenje za vožnju na ručne komande. Čim sam položila vozački ispit, vozila sam do Beča. Moj otac je rekao: – Pošto si položila vozački ispit, ubrzo krećemo na put! Kada smo krenuli, rekao je: – Sedi ti za volan i kreni. Sela sam za volan, sve vreme očekujući kada će me on zameniti u vožnji. Mislim da sam bila već preznojana od glave do pete, a još je dug put bio pred nama. Kad smo stigli do centra Beča, tata je rekao: – Čestitam ti, sad si položila vozački!

Da li još uvek vozite?

Da, kao u mladosti. Tako lagano, to mi prija i relaksira me! I zimi je meni lakše otići automobilom do posla nego peške. Vozim automobil od sedamdeset devete godine, bez problema i bez ijedne nezgode na putu. Suprug, ćerka i ja smo često kolima odlazili u Pulu. To je nešto što nas baš čini sretnim. Odlazili smo leti, budemo tamo po tri–četiri nedelje... to su baš lepa letovanja bila.

Puno ste proputovali?

Moji roditelji su stalno izmišljali neka putovanja. Bila su to vremena teška i mi jako lošeg materijalnog stanja, ali za planiranje izleta i puteva u mojoj porodici je uvek bilo mesta i novca. Valjda su oni shvatali značaj moje socijalizacije, koliko je to bitno da se ja pojavim na raznim mestima, da se sa jedne tačke pomerim na drugu, što dalje tim bolje, da sam u neprekidnom procesu kretanja. Išli smo u Mađarsku, Češku, Austriju, Italiju, Poljsku. Proputovali smo celu Evropu. Lečenje je uvek bilo protkano nekim lepim stvarima, tako da je i lečenje ispalo lepo. Zahvaljujući mojoj bolesti, ja sam puno toga videla i doživela. Sećam se svoga lečenja u Italiji, u Napulju, majka i ja smo ostale četiri meseca, odlazile smo u bolnicu na rehabilitaciju, a da pri tome nismo propustile da obiđemo ceo grad, da odemo do Pompeje i da se popnemo na Vezuv.

Vi razumete poziciju svojih roditelja i imate njihovu podršku.

Strašnijeg nema nego kad rodiš dete koje nije zdravo. Mislim da je to jako težak momenat u životu svakog čoveka. Ja sam majka i znam. Meni moje stanje ne predstavlja ništa, ali kada moje dete zaboje krajnici, ja sam veoma uplašena. To je taj strašan osećaj. Tako se herojski nositi sa time, kako su se moji roditelji nosili sa mojom bolešću, divim im se i oni su moj veliki uzor u životu. Majka, koja je više mogla fizički i psihički da podnese teret svega toga, a otac koji je shvatao da moram biti uvek svugde prisutna, da on mora jako mnogo da radi, da stvori mnogo materijalnih sredstava da ja imam sve živo, da mogu svuda da odem, sve da isprobam. Ta dva bića su stvarno meni pružala podršku kroz ceo život i uvek kažem da svaki roditelj koji uzgaja dete sa invaliditetom daruje mu dva života: jedan kada ga majka rodi, a drugi kada dostignu onaj cilj koji stave pred sebe.

Da li su Vaši roditelji imali podršku dedā i babā?

Jako mnogo. To su bili stari ljudi. Moj deda sa očeve strane je rođen hiljadu osamsto osamdeset i šeste, ali je bio toliko samosvestan. On nije shvatao da je to neka tragedija što sam ja drugačija od ostale dece i od ostalih unučadi, nego, eto, ona je malo drugačija, ali nju volim zbog ovoga, onoga volim zbog onoga, i tako dalje. Nije bilo tugovanja, ni razočaranja, bar ja to nisam osetila.

Jesu li svi Vaši preci Subotičani?

Jesu. Roditelji sa mamine strane su bili Bunjevci, a sa tatine Mađari. U našoj porodici se uvek venčavalo i živelo slušajući srce i ne gledajući ništa drugo!

Koje jezike govorite?

Budući da sam Mađarica, govorim mađarski i srpskohrvatski, i pomalo italijanski, budući da je moj suprug Italijan. I pomalo engleski.

Kakav je bio odnos prema crkvi u Vašoj familiji?

Uvek smo poštovali naše hrišćanske običaje i to nam je mnogo značilo. Ali nismo provodili vreme u crkvi. Kada su bili neki veći praznici, tada smo odlazili u crkvu. Ali ništa više od toga.

Da li ste kao dete odlazili u crkvu sa svojim?

Jesam. Moji roditelji nikada nisu bili članovi Partije. To su bili ljudi posvećeni radu, svojoj porodici, ljubavi i privatnim stvarima. Išli smo u crkvu kada smo imali potrebu i znali smo da nam to niko ne bi branio.

Moj otac je pedeset godina u Subotici imao privatnu vulkanizersku radionicu. Ono što je duboko usadio u meni i što kao osećanje ceo život nosim jeste da nije važno u životu kojim se poslom čovek bavi, vrlo je važno da ono što radi radi pošteno.

Recite mi nešto o svojim vezama i braku.

Na fakultetu sam se upoznala sa čovekom sa kojim sam se dugo zabavljala, kojeg sam izuzetno volela i sa kojim sam se jako dobro slagala, bili smo kolege. Dugo smo godina bili skupa, da bih se ja i udala za njega. Naš brak je jako kratko trajao. On je imao jedan porok koji je jako vešto skrivao, a to je bio alkohol. On je bio alkoholičar. Mnoge stvari sam mogla tolerisati u životu, ali prevaru i to da čovek dovede sebe do nesvesnog stanja, da ne zna sobom da vlada, to ne. Jako brzo sam shvatila da zajedno živeti ne možemo. Kada je pio, bio je izuzetno grub i agresivan. Naravno da me je tada i psihički i fizički zlostavljao. Molila sam ga da se leči, on je to nekoliko puta i pokušavao, ali u tome nije uspeo. Naš brak je propao. Ja sam pokrenula razvod. Nisam imala osećaj straha, niti bespomoćnosti, kako ću živeti ako sa dvadeset devet godina nemam svoga partnera. Verovatno sam bila toliko hrabra upravo zbog načina života koji sam do tada živela. Ono što je moj otac uvek govorio: niko ne može biti sam, ako živi okružen dobrim ljudima i okružen knjigama. Upravo sam kod te moje odluke o razvodu vođena takvom mišlju čvrsto verovala u ono što radim. Znala sam da je najgore živeti uz nekoga koji te ne ceni i ne poštuje, i da nikada niko nije sam ukoliko uspe zadržati svoje dostojanstvo i svoje ljudsko biće.

Kada ste se venčali?

Venčala sam se sa dvadeset osam godina i sa dvadeset devet sam već bila razvedena. To je jako kratko trajalo. Devet godina smo se mi zabavljali i godinu dana smo bili u braku. Jedna sasvim tužna priča. Moram o tom čoveku reći da je bio izuzetno dobar, da je prosto čitao moje misli, nisam trebala ništa objašnjavati ni o mojim potrebama ni o osećanjima, ali eto, nešto je, nažalost, bilo u njemu što nisam na vreme otkrila, a svi su znali! To uvek tako bude: svako je znao da Ivan pije, samo Eva nije!

Kako je on reagovao na razvod?

Pravio je probleme kod razvoda, on to nije želeo. Mislio je najverovatnije da mi, pošto sam osoba sa invaliditetom, izdržati nećiju grubost i nepodnošljivu narav kad popije, zaista nije problem. Naravno, što je više insistirao na tome da ostanemo u takvom braku, ja sam bila sve sigurnija u svoju odluku i mogu reći

sretna napustila tu zajednicu u kojoj mi na kraju već zaista nije bilo dobro.

Kada sad vidim toliko nesretnih brakova i porodica oko sebe, strašno sam ponosna na tu svoju odluku i mislim da svako treba tako da učini. Zlo treba napustiti i ne miriti se sa njime!

Kako ste se upoznali sa sadašnjim mužem?

Godinu dana posle razvoda u Subotici sam upoznala sadašnjeg supruga. Kratko smo se zabavljali. Ubrzo sam zatrudnela i mi smo se venčali. On je rođen u Puli, duhovit je, istovremeno život shvata ozbiljno, odgovorno, a moja invalidnosti nije mu smetala ni u mladosti, ni sada kada smo već dvadeset osam godina u braku.

Šta vas je spojilo?

Neko zajedničko razmišljanje i neki osećaj kao da se odavno znamo. Kada smo se prvi put videli i upoznali, razgovarali smo kao da smo stari prijatelji. On je jedanaest godina od mene stariji, imao je brak iza sebe, i ima jedno dete, ali je mladalačkog duha. Znači, on je imao četrdeset godina, ja dvadeset devet. Izuzetno jedan duhovit i vedar čovek, on je to i sada, iako je već u poodmaklim godinama. Kada smo se on i ja sreli, on je meni odmah pričao o tome da ću mu biti žena i da će mi on biti muž.

Kako su tekli trudnoća i porođaj?

Trudnoću sam lako podnosila. Bila sam jako sretna. Osmeh mi nije silazio sa lica. Nikada nisam puno razmišljala o tome da li ću roditi dete ili ne. Ono što je bilo jako neizvesno, nikada nisam želela da me opterećuje. Dete je došlo kao proizvod jedne velike ljubavi, smirenosti i zadovoljstva u životu. Rodila sam devojčicu Korneliju.

Obolele od cerebralne paralize imaju šanse da se porode normalnim putem. Često se dešava da to ipak ne bude tako, da li zbog predostrožnosti lekara, one često rađaju carskim rezom, pa sam tako i ja.

Kada sam je ugledala posle porođaja, mojoj sreći nije bilo kraja. Suze radosnice su mi neprestano navirale na oči dugo posle porođaja. Moja sreća, ponos, zadovoljstvo bili su neizmerni.

Gde ste stanovali?

Suprug je iz Pule, a ja sam u Subotici imala svoj stan. Moji roditelji su želeli da se ja osamostalim, nikada nisu želeli da me vežu za sebe ni na koji način. I onda smo se suprug i ja pitali gde ćemo živeti, gde bi nam bilo zgodnije. Naravno, u Puli je more i veća kuća, to bi bilo bolje, ali je on bio svestan da meni treba pomoć moje majke i mojih roditelja u podizanju našeg deteta. Njegova majka je već bila starija, tako da smo se odlučili za Suboticu. Zaposlenje je dobio u *Severu*, fabrici motora, budući da je po zanimanju mašinski inženjer. Od osamdeset druge godine on živi u Subotici, gradu koji je jako zavoleo. Pri tome smo stalno

odlazili u njegov rodni grad, Pulu. To su dva grada koji spajaju naše živote.

Kako su Vas prihvatili njegovi roditelji i rodbina tamo?

Kada smo se venčali, moj suprug Arturo imao je samo majku živu, njegov otac je godinu dana prije našeg venčanja preminuo. Njegova majka me je dobro prihvatila. Nikada nikome pa ni meni nije rekla da joj je krivo što joj se sin oženio osobom koja ima fizički invaliditet.

Tokom našeg braka nikada nismo prekidali dobre odnose sa njegovom prethodnom porodicom. Mislim ovde na njegovu prvu suprugu i sina. Aktivno smo učestvovali u njegovom odrastanju i životu, sve do njegove prerane smrti dve hiljade šeste godine, kada je imao samo četrdeset tri godine.

Da li Vam je bilo teško da odgajate Korneliju?

Podizanje i odgajanje deteta nikome nije lak ni jednostavan zadatak, ako to shvatite kao jako odgovoran i najvažniji posao u životu. Ja sam sa svojim suprugom upravo tako shvatala. Ugraditi u nju najvažnije ljudske kvalitete, kao što su poštenje, iskrenost, odgovornost, marljivost i ljubav, bio je zajednički zadatak supruge i mene. Znamo da smo uspeli u tome.

Period njenog odrastanja bio je veliki izazov za mene, uz neprestanu strepnju da li ću fizički deo njenog rasta uspeti obaviti. Tu sam imala svesrdnu podršku svoga supruge. Nikada nam se nije dogodilo da je zbog mojih fizičkih ograničenja ona doživela neku nezgodu. Ono što sam sigurno znala, ako joj se fizički ništa ne dogodi, ništa joj se drugo loše u životu dogoditi neće. Jedna od teškoća je bila odnos okoline prema mom detetu zbog moje invalidnosti. Gledali su je drugačijim očima i mogu reći da je stvarno bila izopštena samo zbog toga od svojih vršnjaka. Stoički je to podnosila, i kada god sam je pitala da li te prijatelji napuštaju zbog mene, ona je to negirala, ne osećajući da je manje vredna zbog toga. Ja znam da je to bio razlog. To se promeniti nije moglo, trebalo je samo dostojanstveno izdržati. Pri tome i zadržati i svoju ljubav prema vršnjacima, druželjubivost i veseo duh i ne razočarati se u njih. Mislim da je delimično u tome uspela.

Kao majka sa invaliditetom koja odgaja zdravo dete, stajala sam pravo pred svim izazovima koji očekuju majke.

A kako je ona dobila ime?

Budući da sam ja Mađarica, a moj suprug Italijan, opredelili smo se za ime Kornelija koje nije neobično ni za jedan od ova dva naroda.

Kornelija je podizana sa puno ljubavi i pažnje, naučena da prihvata i toleriše različitost, i možda i zbog toga nije bila omiljena u razredu.

Ona živi sa Vama?

Budući da ekonomski još nije samostalna, ona još uvek živi sa nama u istom domaćinstvu.

Da li ste ikad imali nekih beneficija ili privilegija na poslu s obzirom na invaliditet, što se tiče radnog vremena, godišnjih odmora ili bolovanja?

Na poslu nisam imala nikakve privilegije. Od mene se tražilo kao i od svakog drugog da budem tačna, savesna u radu i naravno stalno prisutna. Trudila sam se da upravo tako i bude, na bolovanje sam išla vrlo retko, a zadate poslove sam obavljala savesno i odgovorno. Na mom radnom mestu su to u meni prepoznali, u kolektivu sam imala dobar odnos sa svima. Uzajamno smo se poštovali i uvažavali.

Sigurno znam da ni sa diplomom Ekonomskog fakulteta nikada ne bih dostigla vrhunac u karijeri. Ne zbog toga što mentalno za to ne bih bila sposobna, nego upravo zbog mog invaliditeta. Videti čoveka na nekoj vodećoj funkciji, a pri tome da je ta osoba sa invaliditetom, u vreme kada sam ja radila bilo je nezamislivo. Zbog toga mi često i nije krivo što nisam diplomirala. Ovako bar imam razlog u sebi zašto nisam više postigla na poslu. Negirajući upravo činjenicu koja jeste bila uvek prisutna da je osoba sa invaliditetom teško prihvatana.

Kako ste proveli devedesete godine, s obzirom na tadašnju krizu?

Teško, kao i svi na ovim prostorima. Sreća nas je poslužila, a možda donekle i naša zvanja, pa smo suprug i ja zadržali svoja radna mesta, pa je neka materijalna sigurnost bila obezbeđena. Raspad tako voljene domovine, bezumlje i strahota toga vremena, teško smo proživljavali. Jedino u šta smo bili sigurni je bilo to da porodicu moramo sačuvati, iako potičemo iz različitih krajeva naše pređašnje domovine, da je porodica jedina i najsigurnija uporišna tačka svih nas.

Snalazili smo se kao i svi drugi, na razne načine. Pošto su nam plate bile vrlo male, trebalo je da se okrenemo i nekim aletrnativnim izvorima finansiranja. To je značilo da u našem već postojećem poslovnom prostoru otvorimo neki mali obrt koji bi nam dopunio kućni budžet. Otvorili smo malu prodavnicu kafe na subotičkom buvljaku, gde smo suprug i ja radili šest meseci naizmenično posle posla. Mnogi naši poznanici bili su iznenađeni mojim radom u toj prodavnici, pošto su mnogi smatrali da je jedan takav rad omalovažavajući za čoveka. Mi smo bili sretni i u tom poslu, sretali smo mnogo ljudi i stekli puno prijatelja i tamo.

A kada je počelo Vaše angažovanje u Savezu za dečiju i cerebralnu paralizu?

Jedanaestog novembra devedeset i devete godine u Subotici je održana Osnivačka skupština Društva za cerebralnu i dečju paralizu severno-bačkog okruga Subotica. Tom prilikom sam izabrana u Upravni odbor Društva, a ubrzo zatim i za zamenika predsednika Društva. Tada izabrani predsednik je nažalost ubrzo preminuo, tako da sam ja predsednica Društva od dve hiljadite godine.

Šta su bili Vaši prvi zadaci u Društvu?

Nikako u Subotici nismo mogli registrovati naše društvo, i ja sam to nekako uspela u Beogradu u Ministarstvu pravde. No, ono što sam shvatila jeste da moram imati članove, da prikupimo što više ljudi, da imamo prostor, da ti članovi imaju gde da dolaze. Za mene je to bilo važno. Nije društvo radi društva, društvo je radi ljudi.

Čime se Društvo bavi?

Osnovna delatnost Društva je okupiti na jednom mestu obolele od cerebralne i dečije paralize, kao i njihove roditelje i rodbinu, njihovo pomeranje iz okoline gde su do tada živeli, međusobno upoznavanje i što veće angažovanje u svim sferama života. Ono što me je motivisalo i vodilo kao predsednicu jeste pokazati da Subotica nije grad bez osoba sa invaliditetom, da nas nažalost ima dosta, ali da živimo u društvu i sredini gde nam jednako prisustvo nije omogućeno. Ljude je trebalo pokrenuti iz njihovih kuća, ukazati im na to da postoji svet i izvan njihovih domova i mesto gde oni aktivno moraju biti uključeni, dati maksimalno od sebe da se pokaže da su oni vredni članovi ovoga društva. Verujte, taj naizgled lak zadatak nimalo nije bilo lako obaviti. Moji saradnici i ja uložili smo veliki napor da bi ljude izvukli iz njihovih domova, da i njima i njihovim porodicama ukažemo na to da njihov invaliditet nije njihova sramota, da to apsolutno nije sramota. Ljudima je najteže bilo dokazati da cene i poštuju sebe, i maksimalno rade na sebi.

Naše Društvo u Subotici i okolnim opštinama broji oko dvesto članova koji vrlo rado dolaze u naš prostor.

Imate, dakle, svoj prostor?

Prostor smo dobili od lokalne samouprave čiju smo podršku imali od samog osnivanja. Nalazimo se u zgradi nove opštine, na adresi Trg Lazara Nešića, broj jedan.

Naši članovi se sastaju nedeljno jedanput, svake srede, dok ostalim danima prostor koriste društva osoba sa distrofijom mišića, multipla sklerozom i paraplegijom, kao i društvo osoba rođenih sa malformacijama.

Pošto su naši gradovi puni arhitektonskih barijera, druženja su nam bila u početku jako otežana, pošto osobe koje se teže kreću nisu mogle doći do naših prostorija. Shvatili smo da moramo obezbediti jedno kombi vozilo prilagođeno osobama sa invaliditetom, koje će raditi i opsluživati samo naše članove. U tome smo uspeli, zajedno sa lokalnom zajednicom koja održava vozilo, upošljava vozača, koji je ujedno i medicinski tehničar.

Zadatak vozila je pre svega da decu do sedam godina razvozi svako jutro na rehabilitaciju, školsku decu u škole, osnovne i srednje, zaposlene radnike na njihova radna mesta, i da razvozi ljude po zdravstvenim ustanovama u Subotici i šire, po potrebi. Vozilo služi za naša međusobna druženja, kako ova nedeljna u Subotici, tako i međuopštinska po Vojvodini, pa i šire.

Za deset godina postojanja subotičkog društva, mislim da je Subotica sredina koja je dosta učinila za osobe sa invaliditetom. Prihvativši naša zapažanja i potrebe. Uspeli smo i kretanje grada prilagoditi za osobe sa invaliditetom. Puno smo radili na obaranju arhitektonskih barijera, tako da se danas osobe koje koriste invalidska kolica mogu same kretati užim delom grada. Osim toga, mreža podrške osobama sa invaliditetom je uz pomoć Gerontološkog centra jako razrađena. Oformljeni su lokacije info-centra u svim većim delovima grada, gde osobe sa invaliditetom mogu doći do adekvatne i stručne pravne pomoći. Organizovana je i njihova beneficirana ishrana pri info-centrima, korišćenje interneta, imaju pristup informacijama, kao i nega u kućnim uslovima, kako lična, tako i pomoć pri spremanju domaćinstva.

Fizičkim promenama grada i našom prisutnošću u gradu menjao se i odnos ljudi prema nama nabolje.

Aktivno sam učestvovala u rešavanju svih tih problema, i za mene je to veliki životni uspeh, jer smatram da sam sa svojim saradnicima u ovom gradu dosta učinila da slika grada bude takva kakva je sada.

Koja je Vaša funkcija na pokrajinskom nivou?

Prije šest godina ja sam izabrana za predsednicu Pokrajinskog saveza obolelih od cerebralne i dečije paralize Vojvodine „Suncokret“. To sam doživela kao priznanje moga dotadašnjega rada u subotičkom društvu. Ono što smo u Subotici postigli bilo je prilično impozantno i upravo zbog toga su mnogi smatrali da ja mogu dati značajan doprinos i na pokrajinskom nivou. Ovo mi je već drugi mandat. Radila sam na proširenju mreže društava u Vojvodini, na omasovljenju Pokrajinskog saveza, na edukaciji ljudi u njemu, na sportskim aktivnostima članova Saveza, njihovom međusobnom druženju i razmeni iskustava. U Pokrajini smo dali značajan doprinos i na donošenju pozitivnih zakonskih propisa što se prava osoba sa invaliditetom tiče. Značajno smo doprineli povećanju tuđe nege i pomoći, pošto je, nažalost, materijalno stanje osoba sa invaliditetom u Pokrajini, pa i šire, i dalje vrlo teško.

Znači, moraju da se vide ti ljudi, ko su, kakvi su, da su to vredni ljudi, da su pametni, ambiciozni i sposobni, da to što ne mogu da hodaju kao ostali ne može da determiniše njihovu budućnost, njihove lične karte. Trudim se da takvo shvatanje prevlada.

A treba i u svesti osoba sa invaliditetom da zaživi...

Mi smo i tu imali jako veliki problem. Oni su bili povučeni, teško im je bilo da se pokrenu, ali jedan uspeh, jedna mogućnost izlaska, već stvara neki doživljaj moći: ako sam jednom uspeo da izađem, i niko mi ništa nije rekao, ja ću i drugi put i treći put izaći, i sad su to ljudi sa puno više osmeha i zadovoljstva.

Imate li neku poruku?

Roditelji određuju kakav će biti život njihovog deteta koje ima invaliditet. Ako oni imaju bezgraničnu snagu i ubeđenje da će to dete uspeti, to će sigurno tako i biti. Bez njihove bezuslovne podrške ništa nije ostvarljivo. Koreni neuspaha takvog deteta su u porodici koja za njega nije bila zainteresovana, nije mu dala adekvatnu podršku i uložila sav svoj napor onda kad mu je to bilo najpotrebnije.

Čovek mora da shvati da ma koliko on u određenom trenutku izgleda sve-moćan i nedodirljiv, svet apsolutno nije takav. Svetom pretežno vlada nemašti-na, bol i tuga. U svim teškim stvarima uvek treba prepoznati nešto dobro. Čak i iza svakog nesrećnog čoveka postoje uspomene koje, ako se neguju, mogu pre-rasti u nešto što će mu pomoći u životu. Život je neprestano kretanje. Ako si danas zdrav, ne znači da ćeš i sutra to biti. Treba imati razumevanje za sretne i za one manje sretne, za zdrave i za one koji to nisu. Da li postoji sudbina ili ne, ne znam! Ono što sigurno znam jeste da čovek umnogome utiče na to kakav će mu biti život. Treba mnogo hrabrosti, umeća, truda, sreće, dobrih i mudrih ljudi okupiti oko sebe, a svoj život urediš i odživiš da on bude pre svega dostojan čoveka. Ovo je pravilo koje vredi za svakoga.

Takođe, svaka osoba sa invaliditetom treba da se maksimalno trudi u ži-votu da sebi dokaže da može na polju obrazovanja postići najviše. Obrazovanje je na prvom mestu. Ko ima obrazovanje, ne treba da se plaši ni materijalnog ni duhovnog siromaštva. To je svakako najvažnije.

Ako imamo pozitivan stav prema samome sebi i prema drugima, sredina će nas, osobe sa invaliditetom, doživeti kao ravnopravne članove društva, jer mi to i jesmo.

Kako razmišljate o starosti?

O tome puno ne razmišljam. Ove godine odlazim u starosnu penziju. Na to sam izuzetno ponosna, jer u penziju odlazim relativno zdrava i sa puno planova. Biće to korenite promene u mom životu i u životu moje porodice. Spremna sam da svoju energiju posvetim unapređenju i boljitku moje porodice, pre svega, a naravno i unapređenju položaja celog invalidskog pokreta.

Mislim da ovde nisam učinila još sve što mogu. Imam ideja i energije da pomognem onima koji su još uvek na margini ovoga društva i imaju veliku po-trebu kako za materijalnom, tako i za svakom drugom podrškom.

Ispred mene ima još mnogo života, a doživela sam već puno, i kada raz-mišljam o svom životu do sada, mogu samo da poručim: „pamtim samo sretne dane“.

Milica Bracić, maja 2009.

Kristina (1954), Novo Miloševo

Pričajte nam o svom detinjstvu.

Rođena sam u Novom Miloševu pedeset četvrte. Imam mlađeg brata koji je rođen pedeset sedme. Imala sam i četiri godine mlađu sestru, koja je umrla. Sa roditeljima smo živeli do šezdeset treće u Novom Miloševu, gde sam pohađala osnovnu školu. Bila sam u drugom polugodištu trećeg razreda kad mi je umrla mlađa sestra, što mi je bio tužan događaj u detinjstvu. Na selu nam baš nije išlo najbolje, pa smo se preselili u Zrenjanin, gde je otac radio. Mlađi brat je tamo krenuo u obdanište, kasnije i u zabavište. Tata je iznajmio jednu sobicu, gde smo stanovali dok nismo saznali našu kuću. Brat i ja nismo baš imali srećno detinjstvo, naime, nismo imali vremena da se igramo sa decom. Učestvovali smo zajedno sa roditeljima u izgradnji kuće: kada se vratimo iz škole, pravimo čerpić (to su zemljane cigle), jedan dan, drugi dan, kad se sve osuši, sakupljamo, pa kad veća količina bude gotova – zidamo. Moj otac nije imao da plati radnike, nego kako su sredstva pristizala, tako se ta kuća gradila, godinama. Bili smo zadovoljni zato što smo naučili skromno da živimo, pa nismo znali ni za čokoladu, ni za igračke. Prvi televizor smo dobili šezdeset sedme, kad to i nije bilo tako popularno. Mi smo bili zadovoljni. Bila je sloboda, nije bilo straha, u tom smislu smo imali lepo detinjstvo.

Kako Vam je teklo školovanje?

Kad sam došla u Zrenjanin, nisam se baš najbolje snašla, po prirodi sam stidljiva. Jako mi je strašno bilo u školi, jer škola na selu nije isto što i škola u gradu. Bila sam ljubimica moje učiteljice na selu, pa nisam morala puno da učim, ali kad sam došla u grad, onda je to bilo nešto drugo. Bilo je puno dece, trideset đaka u jednom razredu. Po azbučnom redosledu moje je prezime na kra-

ju, pa sam u svemu uvek bila zadnja, učiteljica je malo vremena imala za mene. Kad me prozove, treba mi vremena da kažem, a ona nije imala vremena da čeka da se oslobodim – ponavljala sam treći razred, što je bilo za mene poražavajuće jer mi je to bio prvi kontakt sa gradskom decom. Tako sam sledeću godinu morala ponovo u isti razred. Brat se bolje snašao, on je muškarac. Važno je da smo na kraju oboje završili srednju školu: on je vodoinstalater, ja sam frizerka, što mi je bila želja iz detinjstva. Bilo je malo muke oko upisa na frizerski smer, jer je bilo mnogo prijavljenih kandidata, ali moja majka se borila da me prime. Završila sam ono što sam želela. Usledila je pauza od dve godine, da se malo opustim, da posećujem rođake, da putujem i tako... Do tada nisam poznavala ništa dalje od Beograda, gde sam odlazila kod baba-tetke sa mojom bakom.

Kao frizerka sam kod kuće radila, imala sam džeparac i sebe izdržavala onoliko koliko se moglo. Prohteve velike nisam imala, tako da se sve to uklapalo tokom te dve godine. Čak sam išla i na more! Rekla sam roditeljima da neću da se udam dok ne odem na more, jer me je sramota. Svi idu na more, a ja sam uvek lagala deci kad pitaju gde ideš na more, ja kažem: – Na Peskaru! Oni su svi mislili da je to negde na moru.

Rano ste počeli da radite?

Zaposlila sam se sedamdeset četvrte u robnoj kući *Beograd*, gde su otvorili frizerski salon u kojem sam zamenjivala jednu gospođu koja je bila trudna. Radila sam tri meseca, jako mi je lepo bilo, bila sam zadovoljna i oni su bili zadovoljni sa mnom, ali je došlo vreme da sam morala da odem. Oni su se trudili kako bi još jedno radno mesto otvorili da me prime, ali nije bilo šanse, što mi je bilo žao. Drugi su čuli za mene, pa sam lako našla posao u jednom privatnom frizerskom salonu, kod jedne starije gospođe. Tada su u gradu bila samo tri frizerska salona. Tu sam, u stvari, sve naučila: disciplinu, ponašanje, ophođenje prema mušteriji...

U međuvremenu sam se udala, rodila jednu devojčicu, sedamdeset sedme godine, pa posle dvadeset dva meseca drugu – bila sam zadovoljna. U međuvremenu je gospođa koja je držala salon bila pred penzijom, ustupila je salon jednoj mlađoj osobi, ali s tim da ja ostanem kao radnica, jer je u to vreme jako važno bilo da imaš dobrog radnika koji će da drži mušterije. Dok sam radila, pohađala sam seminare, na primer, u Ljubljani sam bila tri puta. Bilo je i takmičenja i važila sam u gradu za bolju frizerku. Kad sam bila u drugom stanju sa drugom ćerkom, dala mi je otkaz, na razne špekulacije je sve to radila. Uvek su me vraćali na posao, i tako... muka velika! Nakon porođaja je opet usledio otkaz. Tako sam ostala bez posla, a dvoje dece! Moj muž je završio gimnaziju i bio službenik u Skupštini opštine, ali njegova plata nije bila dovoljna za porodicu. Moja je želja bila da radim ono što volim. Nisam mogla sebe da vidim kao domaćicu, jer sam bila i radnik i domaćica... Ubrzo sam našla drugo radno mesto. Tada je moje razmišljanje bilo

da moja šefovica, poslodavka, zarađuje na nama, tako što nam skraćuje radni staž – onda ti je manja plata, dok si mlada... Mi radimo, a automobil za šefovičinu ćerku, pa automobil za šefovičinog sina, pa su oni zidali kuće – njima je dobro išlo. Zašto da uvek radim za drugoga?! Imam svoju familiju, treba da radim za njih, osećala sam da to mogu i zato sam napustila to drugo radno mesto. Tražila sam načina kako da budem zaposlena, a da sam sa ćerkama, jer su bile prepuštene raznim ženama koje su ih čuvale, pa su bile često bolesne: prehlade, infekcije... Moju kuhinju sam pretvorila u frizerski salon, tako da mi je bio smanjen prostor za familiju. Imali smo jednu sobu, kuhinju i frizerski salon. Posao mi je išao vrlo lepo, ali to nije moglo da traje dugo. Sad je kuća bila puna stranih osoba, žene su dolazile, odlazile, imale su slobodu da uđu u kuhinju, da skuvaju sebi kafu... Meni su mušterije bile i kao gosti. Ako mi je u stanu, onda mi je i gost, tako da sam se i ja tako ponašala. Htela sam da im bude prijatno i ugodno, a u isto vreme da moja deca ne smetaju ženama. Sve je to dobro funkcionisalo: deca su imala prostor za igranje, ako je baš neka mušterija htela da se poigra sa njima, ili da joj prave društvo, to je bilo dozvoljeno. Moj muž je imao svoj hobi: u kuhinji su na jednoj strani bili akvarijumi sa ribicama, a na drugoj kavezi sa kanarincima. Mušterije su dovodile kod nas svoju decu kao u zoološki vrt. Dok su se one frizirale, deca su se zabavljala, tako da su i moja deca imala društvo. Ali to je bilo naporno za porodični život. Suprug nije bio voljan da razume žrtvu koju ja podnosim za taj posao, počeli smo da se svađamo – od toga je krenulo da se mi ne razumemo. Kada završim uveče, bilo je to nekad i osam i devet sati, nekad i duže, kad uđem u kuhinju, prvo se dobro posvađamo, pa možda dobijem malo batinica, onako, koji šamar, jer sam razgovarala sa mušterijom slobodno, a on je to čuo. Nije razumeo da je mušterija ta kojoj ja moram da odobrim sve ono što priča i što želi da mi kaže, da je saslušam uz osmeh....

Brak i deca.

Moj muž je bio stariji od mene samo dve godine, on je pedeset drugo, ja pedeset četvrto. Kad smo se upoznali, ja sam bila zaljubljena u drugog – školska velika ljubav, dečko sa kojim sam se zabavljala sedam godina! Na kraju nešto nije štimalo, pa sam shvatila da tako može da traje još sto godina. Onda se smatralo da je devojka starija ako ima više od 23 godine. Prekinula sam tu vezu. A kad sam se upoznala sa svojim, sada bivšim, mužem, i on se već razočarao u ljubav svog života koja ga nije sačekala iz vojske. Tako da smo se mi, u stvari, tešili, otprilike tri meseca, onda sam ostala u drugom stanju. On je imao volju da se ženi, njegovi roditelji baš nisu bili za varijantu sa mnom, budući da sam frizerka, niža klasa od njihove. Iako u njihovoj porodici, osim mog svekra, niko nije imao višu školu, a moj muž je završio takođe samo srednju školu – gimnaziju.

Moji roditelji nisu znali za moje ljubavne jade, jer sam ih obavestila samo o svršenom činu: kad smo se mi već dogovorili da se uzmemo, onda sam im rekla

da sam trudna i da se udajem. Naravno, sve je to trebalo da bude po njihovom. Bruka i sramota ako je drugačije! Na kraju je sve bilo lepo. Moja svekrva me baš nije htela za snaju, nego je imala prijateljicu svoje sestre iz Majdanpeka, razvedenu, s ćerkom od dve godine. Htela je sina da oženi njome. Zato sam bila nepoželjna. Ali sam bila trudna i on je hteo sa mnom da se oženi.

Onda smo počeli zajednički život. Bilo je lepo. Muž nije radio, ja sam bila zaposlena. On se posle šest meseci zaposlio. Rodila sam prvu devojčicu, pa drugu, uvek je nešto bilo da ne ide baš kako valja, pa je sa frizerskim salonom sve još pogoršano, tako da više nismo mogli da živimo zajedno i više se nismo razumeli. Razveli smo se osamdeset i pete godine u aprilu, mada u to vreme nisam verovala da više nikad nećemo živeti zajedno. Nismo ni znali da se razvodimo, jedno drugom smo terali inat! On je podneo zahtev za razvod braka i ja sam mislila: –Ja ću da pristanem, da se on nauči pameti, pa ćemo se mi pomiriti. Tako bi bilo da on nije našao drugu osobu, a onda je sve bilo drugačije. To vreme od aprila do avgusta, dok nisam nastradala, sa ćerkama sam lepo živela. Trudila sam se da one ne osete nedostatak drugog roditelja: vikendom, pošto sam cele nedelje morala da radim i obezbedim sredstva za život, dale smo sebi slobodu da odemo negde... u zoološki vrt, negde da otputujemo... Nas tri bismo sele u auto i išle gde nam je volja bila. Bile smo na moru toga leta i sve je obećavalo lepu budućnost, mada sam imala strah od toga što sam sama sa dvoje dece. Bojala sam se da mi se nešto ne dogodi, da ne mogu da radim. Mislila sam samo da mi ruke ostanu zdrave, da mogu da friziram! Ne znam da li je istina da čovek priziva nesreću... Želela sam da verujem u nešto. Odjednom sam iz straha bila okrenuta prema Bogu. Kupila sam *Bibliju*, a *San Matere Božije* sam nosila sa sobom u autu i kadila sam prostorije... Ne znam ni ja šta se, u stvari, od tog straha dogodilo sa mnom.

Kako je došlo do promene u Vašem životu?

Uglavnom, to nije dugo ni trajalo, jer sam u avgustu nastradala. Čula sam da moj muž ima vezu i to je počelo pomalo da me potresa. Bez obzira na to što smo bili razvedeni, mi smo nekako pripadali jedno drugome. Svakog dana je dolazio kući, nekada spremi on ručak i ručamo skupa. Samo nije spavao kod nas, pa mi je to davalo nadu da ćemo jednog dana opet biti skupa, samo malo da damo vremena jedno drugome da razmislimo o onome što smo imali.

Pre nego što sam nastradala, u četvrtak je moju mlađu ćerku udarila struja kod mojih roditelja u dvorištu. Sreća što je nagazila nogom na struju, što nije rukom uhvatila žicu, inače bi se tragično završilo. Od četvrtka do ponedeljka sam bila sa njom, nisam htela da je ostavim u bolnici, nego sam je lečila kod kuće. U ponedeljak su mi dolazile mušterije i tako se namestilo da je svaka ponešto znala za mog muža i njegovu devojku, a vrhunac je bio kad je jedna mušterija došla i rekla kako je videla moga bivšeg muža sa devojkom kako ona proba venčanicu!

Ne znam šta se dogodilo u meni, ali ja sam bila samo fizički prisutna. Nisam mogla da izdržim da radim! Sela sam u auto sa decom i odvezla sam ih kod roditelja da ih ostavim. Kad imam neki problem, sednem u auto i vozim se dok me napetost ne prođe. Toga dana sam sela u auto, dogovorila se sa prijateljem iz Šapca, kojem sam učinila neku uslugu, da on krene iz Šapca, ja iz Zrenjanina, pa kod Novog Sada da se sretnemo da mu ja predam nešto što sam mu kupila. U tome će i proći moja nevolja, mislila sam. Kad sam odnela devojčice kod mojih roditelja, one su strašno plakale za mnom, što ranije nikad nisu. I to mi je bilo strašno.

Prošla sam kroz crveno svetlo i uopšte nisam bila svesna šta se događa! Nisam bila svesna da sam stigla čak do Rume. Ne sećam se puta kojim sam prošla. Kao da sam prespavala. Ali ja sam stigla gde treba, na putu smo se sreli, otišli na Venac u jedan restoran. Seli smo da mu ja to predam, a on meni pare. On je video da sa mnom nešto nije u redu, ali mene je bol već malo prolazila. Dolazila sam k sebi. Kažem ja njemu šta se sve dogodilo. Kad je on mislio da sam spremna za vožnju, krenem kući. Ne znam kako sam sišla sa Venca do prvog semafora. Kad sam se trгла na semaforu, strašno sam se uplašila i pomislila kako je dobro da sam taj put sretno prešla. Onda je sledio ravan put do Zrenjanina i opuštanje. Toliko sam se opustila da sam u avgustu mesecu uključila grejanje u autu, jer sam strašno drhtala. Mrsko mi je bilo da upalim cigaretu i da se pomerim. Vozila sam, sasvim odsutna. I samo jedan trenutak... i nisam bila svesna ničega... samo me je probudilo šuštanje. U stvari sam sišla s puta, preko bankine... Bio je mrak, videla sam svetla, a ja nisam baš za noćnu vožnju, jer ne mogu da procenim svetla. Dala sam gas. Međutim, moj auto me više nije slušao, skakao je u mestu i okrenuo se nazad za Novi Sad. Tu je bila neka ogromna rupa od poljoprivrednih vozila, svom snagom sam dala gas, desnim prednjim točkom udarila sam u tu rupu i auto je bočno počeo da se prevrće... Valjda sam izletela iz automobila kroz šoferšajbnu. Pala sam jedno petnaest metara dole, u njivu, i to je bio moj kraj. Pošto se nesreća dogodila na prostoru koji ne pripada ni teritoriji Novog Sada ni teritoriji Zrenjanina, ljudi nisu hteli da stanu da pomognu, jer to povlači proceduru. Puno njih je stalo da vidi šta se desilo, ali su nastavljali put. Počela sam da plaćem. Bila sam svesna svega. Nisam mogla da se pomerim, nisam znala šta se zapravo dogodilo. Krenula sam da ustanem – nisam mogla. I onda sam molila ljude oko sebe da me neko preveze u bolnicu. Jedan čovek, koji je išao na more, izbacio je sve svoje stvari iz automobila i prebacio me u Zrenjanin. Tu su me pregledali i uputili hitno za Novi Sad, a tamo su me samo pogledali i spakovali za Koviljaču. Tamo sam operisana i ostala na rehabilitaciji.

Kad rezimiram svoj život, ja sam ipak bila nesrećna: najpre udaja bez ljubavi, onda razvod... Imala sam sve: stan, auto, solidna sredstva za život, ali kad sam nastradala, sutradan nisam imala ništa! Deca su mi bila kod mojih roditelja,

muž je bio spreman za ženidbu, deca ga nisu zanimala, ali ga je zanimao moj stambeni prostor, jer je trebalo da se ženi, a meni više, mislio je, ne treba ništa.

Kako je dalje tekao Vaš život?

Nastali su problemi. Trebalo je da se posvetim sebi i lečenju, a ja sam se baš tada tužila sa mužem, pa sam bila stalno pod nekim stresom i nisam se bavila sobom. Muž je hteo da mi uzme stan, pa me je tužio. Kad nije to mogao da ostvari, onda me je tužio da mi uzme decu, kako bi došao do stana. Naravno, posle bi ih vratio meni. Onda je usledilo njegovo dokazivanje da ja ne mogu da gajim decu, da nisam sposobna, ali ja sam uspela da se izborim za decu. Mene je stambeni prostor takođe zanimao, ali zbog dece. Moji roditelji imaju kuću i ja sam imala gde da odem, ali to je bio njihov stambeni prostor i ja sam se borila zbog dece. Starija ćerka je krenula u drugi razred kad sam nastradala, a mlađa u zabavište. Prvu godinu su krenule bez mene. Sledeće školske godine napustila sam lečenje, posle devet meseci, kako bih bila sa njima. One su bile pre podne u školi, popodne u boravku. Tako da su ceo dan provodile u školi.

Kako su one reagovala na to što ste nastradali?

Ja sam njih učila da mi treba da se borimo i da će sve proći, ali da moramo da budemo jake i da ne smemo da plačemo. Možda je to bila moja greška. One stvarno nisu plakale, ali su se gušile u sebi – nisu mogle da podnesu da vide mene kako plačem. Lagale smo se, tako bih rekla. Tako da su one dolazile u posetu – jednu nedelju one dođu u posetu s mojim roditeljima, sledeću dolaze po mene, pa ja idem kući. Nisam prekidala kontakt sa decom, jer nisam mogla ni da zamislim drugačije, jer mi nikada nismo bile razdvojene ni jedan dan. Tako da nam je taj period jako teško pao, pogotovo meni! Bila sam brza i radna, a sada su moje fizičke kretnje bile ograničene. Deca su izgubila svoj prostor, mir i navike. Ostale su odjednom bez oba roditelja, što su svaka na svoj način pokazivale. Starija se povukla u sebe i u sebi je to sve preživljavala, dok je mlađa počela da bude jako agresivna. Od jednog mirnog deteta i fine devojčice, postala je mali đavo. U školi je krenula jako dobro, dobro je učila i ja sam bila zadovoljna da je to tako, da bar sa te strane budem zadovoljna i mirna. Ali, učiteljica koja je vodila mlađu ćerku nije bila spremna da se bori sa njom, pa je, nažalost, ona ponavljala prvi razred. To nam je bio još jedan šok. Vratile smo se u stan, koji je bio u haosu, pošto je muž u njemu stanovao. Izbacio je sve moje stvari – njegova devojka nije mogla da podnese moje stvari. Haos je bio. Nekako smo mi to dovele u red i počele smo da živimo nas tri same. One su išle u školu. Ja sam zanemarila moje lečenje.

Čime ste se bavili nakon oporavka?

Godinu dana sam provela u ustanovama. Drugu godinu, kad sam došla kući, moje mušterije su dolazile kod mene, ubeđivale su me da radim. Meni je to

bilo strašno, jer više nisam bila u stanju da vešto i brzo obavljam posao kao pre. Videla sam da moram nečim da se bavim, jer sredstva koja smo imali od moje penzije nisu bila dovoljna ni da živimo najskromnije. Naterale su me da počnem da friziram. Prvo je to bila moja mama, pa drugarice... Tako sam opet počela da radim. Malo su ljudi pakosni pa su me ismevali kako sam ja to radila. Ali ja sam tvrdoglava i inadžija i mislim da mi je to tada pomoglo. Za frizerke koje su mi ranije zavidele što sam bila uspešna bio je šok kad sam počela ponovo da radim i kad sam ponovo imala mnogo mušterija. Ja sam iz kolica, sa malom stolicom pored kolica, počela da friziram i videla sam da to jednako dobro radim kao i pre. Kad sam videla da od toga možemo lepo da živimo, još sam agresivnije krenula da radim. Ja sam radila, one su se školovale. Bilo je tu puno usputnih problema. Bilo je jako teško. A onda je Branislava, kad je imala dvanaest godina, rešila da pređe kod oca, pošto su je ubedili tata i tatina majka da baka ima lepši stan, da će njoj tamo biti lepše, da će imati ovo, pa da će imati ono. A, u stvari, suština je bila u tome da je njenom ocu bilo potrebno da ona bude prijavljena kod njega, kako bi on ostvario pravo da dobije stan. Kad je on to ostvario, ona mu više nije bila potrebna. Za mene je to sve bilo jako strašno! Kada je ona otišla, deo mene je otišao sa njom, jer nisam naučila da budem bez nje. Ona je imala očeve osobine, a baka je bila jako slatkorečiva i jako fina, uspela je kod moje ćerke da stvori predstavu da sam najgora majka, jer da sam ja bila dobra, ja ne bih nastradala! Sve je najružnije pričala o meni. I uspeli su da je okrenu i ona je otišla tamo. Mlada i ja smo ostale same i jako nam je bilo teško. Nismo govorile, jer nismo imale šta jedna drugoj da kažemo. Na kraju sam zvala psihologa. Nisam mogla da se izborim i nisam znala kako dalje da živim sa tim. Psiholog je mene ubedio da bi ona ipak jednog dana otišla, recimo, kad se uda... Morala sam, u stvari, da prihvatim njen odlazak. Kad je prošla jedna školska godina, njen tata je shvatio da ne može da izađe sa njom na kraj. Baki je isto nešto smetalo i tamo su počeli problemi. Nisam ništa znala jer me nisu obaveštavali, ona nije dolazila kući kod mene.

Onda su samo jednog dana došli socijalni radnici kod mene, psiholog i još jedna osoba. Bila sam tada strašno prehladna, tako da odmah nisam ni shvatila o čemu se radi, zašto su oni došli. Kad sam shvatila da su tražili da potpišem da ona ide u dom, nisam mogla da verujem. Prethodno su hteli da je daju u specijalnu školu. Verovatno je kod nje bio neki revolt. Možda je i ona patila što je ostavila nas, a već nije imala izlaza – otišla je tamo. Nešto se dogodilo sa njom. Uglavnom, nije učila i oni su prvo hteli da je daju u specijalnu školu. To sam znala i kad god sam imala priliku da joj kažem rekla sam joj da uči makar dobila najmanju ocenu, samo da završi školu. Oni su se ipak opredelili da ona ide u dom. Trebalo je samo da ja potpišem. Ali ja to ne bih nikad dozvolila. Tako se moja ćerka vratila kod mene, ja sam izgubila period njenog izrastanja. Ona je

otišla od mene kao devojčica, a vratila se gotovo kao devojka. Sasvim je drukčije izgledala i meni je falio taj period koji je prošao. Nastavila je sedmi razred, ali joj nije išlo. Onda smo se odlučili da ide na Radnički da ga tamo završi... Jako sam se trudila da one završe školu. Meni je to bilo najbitnije. Mislila sam kad one završe školu i nađu svoj posao, onda sam kao roditelj ispunila svoj zadatak. Kada mene ne bude bilo, one će ipak imati od čega da žive. Međutim, baš nam nešto nije išlo! Upisala se ona u Poljoprivrednu školu. Najpre je htela da bude tesar, malo neobično za devojčicu! Želela je da bude stolar, da se bavi drvetom. Međutim, nisu je primili, pa je morala u Poljoprivrednu, jer u drugu nije mogla da se upiše.

Svojoj deci sam pružala koliko god sam mogla. Trudila sam se da imaju sve. Ali ipak su razvod, moja nesreća i to što je Sonja ponavljala razred uticali na njihovo psihičko stanje. Obe su često bile bolesne: prehlade, dečje bolesti, problemi s bubrežima, sa bronhijama, često su bile u bolnici. Kad sam ja bila u bolnici u Beogradu, one su obe bile u bolnici u Zrenjaninu. Nekada su odlazile i same u bolnicu na preglede, jer moja mama nije baš svakog momenta bila u kući: mi se čujemo telefonom i ja ih uputim. U bolnici su već znali za situaciju. Bolnica nam je bila druga kuća. Kad se Branislava upisala u srednju školu, osamdeset devete-devedesete, počeo je naš novi problem, jer nije htela da ide u školu, nju to nije zanimalo, počela je da izlazi! Punih pet godina smo imale problema. Upoznala se sa nekim dečkom, pa je htela da se uda, nisam mogla ni da zamislim više da ostanem bez njih, ali ni on nije baš bio za nju, o tome već ne bih. Tako je tu opet počeo naš sukob. Devedeset treće je počela da radi. To je neko vreme sazrevanja kad je ona bila u procepu, u stvari, uvek je bila u procepu, jer uvek nam se nešto dešavalo, a ona je takav tip da sve emotivno doživljava. Ona je znala na svoj način sve to da rešava, a ja nikako nisam mogla da prodrem do nje. Nikad nisam znala šta ona može, a šta ne može. I onda je devedeset pete počela da bude bolesna: uvek s jeseni napadi bronhitisa, astme. Već je počela da radi. I ona kaže: – Mama, meni je jako loše. Nije nikuda išla, sedela je u kući. Izgubila je interesovanje za sve. Nešto ju je ubilo!

Kako ste postali aktivni u nevladinom sektoru?

Pošto sam bila član Udruženja paraplegičara od 1985. kad sam nastradala, te devedeset pete godine društvo je rešilo da me angažuje za rad u Udruženju, iako nisam bila spremna za to i nisam imala ambicija. Sa papirima se nikad nisam slagala, ne leži mi to. Drugo, tu treba i auto. Ja sam imala svoj cilj i imala sam svoj posao. Vrlo dobro sam već sve kod kuće organizovala. Radila sam, gajila decu i mislila sam da mi to sad baš i ne treba. U međuvremenu sam se bavila i trgovinom i snalazila sam se uvek za sredstva one devedeset treće kad je bila inflacija, pa onaj rat... Mogu da kažem da je to vreme bilo za mene dobro. Ja sam tada frizirala, žene su za frizure uvek davale. Ako nije za frizuru, a ono

da bude uredna: šišanje i ono što čini da žena bude uredna. Onda je još bilo rezerve, maraka, tako da sam frizirala za devize, jer dinar je bio obezvređen. Na primer, moju penziju nikad nisam stigla da podignem, jer treba neko da ode da je podigne, a dok ode – taj novac više ništa nije vredeo. Moje mušterije mi donesu ili deset jaja ili boks cigara, šta je ko imao, snalazile su se uglavnom. Branislava se još tada nije bila vratila, tad smo Sonja i ja bile same. Za nas dve je to bilo dovoljno.

Kad se vratila Branislava, mi smo dobro živele. Nismo bile ni gladne ni žedne. Ubedili su me u Udruženju da budem predsednik. Ja sam odgovorna osoba, kad se nečega prihvatim, idem do kraja. Kako sam se počela angažovati oko Udruženja, nastali su drugi problemi kojih tada nisam bila svesna. Čerke su bile srednjoškolke, ja sam krenula da radim za Udruženje što je zahtevalo putovanja, moje odsustvo iz kuće, a one su počele to da koriste.

Da li ste se onda posvetili njima?

Morala sam. Branislava je imala tu vezu, u školu nije išla, počela je da bude bolesna. Mislili su u bolnici da je bronhitis, astma, napadi astme. Ona je često bila u bolnici, vraćala se iz bolnice u istom stanju i ponovo odlazila. Devedeset šeste je već bila ozbiljno bolesna. Lečenje nije uspevalo ovde kod nas. Posle šest meseci lečenja, vidim dete mi propada svakog dana, a ne znam od čega je bolesna. U januaru sam je odnela u Novi Sad. A zaboravila sam da kažem da je moja Branislava kad je imala četiri godine bila težak bolesnik. Imala je virusno zapaljenje pluća. Oba plućna krila su joj sagorela za četiri dana i onda mi je jedva ostala živa. Od tog vremena je često болоvala. I tad su joj radili bronhoskopiju i bronhografiju prvi put. Ponovili su joj te preglede devedeset šeste i videli da to ne može da prođe kroz grlo. Ona je disala, niko nije znao o čemu se radi. Astma, pa astma. Međutim, kod nje je krenula paraliza obe glasne žice. Dok su oni videli o čemu se radi, njoj je već bilo parlizovano sve i nije mogla da diše, počela je da se zatvara. Iz Novog Sada smo tražili vezu za Beograd. Tamo su joj radili jednu operaciju, pa drugu, pa treću, na kraju su je devedeset sedme ostavili maltene da umre, jer nisu više znali šta da rade. Glasne žice su skroz bile paralizovane i grlo se zatvorilo. Stavili su joj kanilu^{*}. Nisu mogli da je hrane. Trebalo je da naprave jednostavnu operaciju na stomaku da je hrane^{**}. Ukrala sam je iz bolnice. Otišla sam u bolnicu, obukla je u bade mantil, odvela je na VMA da je pregledaju, da vide da li ima pomoći. Primili su je. Tamo je provela godinu dana. Malo je bila kod kuće, malo u bolnici, onda su devedeset osme predlagali da ide u Francusku na operaciju, jer jedino tamo mogu da joj pomognu. Tad sam ja po-

.....
^{*} Kanila – šuplja cev koja se uvlači u prirodni ili neprirodni otvor na telu, koji treba da ostane otvoren, ili da se omogući prolaz vazduha ili tečnosti.

^{**} Jejunostomija – operacija kojom se stvara otvor na jejunumu (deo tankog creva kojim se nastavlja dvanaestopalačno crevo), da bi se kroz njega pomoću sonde mogla unositi hrana.

krenula akciju da sakupimo pare za pregled u Francuskoj. Ona je bila u bolnici, ja sam jurila za Beograd svakog dana da što više budem sa njom. Uspeli smo da prikupimo sredstva za taj pregled. Onda su ustanovili da ona ima karcinom, ali joj to nisu rekli. Jedan profesor je išao sa njom za Pariz. Tamo su je pregledali – nije bilo spasa za nju. Poslali su je kući. Trudila sam se da joj vizuelno bude lepo. Šta god je poželela, ja sam joj ispunila. Htela je da ide u manastir Ostrog, u takvom stanju, i ja sam joj to omogućila. Otišla je sama i vratila se sama. Bila je vrlo skromna, dobro dete i nije tražila ono što zna da joj ne mogu ispuniti. U januaru devedeset devete krenula je na zračenja u Beogradu, jednom mesečno. Muke su krenule. Počeo je rat i dok su bombardovali, nas dve smo same išle za Beograd da bi ona primila citostatike. Šta da kažem: kad je ostavim u Beogradu u bolnici, brinem da li će bombardovati Pančevački most, pa više neću moći da idem tamo, ili ona neće moći ovamo. Šta ako se najgore dogodi, a ja ne mogu da odem tamo? Jako je strašno vreme bilo! Bila je u bolnici na XIII spratu kad su bombardovali preko puta zgradu bolnice „Dragiša Mišović“. U međuvremenu sam dobila strašno velik dekubit^o. Jurila sam da njoj pomognem, ali sam zaboravila na sebe, da se odmaram, da jedem... I napravio se neki apsces^o, odjedanput sam dobila temperaturu, počele su muke. Morala sam da ležim. Na kraju je ona, već teško bolesna, ležala u jednoj sobi, ja sam bila u drugoj sobi, zato što nisam mogla da ustanem. Doktor je rekao da treba da se operišem, pa sam se žurila da to završim, kako bih njoj mogla da pomognem. Znala sam da su to zadnji dani, ali nisam znala koliko to još može da traje.

Šta je za to vreme radila druga ćerka?

Zaboravila sam da kažem da je devedeset i šeste, kad je ozbiljno krenulo sa bolestima, pošto smo nas dve bile po bolnicama i nismo mnogo vremena provodile kod kuće, moja Sanja otišla na drugu stranu: udala se od šesnaest i po godina. Njen odlazak me je strašno pogodio. Eto, sve se to tako desilo.

Niste nikoga našli?

Devedeset i druge godine sam upoznala osobu sa kojom i danas živim. Nismo se venčali, jer nismo smatrali da je to nešto tako važno. On se uklopio sa mnom i mojim problemima pa smo sve zaboravili. Puno mi je pomogao u borbi sa decom, sa svim nedaćama: on je taj koji je pomagao kad smo nas dve ležale. Nismo bile u istoj sobi, jer je ona morala da ima mir, posebnu negu, a ja sam morala da lupam kolicima, ljudi iz Udruženja su dolazili... Tako da smo bile odvojene, ali smo se dopisivale, jer na kraju ona nije mogla da govori. Uveče

.....
* Dekubitus (uležina, projed od ležanja) – rana koja je nastala usled pasivnog zauzimanja dužeg položaja na leđima na mestima pritiska, tj. na donjem delu leđa, u predelu krsta i gornjem delu sedalnih nabora.

** Apsces (zagnoj) – nagomilavanje gnoja u tkivu, prouzrokovano zapaljenskim procesom.

je bio mir: ona dođe polako, legne u moj krevet, pa se dopisujemo. I tako smo komunicirale. Onda sam se ja operisala. Dve nedelje posle moje operacije, ona je umrla. Sada mi je žao što joj nisam dozvolila da plače, što nisam više slušala od nje o samoj bolesti...

Ostali smo sami moj saputnik i ja. Ona je umrla devedeset devete, 27. septembra. Mojoj Sonji brak nije tako dobro išao, a ne znam ni šta joj se sve događalo, pošto sam se brinula za Branislavu, a nju zanemarila... U decembru te godine je ona došla kući sa sinom. Tako smo mi danas zajedno. I Ljubiša je taj koji je sve izvukao... On je Branislavi spremao makrobiotičku hranu, dolazili su kući da ga uče kako sve da sprema. Sve je radio oko nje, brinuo se o svemu. Sonja je još bila u braku, pa joj nisu dozvoljavali da dolazi. Bojali su se da ne pređe na dete bolest. Kad je Branislavin otac čuo da ona ima karcinom, nije se više javljao, nije je ni posetio... Kad je umrla, niko od njih nije bio na sahrani. Eto, tako.

Kako se Vaš život nastavio?

Posle svih tragedija, shvatila sam da moram da živim za moje drugo dete, da sam potrebna njoj i da sam potrebna društvu i ja sam rešila da maksimalno iskoristim sebe i svoje vreme, da nešto uradim. Osećala sam obavezu prema društvu i Udruženju, jer su mi mnogo pomagali za sve vreme mojih nedaća.

Rešila sam da se posvetim Udruženju, da se posvetim mojoj drugoj ćerki i mom unuku i Ljubiši, da pomognem i njemu i detetu i da im malo ulepšam život. Oni to zaslužuju i ja znam da sam potrebna njima, kao što smo mi bili potrebni Branislavi.

Ljubiša je bio kratko u braku, i onda je bio sa nama, nas je doživljavao kao porodicu. Moje ćerke su ga tako prihvatile, pošto od oca nisu ništa lepo doživele, a on im je pružio sve.

Zapravo, imala sam potrebu da pomazem i mojoj porodici i članovima Udruženja.

Ja sebe nikad nisam stavljala u poziciju invalida kome treba pomoć. Možda zato što sam bila sposobna da sve to prevazidem radom, ali sam bila potrebna njima, kao da su svi oni moja deca. Došla je u Udruženje jedna mlada devojka neposredno posle smrti moje ćerke, pa sam se posvetila njoj i maksimalno sam joj pomagala. Došla je 2000. godina kada sam imala velike programe. Kroz rad sam zaboravljala sve svoje muke i probleme. U martu, kad je startovalo Udruženje, opet mi se desila nesreća – slomila sam nogu. Pošto sam morala da radim, došlo je do komplikacija, pa sam morala da ležim u bolnici tri meseca. To nije moglo da me spreči da radim i dalje. U bolnici sam obavljala sve aktivnosti, u sobu su mi dolazili i predstavnici humanitarnih organizacija... To me je u stvari držalo – rad. Kada su došli izbori, neki su mislili da mogu puno da pomognem, Socijaldemokratija je bila agilna u našem gradu. Tako sam se uključila u rad Socijaldemokratije i oni su me predložili za odbornicu. Razmišljala sam da li mi

to treba, ili mi ne treba, ali s obzirom na to da sam shvatila da mogu da pomognem... U stvari sam želela da pomognem svom detetu. Izbori su prošli, ja sam izabrana za odbornicu, krenulo je to. Danas sam, možda, previše angažovana u Udruženju, u stranci i u kući. Imam previše obaveza, ali mi one pomažu da prevaziđem sve ono što me je snašlo. Moja ćerka još uvek ne radi. Nadam se da će jednoga dana i ona dobiti neki posao. Na kraju, zbog mog celokupnog truda, jednog dana neka uživa ona u svemu onom što ja nisam mogla. To tako u stvari i treba, jer sve što radim zbog nje radim, i zbog društva, naravno. Da bi društvo jednog dana pomoglo mom detetu.

Od života nikad nisam tražila previše. Lepo živimo Ljubiša i ja sa Sonjom i mojim unukom. On ima pet i po godina. Prostor nam baš nije adekvatan, ali mi se svi dobro slažemo, pa nam je taj prostor još uvek dobar. Za invalida su potrebni bolji uslovi, ali zadovoljna sam sa ovim što imam. Možda zato što sam sve prošla to što sam prošla, ja uvek kažem: – Neka moje dete ima. Ja sam zadovoljna da imam prostoriju gde da živim, da imam krevet i mir. Drugo mi ništa nije potrebno. Oni su zdravi, hvala bogu, što mi je najveća sreća i volela bih da sva naša tragedija i nesreća ostane tamo, u toj devedeset devetoj godinu, i da malo dođe mir i neko bolje vreme. Ja zato i radim: za bolje sutra.

Mogla sam, kao i mnogi invalidi, da ostanem na teretu roditeljima, ili da se jednostavno opustim i da se predam onome što mi se dogodilo. Ali sam imala cilj. Imala sam decu za koju sam morala da se borim i nikad nisam mogla da budem pasivna. Što je čovek samostalniji, njemu je i lakše i lepše, jer ne zavisi ni od koga. Nikada nisam zavisila ni od koga. Mene je rad spasao od mnogo čega, jer što sam više problema imala, ja sam više radila. I za sve vreme bolesti moje ćerke ja sam radila. Ni jednog trenutka moji članovi nisu primetili da mene nema i da je ostalo nešto neuradeno, niko nije bio zapostavljen. A to stvarno zahteva napor! Nekad i muka čini čuda, jer ako izbora nema, onda moraš tako kako moraš.

Sad kad pogledate unazad...

Kad se okrenem unazad pa rezimiram sve to što sam prošla od detinjstva do današnjih dana, vidim da me je Bog iskušavao, možda sam baš zbog toga jaka. Ja sam izdržala sve to što sam prošla. Neka sad više mene ne iskušava, neka malo iskušava neke druge. Previše je bilo. Ja želim da ovo vreme koje mi je ostalo maksimalno posvetim radu Udruženja. U stvari, moram da znam da sam nekome potrebna.

Kod kuće ćerka zavisi od mene. Potrebna sam Ljubiši. Nije imao lako detinjstvo. Izašao je od roditelja i iz prvog braka nespreman za život. Moji u kući mene ne vide kao invalida, nego kao nekoga ko sve može. Ja moram to da poštujem i da budem dobra da mogu sve to da ispunim što treba, što imam... Sebi dajem neke zadatke. Uvek imam neke projekte u Udruženju. Imam puno obaveza

u životu koje moram da završim. Prosto se lepe za mene stvari koje moram da uradim i da završim. Bojim se samo da neću stići sve da završim.

Ne volim ružne stvari, ne volim o njima da pričam, niti da ih se sećam. Ja brišem sve ružno što se dogodilo. Čerke sam učila da misle na lepe stvari. Kad sam nastradala, govorila sam im da razmišljaju o onom vremenu kad je nama bilo lepo – pozitivno da razmišljaju. Onaj odozgo je mislio na to, uzeo mi je ono što je u mom srcu, a dao mi snagu da drugom mogu da pomognem. Na jednoj strani sam izgubila, a na drugoj dobila. Mogu da budem zadovoljna da sam imala tu moć da izdržim.

Šta se događalo od dve hiljade druge do danas?

Od dve hiljade druge do dve hiljade pete bavila sam se politikom, bila sam odbornik do dve hiljade četvrte. Posle dve hiljade četvrte je sa politikom krenulo nekim putem... Shvatila sam da ja više ne mogu da učestvujem u politici. Moji stavovi su ostali isti, a sve ostalo se menjalo, pa se nekako nisam ni uklopila. Nisam to mogla da prihvatim. Tako da sam dve hiljade pete izašla iz politike. Bilo mi je već jako naporno, jako me je politika istrošila, i fizički i finansijski, i morala sam jedan deo tereta da skinem, da bih mogla da funkcionišem. U to vreme sam bila i bolesna. Dosta je to sve uticalo i na zdravlje i na psihičko raspoloženje, i baš mi je loše bilo. I onda sam pomislila da to politika ne zaslužuje, jer ja sam jako puno sebe dala, a nisam tražila ništa da dobijem. A nisam ni ostvarila puno. Zapravo, ono što je u politici bio moj cilj jeste da se osobe sa invaliditetom uvuku u sve pore, da budemo i mi deo neke vlasti i da se pokrene stvar, uopšte da se razbije ta tabu tema o osobama sa invaliditetom. U tome sam uspela.

Kad sam završila sa politikom, ostalo mi je prostora... Bavim se i dalje paraplegičarima, i tu sam stvarno na nivou zadatka. Čini mi se da sam, kako je vreme prolazilo, više bežala i od kuće, tako da sam na poslu uglavnom puno radila. Ali, onda sam napisala projekat *Ako ne vidiš, ne čuješ, ne hodaš, ne znači da ne možeš da plešeš*. I to mi se, onako, dopalo, ja volim muziku, volim ples. Pa sam napisala pilot projekat dve hiljade pete, a dve hiljade šeste smo nastavili sa pravim projektom. Ministarstvu za socijalna pitanja se to dopalo i krenuli smo sa plesom u kolicima. Ja sam dve hiljade šeste u martu išla na prvo takmičenje u Austriji, tu sam se takmičila u šou-densu sa zdravima. Mislim da je ta godina bila Godina jednakosti i to me je baš privuklo. Nigde nije pisalo da osobe sa invaliditetom ne mogu da učestvuju. I ja sam htela to da iskoristim.

Zifild je jedan sportski grad. To je bilo jedno veliko takmičenje, bilo je oko sedamsto učesnika. M smo krenuli na vreme, ali onda smo naišli na probleme: carina, tamo-vamo, vraćali nas nazad, pa se zabunimo na putu... Trebalo je da nastupimo u četiri, a stigli smo u pola deset uveče i ostavili su nas pretposlednje. Moj partner, ja i još jedna devojka koja je deo koreografije, presvlačili smo se i šminkali usput u autu i samo smo navukle šta je još trebalo i onda smo utrčali

pravo na podijum. To je izgledalo ovako. Ja sam bila pokrivena plaštom, da se ne vidi šta je ispod – pomislio bi neko možda neki paketi, jer zapravo je moj partner vukao i kofer. Onda je on stao, ostavio je mene, i čuo je muziku, jer je on krenuo da nađe devojkicu svojih snova koja voli da pleše tango. I nalazi devojkicu i sve je odlično, počinju oni da plešu, ali umesto tanga ide salsa. Oni plešu, ali on shvati da to nije to. Onako razočaran, jer taman je mislio kako je sve dobro (sve je to scenski jako lepo izgledalo), okreće se tužan. U tom trenutku ja izlazim ispod tog plašta i ljudi gledaju: – *Šta je sad ovo?* I on se raduje što nije sve izgubljeno i počinje da pleše sa mnom tango. Prvo su svi mislili da je to deo koreografije: ja sam u kolicima, ali da ću ustati na kraju predstave. Ja nisam ustala i onda su tek shvatili šta se zapravo dešava. To su bile takve ovacije, ja tebi ne mogu da kažem, to je bilo nešto stvarno fantastično. Mi smo bili drugi i baš smo bili zadovoljni. To prvo takmičenje je bilo vrlo uspešno.

Da li ste uključili i druge članove Udruženja u to?

Ja sam toliko pokušavala i radila na tome da uključim i druge osobe sa invaliditetom, ali prosto... Sad, onih četvoro koji su plesali u projektu... ja sam imala partnera, ali oni nisu imali. Nama je jako teško da radimo bez partnera. I jedna devojkica je ostala trudna, pa je zbog toga napustila ples, a za dva momka taj Klub nije obezbedio partnerke, iako je to bilo predviđeno projektom i plaćeno. Malo je teže raditi sa muškarcima, ipak tu mora da bude plesačica i da bude snažna. Kod nas to nije ni danas zaživelo do kraja... Prosto, ja se bavim, pa su ljudi naučili da sam to ja, i kao da sam ja ceo svet. Neće da se uključuju plesači koji nisu u kolicima, prosto nisu prihvatili. Doživljavala sam svašta, ne ja lično zbog sebe, nego zbog mojih drugova koji je trebalo da plešu, a jedna plesačica je rekla da se njoj gadi. To je strašno! Nema ženskog sveta, muškarci plesači nemaju partnerke. A ja sam uspela zato što sam uporna i što je partner pristao da pleše sa mnom, plesali smo dve godine. Do dve hiljade sedme godine me je finansiralo Ministarstvo za rad i socijalnu politiku, a od tada ja sama sebe finansiram. Idem tri puta nedeljno za Beograd na trening, mnogo je odricanja i... Ali, da mi nije išlo, ja se ne bih toliko trudila. Išli smo i na evropska i na svestska prvenstva, otvarali smo plesna takmičenja, plesali smo i za princezu i princa Karađorđevića. Samo što ovde nemam konkurenciju i to mi jako smeta, jer nemam sa kim da se takmičim.

Osim plesa u kolicima, čime se još Udruženje bavilo?

Mi se bavimo projektima obaranja arhitektonskih barijera. To nam je dugoročni projekat. Uspeli smo da napravimo ulaznu rampu u staroj poliklinici i trebalo je da bude i u Kulturnom centru, ali se taj kurs (evra/dinara) menja svaki čas, tako da kad smo mi došli do realizacije, ispostavilo se da su sredstva koja smo planirali za dve ulazne rampe bila dovoljna za jednu.

Zovu nas iz okolnih sela u vezi sa standardnim pravilima za adaptaciju javnih objekata, tako da se i tu stvar pokreće. Naših članova na selu nema puno, ali nikako nisu zapostavljeni što se nas tiče. Trudimo se da što više uradimo.

Šta se radi u vezi sa obrazovanjem i zapošljavanjem?

Imamo dobar kontakt sa nacionalnom službom za zapošljavanje, tako da nam prenose sve novine, ali osobe sa invaliditetom zaista imaju problem sa zapošljavanjem. Kad je i to stvarno počelo, odjednom smo se svi mi koji smo to propagirali našli u čudu. Ponudili su nam da se u Zrenjaninu i dva okolna mesta koja pripadaju našem udruženju postavi pet trafika, prilagođenih za osobe sa invaliditetom u kolicima, i da budu postavljene blizu kuće tih osoba. Ja sam se stvarno radovala što se nešto pokrenulo, da neko misli o tome, međutim, kad smo došli do same realizacije – e pa onda nisu mogle osobe sa invaliditetom. Mislim da su suviše opušteni i da je ta obaveza da rade nešto bila šok za njih, i da im treba pomoć... ja sam i na tome radila da neko iz njihovih porodica bude uz njih kad je potrebno. Međutim...

Šta vidite kao najveći problem osoba sa invaliditetom?

Još uvek im nije prilagođeno sve što je potrebno. I ne može biti baš sve, ali ipak, osoba sa invaliditetom mora da ima slobodan put do svog radnog mesta i na radnom mestu. Drugo, prevoz. Nema puno osoba sa invaliditetom koje imaju svoj auto kao ja. Sad sam ja nepokretna deset dana, jer nemam auto (na popravci je) i loše mi je. Ne obavljam poslove. I onda, kako će sami, mnogo je lakše kad imaš pored sebe nekoga bliskog i upoznatog sa tvojim načinom života, jer nam nije priznat personalni asistent. A ako bi se oni samo pokrenuli, pa se oslobodili, pa se osamostalili...! Pa i mene su stalno gurali. Ne dolazi u obzir da ja guram kolica, ja sam dama. I, uopšte, to mi je ružno izgledalo.

A danas?

A danas ne dam da mi pipnu kolica, zato što ja mogu sama. U to vreme ne bih ni mogla, bilo je puno i prepreka na putu – gde ću ja sa kolicima na dva točka, nisam ni znala kako to ide. Tako da gde god mogu sama, ja volim da sam sama svoja i da sama upravljam svim onim što želim da uradim, da me niko ne ometa.

Problem je i nestašica para. Ako je osoba i zaposlena, ona mora sebi da obezbedi još ponešto, treba da brine o sebi, da ima i adekvatnu garderobu. Sad smo počeli sa malo boljim i lepšim kolicima, što je dobro, jer kad vidiš osobu u invalidskim kolicima na ulici, ne treba da ti je loše. I taj vizuelni efekat je vrlo važan i za samu osobu u kolicima i za onoga ko je gleda.

Naravno, i obrazovanje je zaista problem. Mnoge osobe imaju kvalifikaciju koja ne odgovara današnjim potrebama ili njihovim trenutnim sposobnostima, nešto što su u prethodnom životu mogli, to sad ne mogu da rade posle

povrede ili sticanja invaliditeta. Osobama sa invaliditetom bi trebala prekvalifikacija. Imamo mi dosta obrazovanih ljudi, članova, ali imamo i dosta onih koji su obrazovani, a to obrazovanje ne pasuje u ovo vreme.

Kakva je njihova volja za to?

Pa, nikakva. Nemaju motivacije. Mislim da im se više dopada da ustanu kad hoće – što da se oni brinu kad ima ko, dosta su opušteni... I da ponovim: mislim da je nedostatak para ključan.

Na koje probleme nailazite u svom privatnom životu?

Umem da se nosim sa stvarima, pa ne dozvoljavam da budu baš neki veliki i nerešivi problemi. Čerka i unuk su živeli kod mene, sad je druga godina kako su se preselili u Novi Sad, pa sad malo osećam tu prazninu. Živim s mužem, tako da smo nas dvoje sami. On dolazi u pet-šest sati uveče kući, nekad i kasnije, a ja otprilike u četiri sata, ako nisam na treningu, tako da se onda sretnemo. Naša kuća je postala kao prolazna stanica. Pa mi je malo tužno kad se vraćam kući. Imam dva psa koji se raduju, ciče, vrište kad se ja vraćam.

Šta biste naveli kao najčešći problem žena sa invaliditetom?

Sad kako je taj zakon izašao, čini mi se da više žene traži šta je to što one mogu da sprovedu... Nema ih puno u braku, ali tu je i komšiluk, roditelji...

Kod nas u Udruženju sve je više osoba sa invaliditetom koje su već dugo godina u kolicima, pa su im roditelji već stariji, ili su možda ostali bez njih i koje su došle u situaciju da nema ko da se brine o njima. Velika je potreba za personalnom asistencijom. Brinu se komšije, ostaju sami kod kuće, i sam Bog zna kako se snalaze.

A naši zdravstveni problemi, pa oni su uvek prisutni, već ih dobro poznajemo i izlazimo nekako na kraj. Ali, sve je u nedostatku para. Kad nemaš ništa, kada nemaš ni zdravlje ni sve ostalo, bar da imaš one osnovne stvari. Ali, ima i onih koji nemaju ni za lek. To strašno. Eto, to su naši problemi.

Ovo je prilika da možda kažete nešto što bi moglo da bude kao poruka osobama sa invaliditetom, posebno ženama, pošto će sve poruke u ovoj knjizi biti na jednom mestu.

Mogla bih da im poručim da imaju dovoljno snage i volje da idu kroz taj život koji im se sticajem okolnosti nametnuo i da se hrabro nose sa tim. Ja ne vidim uopšte da je zdrava osoba niti bolja od mene niti da zaslužuje nešto više nego ja, tako da mislim da sve osobe sa invaliditetom, invalidkinje, sve su one i dalje žene i treba da imaju i svog partnera i da normalno idu kroz život kao i svi drugi. Žena treba da ima hrabrosti, da ima volje i da ima petlju i mislim da onda ne može ništa niti da joj smeta, niti da joj fali. Sve što sam ja pozelela da radim, ili što mi se nametnulo, ja sam sve radila do kraja. Tako da je poruka da do kraja istraju u onome što rade, da učestvuju ravnopravno u društvu. Mi to možemo.

Društvu to nedostaje, iako društvo možda to ne vidi, možda misli da mi to koristimo, a zapravo smo mi korisni društvu, samo što društvo još nije naučilo na koji način da to iskoristi. I eto, to je to.

Milica Bracić 23. februara 2002. i 10. septembra 2009.

Ružica (1955), Martinci

Pričajte mi o svom detinjstvu.

Rođena sam dvadesetog februara pedeset i pete godine u Martincima. Roditelji su mi isto iz Martinaca. Otac je traktorista, majka domaćica. Bogu hvala, još su živi! Živimo na udaljenosti od kilometar, posećujemo se skoro svakodnevno. Imam četiri godine mlađu sestru koja živi u Novom Sadu.

U našoj široj familiji ima više slučajeva cerebralne paralize. Moj stric, znači tatin rođeni brat, rođen je pre-vremeno i kao posledicu ima cerebralnu paralizu. Ja imam dečju paralizu. Moja rođena sestra rodila je u osmom me-secu sina Vladimira i beba je oštećena, jer je bila u inkubatoru, a posledica je cerebralna paraliza. Nadam se da je to kraj! Inače, Vladimira obožavam, on je dete koje je raslo zdravo, u zdravoj porodici. On je otac jednog Dimitrija. Jedno vreme je radio, sad je u penziji, jedan jako pametan i uspešan čovek, vozi auto, ima svoju porodicu... Eto, to je što se tiče naše porodice i cerebralne i dečje paralize.

Ja dosta dugo nisam imala svest o svojoj invalidnosti, jer su me tretirali isto kao moju sestru, čak su me po mom mišljenju ponekad i gurali u vatru bez potrebe. Jedno vreme sam čak bila jako ljuta na roditelje! Uvek sam dobijala odgovorne poslove i roditelji su me smatrali mnogo odgovornijom nego mlađu sestru, valjda zato što sam starija. Danas, sa ove vremenske distance, ja sam svojim roditeljima zahvalna, zato što nisam bila u povlašćenom položaju zbog svoje invalidnosti.

U petoj godini sam otišla na Banjicu, mislim da sam bila među prvima kada je taj klinički centar počeo da radi. Na Banjici sam provela dve i po godine. Tu je bio jedan hirurški zahvat, drugi hirurški zahvat. Znaete da i danas na Banjici postoji osnovna škola: četiri godine. I pošto sam ja bila dete vrlo nestašnog i nemirnog duha, ja

sam rekla: – Učiteljice, a je l' mogu ja da idem u školu? Kao: – Ne možeš, tvoja generacija kreće sledeće godine! Ja sam rekla: – Molim Vas, učiteljice, meni je jako dosadno! Ako ja ne budem ništa znala, oni će mene lako ispisati.

To znači da ste u osnovnu školu krenuli u bolnici?

Tamo sam krenula u prvi razred. Naravno, sa gipsom skoro do ispod pazuha, onako potrbuške, ona dugačka kolica kojima su nas vozili u školu... Eto, tako sam naučila da čitam i da pišem, i to mi je mnogo pomoglo. Moji roditelji nisu znali nekoliko meseci da ja idem u školu, pošto je bolnica obezbeđivala i pribor i knjige. U to vreme nisu bile neke veze – autobus, voz, a moji su dosta radili u polju, ali je moja tetka svakog četvrtka i nedelje dolazila da me obiđe. Jedino teta i ja smo znale da idem u školu, a na polugodištu, kad sam donela knjižicu, mama je rekla: – Pobogu, Jeja, znaš li ti da ti predstoji još jedna operacija, pa to je tebi teško! Ja sam rekla: – Šta bih ja drugo radila?! Meni je to ispunjavalo vreme.

U Martince sam došla u školu u drugi razred u drugom polugodištu. Kad su roditelji došli da me prebace u tu školu, učiteljica je rekla: – Pa, ko zna kakav je njihov program, i kakva je to škola! Mislili su da je to na Banjici neka kobajagi škola. Rekla je: – Dovedite je jedno dva–tri dana, pa ćemo videti da li ona nešto zna, može li da prati nastavu. I ja sam prvog dana dobila pet plus! Imala sam divnu učiteljicu koja je znala da me obodri, imala sam divne drugarice i drugove. I ispostavilo se da smo mi u bolnici bili sa gradivom ispred njih u školi u Martinima. E, pošto mi je bilo dosta teško da se krećem, a bilo je naporno mojim roditeljima da me nose, nabavili su mi biciklič sa tri točka. Kad mi je bilo teško da vozim, neko me je od mojih drugara vukao. Torbu zakače na kanap i voze tako do škole. Kad je zima, onda su me vozili sankama. Pa sve torbe na mene. Pa me prevrnu u sneg. I tako, cirkus! Stvarno sam imala predivnu učiteljicu, predivne drugove i drugarice. Sećanje na moju osnovnu školu zaista je prelepo. Jako je dobro da deca sa telesnim invaliditetom ne budu zbog toga izdvojena, a poznajem mnogo mojih drugara koji su zbog toga što su telesni invalidi bili smešteni u školu za decu koja intelektualno nisu razvijena, što je zločin prema toj deci. A iz svega toga je korist što su i moji drugari naučili da postoje malo drugačiji ljudi, da se brinu o meni, da se ja brinem o njima. Ja nisam mogla da trčim, zato sam mogla da čitam, da učim, pa da im šapnem. Oni su zato mene vodali, vozali: nijedna ekskurzija nije prošla bez mene, što je jako lepo od mojih nastavnika, počevši od učiteljice. Eto, sećanja na moju osnovnu školu su predivna.

U kakvoj uspomeni Vam je ostao život na Banjici?

Te šezdesete godine smo bili eksperiment za bolnicu... Najpre sam imala hiruršku intervencije na kuku a posle toga intervenciju na Ahilovoj tetivi – nešto su gadno zabrljali, nigde nema moje medicinske dokumentacije i ne zna se šta je rađeno. To je ono što zove lekarska greška.

Sećam se osoblja. Veliku ulogu je imala moja tadašnja učiteljica. Dugo sam se čak sa tom mojom učiteljicom dopisivala; recimo, poslala sam joj pismo kako je ovde u školi Martincima mnogo lepo. Ali, Banjica je u to vreme imala neki režim koji mi se nije dopadao; ništa svoje nisam mogla da imam, igračke koje sam dobijala su se skupljale posle igre. Sećam se neke lopte koju mi je donela teta. Uh, to je bilo strašno! Oduzimali su mi je dva dana, jer sam je sakrivala pod nahtkasnu, stavljala sam je u korito u kojem sam ležala, a ja legnem pored korita. Jako mi je bilo važno da nešto imam svoje lično, nešto što miriše na moj dom, na moju porodicu. Donesu nam negde oko četiri sata popodne poneku igračkicu, po neku bombonicu ili čokoladicu, i za sat vremena ti se poigraš sa nekom igračkom koju si dobio i to ti opet pokupe. To mi je bilo strašno! Sećam se, moja teta je nedelju dana šila neku posteljину i lutku i donela mi sve u kutiji za cipele. Imala sam je u rukama samo sat vremena!!! Onda su mi je uzeli i nikad je više nisam videla. Strašno! Znala sam da se igram tako što sam znala da zarezem olovku... E, to je dobro jer podstiče kreativnost kod ljudi. Recimo, zarezem olovku, i na tu olovku vežem ono što sam zarezala, napravim suknjicu na olovci, i to je bila lutkica.

Na Banjici su pregrade između soba staklene, verovatno da bi mogli da nas kontrolišu. Tu sam naučila gestovni jezik, da bih komunicirala sa nekim iz druge i treće sobe – volela sam da se družim. Pošto je u sobi bilo desetak kreveta, da bih mogla da dođem na red i da se iskažem, morala sam biti hitra! Jako sam brzo govorila, to je bilo strašno kad sam došla kući. Govor mi je bio turbo! Naučila sam tamo da se snalazim u kolektivu, da se izborim za svoje mesto pod suncem. Bio je to i tužan i lep period.

Imala sam nadimak Lasta – ne znam odakle mi taj nadimak.

A kako ste dobili ime?

Kršteno ime mi je dao kum. On je bio zaljubljen u jednu devojkicu koja se zvala Ružica, bila je rođena Martinčanka. Ona je u toku rata nastradala, pa je moje ime, ime njegove neostvarene ljubavi. Videla sam sliku te žene, čak smo i familija. Dobila sam drugo ime u crkvi, to se u crkvi zove „na znamenju“, a kršteno ime mi je Ružica. Kuma je htela da nosim ime Verica, pošto je njihovoj ćerki ime Verica. Kum je bio isključiv: – Ne valja. Mora jedna umreti. Posle toga se rodila moja sestra, koja nosi ime Verica, i onda je kuma rekla: – Pa nemoj, pobogu, umreće! Jer kuma je znala zašto ja nosim ime Ružica...

Kako ste dobili nadimak u kući?

Jeja!? U Sremu je običaj da se sestre između sebe zovu nadimkom: starija je obično Jeja, a mlađa je Dada. Tako da sam ja svoju Vecu zvala Dada, a ona mene Jeja. Nju više niko ne zove Dada, a mene i dalje zovu Jeja.

Kako je teklo Vaše dalje školovanje?

Posle osnovne škole upisala sam Srednju ekonomsku u Sremskoj Mitrovici. U to vreme nije bila dobra autobuska linija iz našeg mesta do Mitrovice, pa sam dve godine stanovala u internatu. Mogu da kažem da mi je to bilo vrlo šokantno – te dve godine u internatu, a u trećoj i četvrtoj je već proradila redovna autobuska linija, pa sam putovala do Mitrovice. U internatu su mi se vratile traume odvojenosti od porodice kakve sam imala dok sam bila na Banjici.

Inače sam se lepo tamo snašla. Imam drugare sa kojima se i sada dopisujem i posećujem. Tamo sam na kraju prve godine kucala mojim drugarima iz četvrte maturaške radove. Bila sam jedina osoba sa invaliditetom, pa sam morala da se uklopim u pravila, nije za mene bilo pardona i to je ono što je lepo. Imala sam dobre vaspitače. Pošto sam čigrista, kad naučim zadaću, obično sam pitala: – A, je l' ima šta da se pomogne? I davali su mi da ljuštim krompir, da čitam... Pošto ne mogu da igram fudbal, obično su me stavljali da budem golman. Sećam se neke česme koju smo polomili, jao, al' je bilo vode, do vrha! Znala sam da budem u tim svim nestašlucima. Kad je trebalo bežati iz škole, naravno, ako beže svi, bežim i ja.

Da li su Vam dopuštali u domu da koristite kao svoj prostor i ostale prostorije?

Imali smo učionice u kojima se učilo, imali smo spavaone u kojima je spavalo nas po petnaest–šesnaest. To se otključavalo u sedam uveče. Učionica i vešeraj su jedino bili otključani sve vreme. Ja sam neko ko i dan-danas noću najviše uči i piše, negde do dva sata, posle dva moram da spavam. Dok učimo, pijemo kafu, što je bilo zabranjeno. Imaš svoj pribor, a nemaš na čemu da skuvaš. U vešeraju uzmemo vrelu vodu iz bojlera, uključimo peglu, jedna drži peglu, druga stavi džezvicu, i tu se skuva kafa. Ono što mi je tu bilo lepo jeste da smo sve delile. Imala sam tamo dosta dobro vršnjačko iskustvo kolektiva.

Imala sam dobre drugare tokom celog svog života. Od najranijeg detinjstva pa do današnjih dana. Doduše, ja sam se uvek trudila da širim pozitivnu energiju, imam pozitivan pristup životu. Ako sam na nečemu zahvalna dragom Bogu, a to je što mi je dao narav koju imam: mogu da budem tužna, pretužna, mogu tako gorko da plačem, ali za pola sata mogu da se smejem, i mogu da budem raspoložena. U ovoj našoj populaciji sam imala prilike da se sretnem sa ljudima koji su ogorčeni na ceo svet, samo zato što im nije dato nešto što je dato zdravoj populaciji. Ja u sebi, na svu sreću, to ne nosim.

Da li ste imali nekih kontakata sa vršnjacima, momcima?

Pa, imali smo mi izlazak do deset: izlaz u grad, u bioskop, javiš se vaspitaču, ukoliko izostaješ. Išli smo na vikende kući, nismo mi tamo baš bili kao u zatvoru. Nismo bile baš ni cvečkice. Bilo je tu i uletanja kroz prozor, i izletanja, i svega što mladost nosi.

Studije Vas nisu privlačile?

Imala sam želju da nastavim školovanje, tad je to bila Viša ekonomska u Beogradu, Smer za kibernetiku. Sve sam ja to sebi lepo isplanirala, i kad sam maturirala, otišla sam sa mojom drugaricom u Kraljevo kod njene familije. Tamo je stigao telegram: *Jeja, vrati se, od prvog treba da počneš da radiš*. Jako sam bila tužna, jer sam zamislila da ću nastaviti školovanje, već sam se sa tetom bila dogovorila da ću kod nje stanovati dok studiram u Beogradu. I odjednom sam se vratila kući. I ja kažem: ali ja sam planirala da... – E, pa ne možeš, Veca treba na godinu da upiše srednju školu! Nije se to moglo finansijski podneti.

Dobila sam posao koji nisam volela. Ja jesam završila ekonomsku, knjigovodstveni smer, zato sam dobila posao u materijalnom knjigovodstvu. To je prepisivanje... prepisivanje... to je strašno. I, šta ćeš? Život je to! Pomiriš se i ideš dalje. Studije su moja neostvorena želja. Dvadeset dve i po godine sam radila, sa beneficijama je to bilo dvadeset osam; otišla sam u penziju devedeset šeste.

Da li ste imali neki hobi u mladosti?

Bila sam članica recitatorsko-dramske sekcije „Kaliopa“. Bili smo dosta uspešni na takmičenjima... na opštinskim i pokrajinskim smo znali da odnesemo lepe nagrade.

Moj hobi i potreba je bila šivenje. S obzirom na moj invaliditet, ne mogu sebi da nađem odeću u prodavnici. Ovo što vidite na meni, to ja šijem. Morala sam silom prilika da naučim sama sebi da šijem. Ja sam prvi put sašila sebi nešto kad sam završila osmi razred osnovne – za matursku svečanost. U to vreme moja moda se svodila na to da sam nosila dugačke haljine. Puno sam izlazila sa mojim drugarima, pratila sam modu onoliko koliko mi je moja fizička konstitucija to dozvoljavala. Sve što sam mogla da sašijem, sašila sam. I dan-danas vrlo retko mogu da nađem neki komad odeće za sebe. Zato imam svoju šivaću mašinu... Nekad sam mnogo više šila, sad me to ponekad umori, i ne šijem kad nemam inspiracije. I danas je mnogo jeftinije otići i kupiti, napatim se ja ponekad. Ali sam to rešila ovako: u ono vreme u *Bazaru* i u *Burdi* izlazili su modeli. Ja izvadim šnit i dan-danas imam tako nekoliko modela po kojima šijem, na primer, pantalone sam u stanju sebi da sašijem za četrdeset pet minuta po tim šnitovima.

A cipele?

E, tu je veliki problem. To mi je najveći problem. S obzirom na to da je moja desna noga kraća šesnaest centimetara, ja sam u suštini medicinski zapušten slučaj. Kad sam se vratila sa Banjice, nosila sam ortopedsku cipelu s onim aparatom. E, tu su jedino moji roditelji popustili toj mojoj dreci i mom otporu. Jeste teško! Posle toga su mi pravili obuću po meri, ali ne ortopedske cipele. Čak sam i celu trudnoću iznela bez ortopedskih cipela. E, da tad oni nisu meni

popustili, ja se ne bih iskrivila ovoliko koliko jesam. I sada nosim ortopedске cipele. Najveći mi je problem preko leta: koža se upali na četrdeset stepeni i to je jako teško podnositi. Ali, pre par godina, nešto smo bile ja i moja ćerka u jednoj kineskoj radnji i ona meni kaže: – Mama, zašto ne probaš ove sandale, bilo bi ti mnogo udobnije?! Ja kažem: – Ali, pobogu, pa meni su svi modelari rekli da ja to ne mogu, mora da bude fiksiran skočni zglob, nikako to ne ide. Kaže ona: – Ma, hajde da probaš, videćeš! Naravno, obućar mi ovu levu sandalu skrati, svede na ravno, plus povećanje i zaista sam se preporodila. Ono što nisu ortopedi, modelari i svi zaduženi da smisle obuću za nas uradili, uradili su Kinezi, a moja ćerka smislila da ja to mogu nositi. Od tada kad moja ćerka vidi takve sandale, odmah kupi tri para.

Ove godine sam bila u *Dunavu*^{*}, ponovo su mi radili cipele. Nisam ove godine zadovoljna. Teško mi je. Na početku je to bivalo da mi članak bude sav krvav i u krastama, dok se nisu smilovali da mi stave, tu gde je mesto za članak, nešto specijalno što mi je olakšavalo. Svake nove cipele kad mi stignu iz *Dunava* prvo sedam dana gledam, psihički se pripremam da uđem u njih, pa ih onda odbolujem, pa se onda naviknem na njih. Ali, dobro, i to smo savladali.

Da li ste se dobro snašli u radnom kolektivu?

Počela sam da radim u knjigovodstvu puno radno vreme. Posle porođaja sam iskoristila mogućnost da radim skraćeno radno vreme. I zaista ni tu nije bilo pardona, ni izostanaka sa posla zbog moje invalidnosti. Ali, lepo mi je bilo te dvadeset i dve godine. Prošla sam sva radna mesta, od materijalnog knjigovođe, preko blagajne, obračunske službe, do odgovornog knjigovođe. Evo, recimo, jedan detalj. Ja sam jedina blagajnica koja je na terenu delila žeteocima platu. U sezoni kad je žetva, pakuje me iz kancelarije, pod prikolicu stave bundu, i iz moje torbe ljudima podelim plate na trideset i kusur stepeni, u ortopedskim cipelama koje me žulje! Ništa meni to nije bilo problem. I volela sam svoj posao... To je dosadan posao, ali nekako sam ja to umela da osmislim.

Tamo gde sam radila imali smo u okviru ratarstva i stočarstvo. Radila sam u poljoprivrednoj organizaciji *Mitrosrem*. U vreme kad su se jagnjile ovce, svaki put dođe magaciner i kaže: – Ej, imamo novo jagnje! I svaki put je sutradan to jagnje imalo gombicu! Ja sam u jednoj ladli stola imala vunicu i konac i svakom jagnjetu pravila sam gombicu. I to je bilo vrlo veselo. Jednom je bila neka delegacija kod nas u firmi i videla jagnjad sa gombicama: – Pa, ko je napravio ove gombice? – Imamo jednu službenicu koja svakom jagnjetu napravi gombicu, kaže naš rukovodilac. Redovno sam odlazila da ih vidim, malo da ih pomazim.

Imala sam divne kolege! Kad sam radila na blagajni – u ono vreme kad je bila inflacija, kad je plata bila dva džaka para, onda moj kolega ide sa mnom u banku. Jedno vreme smo imali neke torbe koje su svirale u slučaju da neko po-
.....

* Dunav ortopedija – akcionarsko društvo za izradu ortopedskih pomagala u Novom Sadu.

kuša da ih nasilno uzme. Onda moj kolega kaže: – Da ja tebe stavim u ovu torbu i kad dođemo u SDK*, izvadim blagajnicu, i mi podignemo platu!

Kad dođem s platom, odmah je tu moba: popakujemo novac u kovertu za sat i po – sto pedeset ljudi dobije pare, svi sretni i zadovoljni.

Ili, kad nestane struje, ja odmah organizujem da se kafa kuva napolju, na dve cigle. Ja ne mogu da radim, ali mogu da organizujem. Bila sam zadužena za dobro raspoloženje u tri kancelarije. Znala sam ujutru da vičem: – Šta je! Dižite te kreste! Šta ste se obesili! Ili kad dođu moje kolegice i žale se: – Jao, ja sam se umorila! – A ja to tako ne doživljavam: ja se igram peglanja, ja se igram kuvanja, ja se igram spremanja, i onda kroz igru mi to ne padne teško.

Otkad živite u ovom stanu?

Sedamdeset i osme sam se preselila sa ćerkom i mužem u stan. Dobila sam ga od firme, a dotle sam živela u kući kod svojih roditelja. Jako volim zemlju. Volim miris zemlje, miris biljaka. Pa, evo, dâ se videti i u kući. Imam puno biljaka. Ja ne mogu da radim u bašti, ali sam znala da, kad moj muž radi u bašti, donesem stoličicu i da sedim tu i bodrim ga.

Imam od kuće do posla dva i po kilometara: prođem selo, pređem prugu i onda jedan deo polja, i tu mi je bilo najlepše ujutru... Onaj miris polja i biljaka! Jako volim zemlju i prirodu.

Sećam se kad su počeli ti nesretni ratovi kod nas, bila je u firmi smeštena neka jedinica, mobilisani ljudi, vojska, a dosadno im je. I sećam se kako su noževima gađali jednu vrbu, trenirali su, igrali su se. Ja nisam mogla da prođem, a da ne kažem: – Zar ne čujete kako vrba plače? Kako bi vama bilo da vas neko gađa noževima?! I uvek se rastužim kad vidim da neko maltretira biljke i životinje i nekog ko je nejak. Ne mogu da prođem a da ne reagujem, po cenu da dobijem istom merom. Ta bahatost ljudi prema nekome ko je nemoćan, to nikako ne mogu da razumem.

Kako ste se odlučili da zasnujete porodicu?

Imala sam nepunih dvadeset godina kad sam osnovala svoju porodicu, kad sam se udala sedamdeset pete. Živeli smo tri godine kod mojih roditelja. Moj suprug je odavde, rodio se u Martincima. Družili smo se, imala sam drugare, više drugara nego drugarica u to vreme. Nekako sam se osećala jako zaštićeno sa njima. I bila sam pomalo mangupčić, kao i oni. Kuda oni, tu i ja. Bilo je raznih nestašluka. Odemo u neke jagode da ih očerupamo, naiđe gazda, oni kažu: – Ej, Rule, čučni ti u taj bob, doći ćemo mi posle po tebe! – Ni slučajno! Bukvalno me nose, vuku, treba preskočiti kanal, bace me, i tako... Ono što mi je najlepše iz mladosti to su moji drugari. Bilo je neko naše društvanje, desetoro njih i ja sam bila jedanaesta.

.....

* SDK – Služba društvenog knjigovodstva, služba platnog prometa u SFRJ.

Da li ste slavili Osmi mart?

Predsedništvo omladine je Osmi mart organizovalo svake godine. Bila sam članica Predsedništva omladine, vrlo aktivna i u omladinskom radu. Igrala sam šah za Martince na ženskoj tabli. U to vreme sam imala drugu kategoriju. Znači, u svakoj čorbi mirođija. I onda se organizovala proslava Osmog marta i birala se kraljica večeri. Ja sam bila uz voditelje programa, tamo nešto sam bila gore na bini, i nemam pojma šta su rešili: koja devojka dobije najviše razglednica, ta je kraljica večeri. I odjednom – šta je njima palo na pamet, da to budem ja. Odjednom samo dolazi jedan moj drugar i donosi mnogo razglednica „za Ružicu Andrić“. Nemam ja pojma o čemu se radi... Završeno je, nema više čestitki, ja sedim tamo za nekim bubnjevima na pozornici, i – kraljica večeri! E, tad su me jako rasplakali. Jedan mi je drugar poklonio vazicu, imam je i dan-danas. Priredili su mi beskrajnu radost. Posle toga smo išli u jednu kafanu da to proslavimo. Kad tamo, drugari pogledaju za susedni sto i kažu: – Joj, eno ti tate i mame! Tata izveo mamu za Osmi mart.

Vaspitavana sam tako da sam imala beskrajnu slobodu, da vodim računa o sebi, nikada me nisu nešto sputavali, i mislim da sam odrasla u vrlo zdravoj porodici. Srećem ljude koji previše štite svoju decu, maze, paze, timare. Kad sam rekla da je moja sestra tako vaspitavala Vladimira, sad ću reći jedan insert iz njenog života. Vladimir je tek na rehabilitaciji u Veloj Luci prohodao u sedmoj godini. I u tom periodu, kad je on tek prohodavao, oni su bili u šetnji i on je pao. Vera stoji pored njega i čeka da se on dignu. Priđe joj neki čovek i pita je: – Jeste li vi tom detetu majka ili maćeha?! I ona kaže: – Ja neću biti uvek pored njega u životu da ga podignem! On mora da nauči da padne i da ustane! Kasnije mi je priznala da je tu noć preplakala jer je teško gledati svoje dete kako se muči. Ali je ta njena reakcija bila ispravna. E, tako su mene moji vaspitavali.

Ima mnogo primera koji dokazuju da roditelji iz prevelike ljubavi, štiteći dete, u stvari ne doprinose njegovom osamostaljivanju. Sećam se, bili smo prošle godine na Beogradskom maratonu na Adi Ciganliji, ženska trka bude u oktobru. Nas četiri-pet žena tradicionalno smo prisutne na toj ženskoj trci. I vidim jednu devojku, koju znam sa klimatskog oporavka, došla je tu, kreće se solidno. A moja drugarica Dušanka iz Šida je u kolicima, Ljilja, ja i ostala ekipa idemo onoliko koliko možemo tom stazom. Sigurno ne predemo sedam kilometara, ali tu smo, i treba da smo svuda gde su i ostali ljudi. Dok smo čekale da počne trka, otišle smo u kafic, i tad sam videla šta roditelji mogu da urade svom detetu:, „hoćeš li ovo“, „nemoj ono“, majka joj drži čašu, a videla sam da može sama. A ako možeš sama sebi da zapališ cigaretu i da pušiš, znači možeš i samostalno da piješ sok. Majka se gurala da sve uradi umesto ćerke, čini mi se da je mogla da bi i disala umesto ćerke. Niko ne može da živi umesto drugog. Ono što moramo da odživimo u svom životu, treba to sami da uradimo: moramo da popijemo i čašu žuči, a i čašu meda.

Kako ste upoznali svog supruga?

On je išao u Školu učenika u privredi: smer mesar, a ja sam išla u Srednju ekonomsku školu. On je dve godine stariji od mene. Šesto dete u porodici. Ja sam patila tamo za nekim dečkom s kojim sam se zabavljala, pa me je on tešio, pa me je utešio! Zabavljali smo se tri godine i dvadeset i tri godine smo bili zajedno.

Bilo je tu, naravno, reagovanja njegove porodice, što ja donekle i razumem, svi mi želimo najbolje za svoje dete ali ne znamo šta je najbolje. Ja sam posle bila najbolja snaja na svetu. Mislim da se to sve sleglo onda kad se Brana rodila. Nisam mislila da će mi se desiti trudnoća i kad smo o tome raspravljali, ja sam mu rekla: – Ne bih želela da te osudim na brak bez dece! Ono čime je on mene kupio za ceo život je kad mi je tada odgovorio: – I drugi ljudi i druge žene nemaju decu, ali ako dođu – volećemo ih, ako ne – nikom ništa. Venčali smo se sedamdeset pete u januaru. Brana nam se rodila u decembru.

Kako ste podneli trudnoću?

Jako sam teško iznela tu trudnoću, s obzirom na moju fizičku konstituciju. Neki dan me pita neka Branina drugarica: – Pa, gde vam je tu stala Brana?! Dosta teško sam sve podnela, jer beba je meni pritiskala želudac – poslednja dva meseca sam živela samo od mućenih jaja. Jaje i šećer i malo rastopljene čokolade i pre i poslepodne. Teško sam mogla da se krećem. Pošto smo tada živeli kod mojih roditelja, onda je na stolu uvek bila knjiga, šah i goblen. Znači, na smenu su sa mnom igrali šah, kartali se, čitala sam, vezla sam, nisam više mogla ni da se obuvam sama.

Svih devet meseci sam strašno povraćala. Dešavalo se da ručamo i da ja trčim da povratim. Suprug trči za mnom da mi drži glavu... Tako po tri puta u toku obroka. I na kraju sam odustala od jela. Ali, eto, kad se dragi Bog pobrine da nešto bude, onda to bude.

To samo mladost može da iznese i ništa više. Brana je bila ogromna beba – tri kilograma i dvesta, a ja sićušna i malena. Mislila sam tada da carski rez neću preživeti. Za sve ostalo sam imala snage da se borim. Možda je to bilo zbog prevelike želje za detetom i kompletnom porodicom. Sećam se da mi je na operacionom stolu pritisak bio osamdeset sa šezdeset. Nisu me baš nešto ni uspavali, činjenica je da su me živu šili... da sam imala posle porođaja problema...

Porodili ste se u porodilištu?

Porodila sam se u porodilištu u Sremskoj Mitrovici. E, sad bih htela nešto da kažem o odnosu lekara prema osobama s invaliditetom kad su trudnice i porođaju se. Doktorica koja me je vodila u trudnoći je bila divna, stvarno me je bodrila. Moji snimci ne pokazuju osobu koja hoda, s obzirom na to da mi je kuk na granici iščašenja, da imam deformaciju karlice, da imam teško iskriv-

ljenje kičme i u lumbalnom i u torakalnom delu, nije dolazila u obzir nikakva trudnoća. Ali lekarka me je ohrabrivala. Međutim, dogodio mi se neki zdravstveni problem, pa su me preneli u bolnicu. Moja lekarka nije bila tu, bila je na godišnjem odmoru. Druga žena ginekolog mi je posle pregleda vrlo grubo rekla: – Budi sretna što ti je RH* u redu, inače, ode tvoja beba!

Posle porođaja, dok sam još bila pod infuzijom, sa svim tim kateterima, jedna sestra mi je svaku noć donosila bebu da je malo vidim. Nisam je dojila nekoliko dana, jedna druga majka ju je dojila za to vreme. A druga sestra sedne mi na krevet i počne da me plaši: – Kako si se ti usudila takva da rodiš? Da li si ti normalna? Da l' si razmišljala o posledicama, kako će tvoje dete reagovati? Slušala sam je dok sam mogla i rekla sam: – Skloni se sa moga kreveta, ujutru ću te u viziti tužiti kako me maltretiraš! Ali mnogo je onih koji su me podržavali i bodrili, a uvek se zadesi neko ko bi malko da ti pokvari radost. U životu se uvek nađe neko ko te podržava i neko ko želi da te poklopi. Ali, sreća je što takav život čoveka ili očeliči, ili satre. Svi ti izazovi su mene očeličili.

Kakav je bio odnos članova Vaše porodice prema Vama za vreme trudnoće?

Sad znam da je moja majka imala veliki strah, ali ja joj se divim kako se nosila sa tim, i svi moji. Strah nikad nisu pokazivali. Na primer, mi ručamo, ja trčim da povraćam, niko ne podigne glavu, kao da se nije ništa desilo. Ni ja nisam, a ni oni nisu, nikad od neke moje nemoći pravili dramu. Bilo je: ili se pravimo da to ne vidimo, ili te bodrimo. Imala sam veliku podršku u najbližoj porodici nakon porođaja. Jako brzo sam došla sebi i jako sam želela da to bude devojčica, da ne bude dečko.

Kad sam rodila Branislavu u decembru sedamdeset i pete, dolazi lekar i kaže: – Jao, divna Vam je beba! Najlepša je u boksu. Ja pitam: – Pa, je l' jedina u boksu? Tako, znala sam da se šalim na tu temu. Ona je moja najveća radost... Biti roditelj je najlepše i najteže.

Ko Vam je pomagao u svakodnevnim obavezama nakon porođaja?

U prvim danima imala sam jako veliku podršku mog muža i moje majke. Oni su podnosili najveći teret njenog odrastanja dok se ja nisam podigla. Kad je Brana imala dve i po godine, preselili smo se u naš stan. Odrasla je kao ravnopravni član naše porodice, igrali smo se uvek glasanja, njen glas se uvažavao. Mnogo smo se igrali sa njom i sa decom u zgradi. U stanu je jedna soba bila prazna, tu je bila gomila igračkaka gde su se sva deca iz zgrade igrala. U toj sobi je bila zavesa, samo krparice, i gomila igračkaka. Kad smo kupili spavaću sobu oduzeli smo im taj prostor, pa su se svi ljutili na nas. Kao jedinica, Brana nije bila preterano ni mažena ni pažena. Više ju je otac mazio nego ja. U jednom periodu

.....

* RH – rezus faktor.

nije htela da jede, kao i sva deca, onda je bilo pečenja palačinkama za svu decu u dvorištu da bi i ona jela.

Gde je Vaša ćerka išla u osnovnu školu?

Ovde, u Martincima. Bila je vrlo tužna što sva deca idu kilometar do škole, a ona je, eto, u susedstvu škole. Onda sam je ja ubeđivala da to ima dobrih strana.

Inače je trenirala džudo. Moj muž je jedno vreme išao na obuku za instruktora džudoa; videla je njegov kimono tu u ormanu i zaljubila se u taj kimono i taj sport. Bila je na takmičenjima: druga u Vojvodini, treća u Jugoslaviji. Da se nije desila ta povreda, možda bi imala i značajnije rezultate...

Negde sa sedamnaest i po godina je imala jednu povredu, i rezultat toga je bio da je šest meseci bila na štakama, dijagnoza nije mogla da se uspostavi; u stvari, povredila je na treningu ligamente, mi nismo obratili pažnju na tu povredu, a ni ona. Šest meseci je trebalo dok se nije uspostavila dijagnoza i dok ona nije prohodala. Sve što sam ja preživela, sve operacije, sve ono što mi je doneo život, bilo mi je mnogo lakše, nego ono što sam morala da preživljam sa njom tada.

Da li je onda prestala da trenira džudo?

Posle toga se bavila košarkom. Ona je od trećeg razreda osnovne znala da će studirati fizičku kulturu, ali nije znala koju će srednju školu upisati. Dogovorili smo se da je za Fakultet fizičke kulture najbolja prohodnost iz medicinske, jer se na tom fakultetu uče anatomija i fiziologija, pa će imati dobro predznanje iz medicinske škole.

Diplomirala je i sada je profesor fiskulture i diplomirani trener košarke. Jedno vreme je u Beogradu radila u jednom privatnom klubu kao trener i bila je dosta dobra. Ekipa koju je trenirala bila je poslednja na tabeli kad ih je počela trenirati, a sezonu su završili kao prvi.

Da li Vam se kao osobi sa invaliditetom više neprijatnosti dešavalo u selu ili u gradu?

Meni se više neprijatnosti dešavalo u gradu. Mitrovica je vrlo specifična što se tiče života osobe sa invaliditetom, ta populacija je skoro nevidljiva u našem gradu, uglavnom su te osobe u kući. Ono što uradi porodica za jednu osobu sa invaliditetom je najvažnije. Ako postoji zdrav odnos prema takvoj osobi, ona posle izraste u zdravu ličnost.

U gradu znaju vrlo ružno da reaguju. Meni se dešavalo da su se bacali kamenjem za mnom, samo zato što izgledam drugačije nego ostali. Taj problem sam naučila da rešavam tako da se pravim da ga ne primećujem i dobro sam se nosila sa tim. S godinama prag tolerancije, kao i prag bola koji mogu da podnesem, sve je manji, što je mislim i normalno.

Prošle godine smo radili projekat o dostupnosti institucija u našem gradu osobama sa invaliditetom, koji je finansiralo Ministarstvo. Poražavajuće stvari su se dešavale na terenu. Recimo, kod obeležavanja ustanova koje nisu dostupne osobi sa invaliditetom: dešavalo nam se da nam ne daju da obeležimo tu instituciju da nije dostupna, a tamo gde smo uspeli da zalepimo oznake, sutradan su bivale skinute. Ali bila sam uporna! Rezultat toga je da su postavljene dve rampe, imali smo medijske kampanje... Mislím da je osnovno upoznati ljude da postoje drugačiji ljudi i da želimo živeti sa njima, a ne pored njih.

Prošle godine sam bila uključena u izradu strateškog plana razvoja opštine. Ja sam bila zadužena ispred svoje grupe za rešavanje problema osoba sa invaliditetom u našoj opštini. Bilo mi je novo saznanje koliko i kako drugi ne poznaju naše probleme, naročito oni u administraciji. Čini mi se da na tom polju treba još puno raditi.

Desilo mi se, recimo, da smo ja i moja drugarica na školskom odmoru otišle u poštu da podignemo penziju, red je bio ogroman, mi smo sve zaobišle, i jedna žena je rekla: – Vidi ove dve kako se guraju, šta ne čekaju u redu! Ona se kreće sa podlakatnim štakama, a ja sa mojom pticom trkačicom, ili štapom, dakle mogle su da vide da smo invalidkinje. Druga žena je rekla: – Pa, zar ne vidite da su žene invalidi? – Kad su invalidi, nek sede kod kuće, šta će ovde?! Ja sam se na to toliko naljutila, da je rezultat toga bio da smo napravile nalepnice „Prednost osobama sa invaliditetom!“ i izlepile ih u sve pošte, ambulante, u bolnici... Slali smo dopise ustanovama i organizacijama. Išle na pregovore kod njih. Desilo mi se pre dva meseca da mi na toj istoj pošti kaže žena na šalteru: – Je l' vi niste čekali u redu? Ja kažem: – Ne, nisam, ja se pozivam na onu nalepnicu „Prednost osobama sa invaliditetom!“ Ona se izvinjavala: – Ja, izvinite, nisam primetila. Htela sam da joj kažem: – Gospođo, Vama treba veća dioptriya, ako se ne vidi moj invaliditet. Jednom prilikom čula sam komentar: – Jao, pustite je, jadna ona. Ja kažem: – Pa zašto sam ja jadna, ja uopšte nisam jadna?! Mora se naučiti živeti s tim.

Na koji je način sve to funkcionisalo u porodici dok je Vaša ćerka odrastala?

Svi smo sve radili. Jedino što niko nije peglao sem mene. Sa rukama sam dosta dobra i rukama svašta mogu, puno sam heklala, vezla.

U porodici smo imali zaduženja. Čim je porasla, ćerka je često usisavala i prala prozore. Ako sam ja na poslu, muž će skuvati. Nije bilo muških i ženskih poslova, i težih i lakših i znalo se šta kome pripada. U skladu sa svojim sposobnostima smo radili. Dosta smo se dobro organizovali i funkcionisali. Jako smo puno putovali, pecali, provodili vreme u prirodi. Zaista, za ovu sredinu smo bili vrlo specifična i vrlo interesantna porodica.

Dešavalo mi se da u pola pet muž kaže: – Hajdemo na pecanje! I ja ću sve ostaviti i ići. Jednom mi se desilo da sam pristavila nedeljni ručak, jer u Sremu

su nedeljom supa, sos, meso, krompir, a on predloži: – Hajdemo na pecanje! I kad se vratimo, ja zakuvam supu. Jednostavno smo se jako puno igrali, bivalo je da po kući lete jastuci, da se igramo žmurke, *Ne ljuti se čoveče*, i ceo život me je igra ispunjavala. Ja život gledam kao neku veliku igru koju treba igrati.

Da ispričam i zgodu sa mojim štapom. Kad sam prvi put krenula sa štapom, jer mi je tako lakše da se krećem, a niko me nije obučio za hod sa štapom, moji prijatelji koji su me tad sretali u gradu i pitali su: – Šta je to, štap? – Pa, gde ti vidiš štap, ovo je ptica trkačica, ovo nije štap! Tako da smo to prevazišli tako što sam taj ozbiljan događaj okrenula na šalu. Jako je važno da sam sebe dobro poznaješ. Mislim da me niko ne poznaje bolje nego ja. Radim ono što meni najviše prija, s tim što sebe nateram da radim vežbe. Šta mi se desilo pre neki dan u samoposluži: ja uzmem onu korpu za decu, pošto se onda na nju naslonim, imam štap koji se sklapa i rasklapa, i klinac na kasi kaže: – Jao, mama, vidi štap! Ja kažem: – A, gde ti, dete, vidiš štap?! Pa nije to štap, to je ptica trkačica, ti ne vidiš dobro!

Da li ste zadovoljni kako ste obavili roditeljski posao?

Eto, zadovoljna sam. Brana je izrasla u dobrog čoveka i odgovornu osobu. Mislim da na onome na čemu treba da insistiraju roditelji jeste samoodgovornost deteta. Ponekad ona ume da kaže: – Kod moje mame je rad, red i disciplina. Ja dodajem: – I igranje i smeh! Jeste, rad uvek mora da dá rezultate. Ni ja se tu nikad nisam štedela, uvek sam išla preko granica svojih i fizičkih i svih ostalih mogućnosti. Nema nekih ograničenja, ali kad uradim neki posao, zadovoljstvo je ogromno. Ja sam umela nekim koleginicama da kažem: – Zamislite koliko meni vremena treba za posao koji vi uradite! I ja se ne žalim. Sa godinama sam naučila da doziram.

Da li ste imali neku rehabilitaciju tokom života?

Ja sam jako zapušten medicinski slučaj. Kad je Brana imala dve godine, otišla sam u Banju Koviljaču.

Brana mi je kupila medicinsku loptu, pa svaki dan kod svoje kući radim vežbe. Vozim bicikl čim malo otopli, to je nešto najbolje za vežbe. Najviše volim plivanje, ali nemamo ovde uslova. Volim vodu, nekoliko puta sam se i davila na Savi. Konstatovala sam da je problem kod mene mali vitalni kapacitet: plivam dok dišem, kad se umorim, ja potonem.

Jedno vreme smo imali čamac i letovali smo na ušću Drine u Savu, petnaest-dvadeset dana smo bivali na vodi. Doživeti jutro i večer na reci je nešto prelepo. To se ne može opisati, to se samo može doživeti. Taj naš čamac smo čak vukli i na more da bismo mogli da se vozamo.

Moje dete je počelo da peca sa dve i po godine. Prva ribica koju je upecala je bila kad je imala dve i po godine. Ako hoćeš da pecaš, moraš da staviš crvića, nema mama i tata da ti stavljaju crviće kao mamac.

A sad nešto sve manje imam i vremena i snage za to. Ne pamtim kad sam bila. Poslednji put, kad smo organizovali takmičenje u pecanju na Paliću bili smo drugi – žene koje su prvi put uzele udicu uhvatile su dosta ribe.

Trenutno živite sami?

Dosta dugo živim sama i na početku mi je bilo baš teško, ali sam se dosta dobro organizovala. Neki ljudi ne znaju da žive sami sa sobom. Ja sam to uspela da savladam i mislim da je to velika umetnost. I sama sam onoliko koliko želim da sam sama. Ali, imam dosta i porodice i drugara, i dobar komšiluk, čim vidim da je neka kriza: – Ili dolazite, ili dolazim! Dosta čitam, gledam filmove, imam ove moje biljčice kojima se bavim; kad sam na godišnjem odmoru, onda mama i komšiluk tu uskoče.

Da li u Udruženju radite ovde ili u Mitrovici?

Ovde. Nažalost, moja lokalna samouprava se ne ponaša društveno odgovorno prema osobama sa invaliditetom – nisu nam obezbedili prostor. Posao koji radim zaista zahteva timski rad, a ja ga junački nosim sama. Imam ja podršku svih tih članova, ali sve je to teže izvoditi bez tog nekog prostora, nego se dovijamo uz pomoć štapa i kanapa, i ne znam dokle će to tako moći. Strašno je to koliko lokalna samouprava nema sluha. Ne znam kako ćemo rešiti, bez obzira na to da li sam ja na čelu ovog udruženja ili neko drugi. Invalidska društva su u istom košu kao udruženja ribolovaca, ljubitelja reke Save... mislim da treba odrediti drugačije zakonske okvire, mi bi trebalo da se izdvojimo. Zamislite, u Mitrovici postoje udruženja slepih i slabovidih, gluvih i nagluvih, multiple skleroze, šećerne bolesti, Društvo dečije i cerebralne paralize, i od toga samo Društvo slepih i Udruženje gluvih ima prostorije. Niko nema plaćeno lice za obavljanje poslova u udruženju, nismo na budžetu opštine. Živimo od programskih aktivnosti za koje dobijamo sredstva od Ministarstva rada i zapošljavanja i od donacija, samo nekih sto pedeset hiljada dinara na godišnjem nivou dobijemo od opštine, što je nedovoljno.

A kad ste postali aktivni u Udruženju?

Udruženje je osnovano dve hiljade prve godine. A krenula sam tako što sam htela da ostvarim svoja prava na besplatnu putarinu. Informacija o tome me je dovela do Novog Sada, gde su mi rekli da ceo Srem nije pokriven udruženjem, i da bi bilo dobro da osnujemo društvo. Ja sam tad već živela sama, Brana je bila na fakultetu, i bila sam u penziji, imala sam vremena da se tome posvetim.

Da li ste polagali vozački ispit?

Kada smo devedeset i osme ja i moje dete ostale same, ja sam se onda zaposlila u jednoj privatnoj firmi, u Mercedesu, gde sam vodila knjige; radila sam jako puno. Tada sam, u četrdeset i trećoj godini, položila vozački ispit, i to je bilo pitanje opstanka a ne pitanje izbora! Da bih radila taj posao, morala sam da vozim auto. U Mitrovici sam morala da obavljam poslove u SDK, u Upravi

prihoda... a firma mi je bila u Martincima. To je jedini ovlašćeni servis Mercedesov za ceo Srem. E, tad sam morala da polažem vozački ispit da bih mogla da obavljam taj svoj posao, i, naravno, da ne bih dete vratila sa fakulteta kući, bila je negde na pola puta do diplome.

I jedna interesantna priča! Ja sam se požalila Braninom treneru da treba da polažem vozački, a ne znam kako ću. On je imao auto-kuću i pomogao mi je da vežbam. Divni su bili. Prvo me je Brana muštrala. Vozila sam ranije fiću bez vozačke dozvole. Ja sam Branu često vozila na treninge u Sremsku Mitrovicu, niko nije ni znao da nemam vozačku dozvolu.

Kad sam krenula sa obukom, ćerka vlasnika te auto-kuće se baš trudila oko moje obuke. Instruktor koji je došao nju da zameni pita me kako se usuđujem sa mojim fizičkim predispozicijama da sednem u ovaj auto! Ja njemu kažem: – Sladane, to si me pitao sad i nikad više! Mene je zeznuo život, i sad ja moram da zeznem život! Ovo uopšte nije pitanje izbora, ovo je pitanje opstanka! I na tu temu više nećemo da pričamo!

Vozim tako što imam dva jastučića, jer ne vidim iz sedećeg položaja, prvo mi je brat nešto pravio od nekih sundera... Bilo je svega i svačega: bilo me je i u kanalu, onesvestila sam se jednom u autu i probudila se u oranju. Ne znam šta se desilo, verovatno mi je pao šećer, i tad sam zvala kuma da dođe da mi pomogne.

Kakav je Vaš stav prema veri?

Ja sam rođena kao pravoslavka i krštena sam. Naša slava je Sveti Stefan prvomučenik, treći dan Božića – deveti januar. Smatram da je svaki čovek hram za sebe, da se moliti možeš i u svojoj kući, ali volim kad odem u hram kad nema nikog. Kad ostanem sama sa svojom dušom. Ne volim gužve. Oduvek slavimo slavu, za mene su Božić i Uskrs veliki praznici i velika radost. Sve čega se čovek dotakao mislim da je pomalo pokvario. Verujem u Boga, ali ne ovako kako propovedaju sveštenici, sa puno zabrana. Najstrašnije mi je kad kažu „u strahu Božijem“. Ako je Bog ljubav, zašto bih se ja onda njega strašila. I ako ja imam ljubavi, nemam potrebe za strahom. Ja se trudim da ne grešim, rukovodim se time: što ne želiš da tebi ljudi urade, nemoj ti uraditi drugom. Naravno, s vremena na vreme, svi mi pomalo grešimo. A najstrašnije je kad grešiš u velikim stvarima i svesno – kad povrediš drugog svesno. Kad bi se čovek držao onih deset zapovesti – ljubi bližnjeg svog, ne ukradi, ne ubij, ne poželi ništa tuđe... sve bi odlično funkcionisalo. Ja se rukovodim time: ljubi bližnjeg svoga onoliko koliko možeš, ali ga nemoj povređivati.

Versko obrazovanje ste stekli u porodici?

Mislim da je osnov svega porodica. Kad je tu skladno, onda čovek nađe sebe. Onda kad pronadeš mir u sebi, onda si pronašao i mir Božiji. Jednom sam

posle posta bila na ispovesti, i to je prvi put i poslednji kad sam išla da se ispovedim! Po meni je trebalo da ostaneš sam sa sveštenikom. Žena pre mene je rekla: – Ja uopšte nisam grešna! – Što si onda tu? I nekako najteže je, po meni, slagati sebe. Čovek kad ode sa ovog sveta, ponese samo svoju dušu i ništa više.

Poštovanje sebe i drugih. Jer, ako ne poštuješ sebe, ne možeš poštovati ni druge. I moraš voleti sebe da bi mogao voleti druge ljude. Ja sam u jednom teškom periodu svoga života baš jako pala. Došla sam u situaciju da sam se jednog jutra probudila i shvatila da ja ništa ne želim. A čovek koji nema želje, nije živ.

Onog momenta kada mi je pukla porodica, bilo mi je jako teško, kad su posle tri tanjira na stolu ostala dva, bilo je jako teško. A kada je ostao samo jedan, to je trebalo preživeti.

Ja sam onda uzela svesku i počela sam da pišem šta želim. Kad sam konstatovala da ne želim ništa, to je bilo poražavajuće. Ali, opet, ono o čemu sam ja pričala, to je ona moja narav na kojoj sam dragom Bogu jako zahvalna, taj moj duh, da čovek kad padne, izliže svoje rane i krene dalje. Odjednom sam imala jednu, pa drugu želju... I inače, kad padnem, ja kažem: – Idem da podignem sebi moral! Pa makar to bila jedna mindušica, ili jedan ruž, ili jedan lak za nokte! To mene razveseli. I ja danas želim jako puno. Imam trista želja i trista planova.

Ali i neprijatno iskustvo. Hoćete li nam reći nešto o tome?

Ja sam četiri godine vodila upravni spor da dokažem da sam invalid, da bih ostvarila pravo na telesno oštećenje, što mi je bilo važno zbog beneficiranog radnog staža. U mojoj okolini nije bio niko ko bi me uputio na moja prava kao osobu sa invaliditetom: šta mogu da ostvarim, koje su moje beneficije i kako sebi da olakšam život. Znači, taj put je bio strašan! Dobila sam pravo da radim skraćeno radno vreme, i još tada je trebalo da se uradi procena telesnog oštećenja, ali nadležni lekar, kad šalje na invalidsku komisiju, ne zaokruži „ocenite to i to“, „oceni i taj procenat telesnog oštećenja“, „mogućnost i potrebu za negom i pomoći“... Ja sam otišla na invalidsku komisiju da bi me vozali neviđeno! Pa na drugostepenu...

E, došla je meni do ruku lista telesnih oštećenja. Ja sam sebe našla tu na nekih devedeset posto telesnih oštećenja, pa sam zato morala da vodim upravni spor kod tadašnjeg Vrhovnog suda Vojvodine. Taj period je jako strašan. Lekar, inače ortoped, koji je bio predsednik Lekarske komisije, bio je vrlo arogantno i potkupljivo stvorenje. Kad je moja Brana krenula u medicinsku školu, predavao joj je hirurgiju, rekla sam joj: – Nemoj slučajno da te poveže sa mnom, nadrljala si! Čak je hteo da mi radi i neku hiruršku intervenciju na kičmi. Ja sam pitala: – Šta biste to da mi radite? On kaže: – Šta tebe briga? Mene šta je briga?! Mene ćeš da seckaš, a nećeš da mi objasniš šta ćeš da mi radiš. Izvini, molim te, ovo je moj jedan jedini život. Ne dolazi u obzir! Dosta su na meni eksperimentisali i učili, i da bih prihvatila neku intervenciju moraš da mi objasniš tako da ja to

shvatim. Ja sebe bolje poznajem nego bilo ko drugi. Recimo, ako mi lekar prepiše antibiotike, i da mi petsto miligrama antibiotika, a ne vodi računa o mojoj telesnoj težini, onda je to strašno. Onda posledice ja moram da snosim.

Taj spor je trajao dugo. Sebi sam postavila to kao mentalnu gimnastiku – jedino sam tako mogla da ne puknem od svega toga. Kad je trebalo da odem u penziju, onda sam se tek opametila i otišla na Banjicu po preporuku. Tada mi je taj lekar uslovio da moram da povučem svoju medicinsku dokumentaciju sa Banjice, i nikad više mi nije overen uput za pregled na Banjici, svaki put sam morala da ga platim... Nije ni važno. Donela sam preporuku sa Banjice i tad mi nije mogao ništa. Ali, i tad je bio otrovan: – Pa, ti si se takva i zaposlila, pa, šta misliš, hoćeš da ti oduzmemo penziju, ti si nas prešla, ti si tu imala lekarsko uverenje, počela si da radiš kao zdrava osoba! A ja sam rekla ovako: – Doktore, je l' to preporuka sa Banjice? – Jeste! – Nas dvoje više nemamo šta da razgovaramo!

Opet sam morala da idem na drugostepenu, odmah me je poslao na reviziju. E, to je već bila neka druga priča. Jako me nervira kad moj fizički hendikep poistovete sa mojim mentalnim stanjem. Dešavalo mi se, ako sa mnom dođe pratilac, moja ćerka ili moj muž, da se njima obraćaju. Pa valjda ja znam šta je meni, a ne oni! Na to se vrlo naljutim, i tu uvek reagujem. E, zbog svih tih stvari sam krenula da radim u našem Udruženju.

Jednom kad ne budem mogla fizički više da budem aktivna, uvek ću svakom ko je u potrebi pomoći, bez obzira na to da li radim u tom Društvu, jednostavno kao osobi, jer sam prošla kroz trnje i veliki bol. Jako sam teško ostvarila sva svoja prava, i nikog nije bilo da mi pomogne. Otad sam čitala Službeni glasnik – moja literatura uz jutarnju kafu. Sada pratim propise, jer samo tako mogu uz samoedukaciju da ostvarim svoja prava – inače ne, jer je administracija nešto strašno. Jako se naljutim kako manipulišu ljudima i kako nije dovoljno samo da si u nekoj potrebi, da ti je život nešto uskratio, mnogim ljudima hoće da uskrate i ono najosnovnije pravo. Dešavalo mi se da srećem ljude koji te bodre. I prvi put kad njima nešto ne pođe u životu na ruku, kad im ne bude onako kako oni smatraju da treba da bude, onda dođe ono: – Kako se ti usuđuješ da živiš normalno?! Ali na svu sreću takvih ljudi je jako malo. I na njih ne treba nešto puno obraćati pažnju. Treba negovati ono lepo što imaš oko sebe.

Vaše Udruženje okuplja ceo Srem?

Jeste. Sedam opština, sa dečijom i cerebralnom paralizom. Ali i tu ima problema. Mi imamo šezdeset i četiri registrovana člana, ali ih je izvan udruženja tri puta više, možda i četiri. Jednostavno, da li nemaju motiv, da li je porodica takva. Dešavalo mi se da pridem na ulici, prepoznajem cerebralnu i dečiju paralizu, dam vizit kartu, i objasnim zašto mi postojimo. Naiđem na vrlo različite reakcije, od onih koji su jako zadovoljni, do onih koji svoj invaliditet jednostavno ne priznaju, niti njihova porodica.

Jedno vreme ste bili na čelu Saveza za cerebralnu paralizu Srbije. Po čemu pamтите to iskustvo?

U tu priču sam ušla punog srca, duše i elana. Taj rad je timski rad. Problem sa Savezom za cerebralnu i dečiju paralizu je jako kompleksan. Ja sam se šokirala kad sam drugog meseca shvatila da Savez nema registrovan statut. Jako puno vremena su mi oduzele te nerešene stvari u vezi sa zakonskim okvirima. Tamo ima mnogo struja i problem je što u Savezu za cerebralnu i dečiju paralizu Srbije u stvari sekretar kao plaćeno lice ima moć predsednika. Navikao je da predsednik živi van Beograda, da on dođe i klimne glavom. Ja sam se nesebično trudila, radila i uspela za tih godinu dana da proširimo pravilnik o ortopedskim pomagalicama: podlakatnim štakama... Zatim smo uspeli da proširimo pravo na participaciju, bila je izostavljena dečija paraliza. Mimo Nacionalne organizacije osoba sa invaliditetom* sam pokrenula pitanje obračuna uvećane nege i pomoći. U Upravnom odboru NOIS—a ispred Saveza za cerebralnu i dečiju paralizu, posle mesec dana sam ušla u radnu grupu za pregovore sa Vladom Srbije za obračun uvećane nege i pomoći. I dan-danas stojim na stanovištu da nadoknada za uvećanu negu i pomoć treba da bude u visini institucionalnog zbrinjavanja osobe sa invaliditetom, ako govorimo o stopostotnoj invalidnosti koja je po jednom osnovu. I da treba da bude sasvim svejedno da li je takva osoba u porodici ili je institucionalno zbrinuta.

Ali, desilo se što se desilo, jako mi je teško pala izdaja nekih ljudi, zbog toga što je iza mene bilo puno rada, puno pređenih kilometara. Najveći je problem ipak sa tim Statutom, što on još uvek nije u zakonskim okvirima, što su se ljudi godinama jako nonšalantno, bahato i neodgovorno odnosili u tom Savezu. U Upravnom odboru odluke donose zdrave osobe, koje su stručne, na primer, defektolozi, ali ponekad mi bude muka od toga što oni mnogo bolje znaju o našim potrebama, nego mi koji smo u potrebi. I to su lica koja su stalno zaposlena, zdrava... Beogradski savez, u stvari, ima pretenzije da preuzme rad Saveza Srbije i tu su stvari još uvek nedefinisane. I bojim se da će se, ako ovako nastave, Savez Srbije ugasiti, a to neće služiti nikome na čast. Najviše štete će pretrpeti članovi, njih tri hiljade i osamsto osoba i članova njihovih porodica, a to nije mali broj!

Kod nas u Pokrajini se mnogo drugačije radi. Kada sam ja došla na čelo Saveza Srbije, prvi put su sve članice dobile zapisnike sa sednica Upravnog od-

.....

* Nacionalnu organizaciju osoba s invaliditetom čine Savez gluvih i nagluvih Srbije, Savez slepih Srbije, Savez distrofičara Srbije, Savez paraplegičara i kvadriplegičara Srbije, Savez društava za pomoć mentalno nedovoljno razvijenim licima Srbije, Savez invalida rada Srbije, Savez za cerebralnu i dečiju paralizu Srbije, Društvo multiple skleroze Srbije, Republičko društvo Srbije za pomoć osobama sa autizmom, Društvo za pomoć osobama sa Daunovim sindromom i Centar za samostalni život invalida Srbije. Osnovana je s ciljem da predstavlja ujedinjeni pokret osoba sa invaliditetom Srbije, da govori u ime većine osoba sa invaliditetom i predstavlja političku snagu u zastupanju njihovih zajedničkih interesa i potreba.

bora, jer kako će ljudi znati šta se dešava u Savezu, ako ne dobiju zapisnike sa Upravnog odbora. Sekretar Saveza svima radi planove i pravdanja prema Ministarstvu i onda nema vremena da radi svoj posao, na primer te zapisnike. A kad ti nekome učiniš uslugu, ti ga držiš u poslušnosti i manipulišeš njegovim odlučivanjem. Ne znam kako će se to sve završiti. Kada je bila Godišnja skupština Nacionalne organizacije osoba sa invaliditetom, sekretar Saveza Srbije je stavljala primedbe na poslovnik o radu NOIS-a, mene je bilo sramota. Neko ko nema rešen statut (stavljen u zakonske okvire), priča o tuđim aktima!

Ne radimo ono što treba da radimo, to je jako tužno. Ja sam jako puno znanja i snage uložila u to da taj Savez počne efikasno da radi. Koliko je samo pređenih kilometara ostalo iza mene... Možda je najveći problem bio kad smo imali taj klimatski oporavak. Nas četvoro: sekretar, sociolog, blagajnik i ja, kao predsednik Saveza, bili smo službena lica, plaćen nam je bio put i smeštaj, a s obzirom na to da Ministarstvo ništa nije finansiralo, ja sam insistirala da se odrekemo svojih dnevnica. Tu sam im se jako zamerila. Prvo, oni imaju svoje plate, plaćen im je smeštaj, plaćen put, zašto članovima zavući ruku u džep još i za dnevnice.

Koliko ste dugo bili na čelu Saveza?

Godinu dana, ali ta priča još uvek traje. Nije završena. Ja sam prvo usmeno obavestena, a zatim, nije mi istekao mandat, ja nisam dala ostavku, a ni razlog smene mi nije saopšten.

Nisam bila dorasla manipulacijama. Na kraju su ceo Pokrajinski savez isključili iz Saveza Srbije. Sazvana je vanredna skupština posle redovne skupštine, koja je bila legalna, motiv sekretara za novi saziv je bio: – Dođite, jer će nam Ministarstvo ukinuti sredstva ukoliko ne prođe ovaj statut! A Statut se na skupštini nije dopao Beogradskom savezu. Problem je izazvao član da Upravni odbor u Savezu čine osobe sa invaliditetom, ili roditelji osoba sa invaliditetom. Zaposlena lica, kao što je, recimo, u Ivanjici, zdrava osoba, i u Beogradskom savezu sekretar, mogu da budu savetnici, kao neka podrška, a ne kao neko ko odlučuje o problemima invalida. To je jako tužno. I ne bi taj član prošao da nismo imali na tim našim sednicama Upravnog odbora neprijatnu atmosferu. Sednice su uvek bile tako agresivne, a kod većine ljudi sa cerebralnom paralizom javlja se neki strah kad se podigne ton, i oni su time jako dobro manipulisali. Ja sam na jednom Upravnom odboru rekla: – Molim vas, zašto vi vičete?! Nema potrebe. Svi odlično čujemo, ne bojimo vas se, prema tome, nema potrebe da vičete, možemo samo da razgovaramo.

Iskreno se nadam da će Savez uspeti da prebrodi te teškoće, i da će Statut biti stavljen u zakonske okvire. Ja sam opet uložila žalbu zbog zloupotrebe službenog položaja. Pokrajinski savez je podneo krivičnu prijavu. Zamisli, oni se i sad zovu Savez za cerebralnu paralizu i dečiju paralizu i plegije Socijalističke

Republike Srbije!!! Jedan pečat se koristi u komunikaciji sa državom, a u finansijkom poslovanju se koristi pečat Saveza za dečiju i cerebralnu paralizu Srbije. Dva pečata su u upotrebi i dva naziva. Strašno je šta sve ljudi sebi dozvole.

Kakav je Vaš stav prema politici?

Ja sam apolitična. Nisam za politiku. Ne kažu džabe „politika je kurva“, ja to ne umem (da se kurvam). Kod mene je „što na umu, to na drumu“. Nisam u političkom životu naše zemlje uopšte aktivna, samo u humanitarnom sektoru u svojoj lokalnoj zajednici: misli globalno, deluj lokalno! Trudim se da se ljudi društveno odgovorno ponašaju prema osobama sa invaliditetom. Da nas primećte da smo tu. Jako sam zadovoljna što nam je prošle godine prošao taj projekat, jako puno smo uradili na tribinama, na konferenciji za štampu. Malo se priča o osobama sa invaliditetom. Kao da ne postojimo. Tu smo i mi krivi, jer treba se izboriti za svoje mesto pod suncem, ne možeš očekivati da sve drugi urade za tebe. Moraš i sam raditi.

Želela bih da naglasim da u svima nama postoje i skrivene i neskrivene snage i da sve to treba izvući na površinu. Dokon čovek je uglavnom nezadovoljan čovek, svašta mu fali. Volim ja i da izađem, i da se družim, i da odem i na slavu i da obavljam sve društvene obaveze...Volim da mi dođu prijatelji, familija. Održavamo naše običaje za slavu, kad za Uskrs šaramo jaja. Bake i deke kako su stariji kod nas su u gostima, a dok su bili mlađi, mi smo bili kod njih.

Da li su Vas nekad drugi povređivali?

Bilo je trenutaka kada su me drugi ljudi povređivali, ali nikad nisam gubila veru u ljude. Okružena sam ljudima koje jako volim, i nadam se da i oni mene vole. Najveće bogatstvo je u prijateljima, u porodici... ono neopipljivo. Volim ja sebi da ugodim, drugima da ugodim, a volim i da meni ugone.

Dosta sam i proputovala. Bilo me je svuda po onoj našoj lepoj, velikoj bivšoj zemlji. Putovala sam: u Nemačku, Poljsku, Grčku. Nas troje smo baš puno proputovali... Dobro je dok čovek može i da radi.

Odlazak u penziju.

Trinaest godina sam već u penziji. Bilo mi je jako drago, ja i još jedna koleginica smo otišle istovremeno u penziju, pa su nam napravili zajednički oproštaj. Divno je bilo i nezaboravno. Ja sam se potrudila da se donesu i slatkiši i slaniši i dobila sam jednu vrlo dragu uspomenu.

Posle sam počela rekreativno da šijem kod kuće za bratovu radionicu koja se bavi proizvodnjom jorgana i jastuka.

Da li Vam je danas rad u Udruženju hobi ili obaveza ili vizija?

Rad u Udruženju zahteva sve više i više vremena, i moram da priznam da volim to da radim. Možda bih mogla reći da mi je to danas hobi. Radim od kuće i dosta sam razmazila moje saradnike. Ponekad se naljutim na sebe i pomislim

da bih mogla da uvedem neko radno vreme, jer sam ja tu za njih dvadeset četiri časa.

Kako se komšije odnose prema Vama danas?

U dva sata pijemo kafu ovde u zgradi. Videla si, napolju ima sto, stolice, tako da se tu družimo. Bude zajedničkog roštilja, svi u komšiluku se trudimo da živimo kao jedna velika porodica, ja uvek računam na njihovu pomoć kada mi zatreba. Apsolutno sam zadovoljna svojim komšilukom i zaista živimo kao jedna velika porodica. Ja bih volela da ceo svet tako funkcioniše.

Brana je ostala jedinica Vašom odlukom?

Žao mi je što je moje dete ostalo samo. Nisam više smela da se kockam sa životom, jer sam smatrala da nije pravedno, jer sam bezmalo jedva ostala živa prvi put. Iscrpla me je jako trudnoća. Posle trudnoće nisam imala ni dva miliona crvenih krvnih zrnaca. Baš sam bila strašno loše. E, zahvaljujući koprivi koju mi je mama posle pohovala došla sam sebi.

Jedno vreme sam se nosila mišlju da usvojimo još koje dete, ali moj muž nije bio za to. Ne znam da li je to bila greška. U meni je bilo dovoljno ljubavi i snage za još dece. Ali, i sva komšijska deca su bila i moja deca pored mog deteta i uvek nam je kuća bila puna dece. I da nismo imali Branu, kuća bi nam bila puna dece, jer smo takvi bili oboje. Recimo, kad smo se doselili, pošto smo bili vrlo mladi, nas dvoje smo se sa svom decom iz zgrade igrali žmurke u dvorištu.

Brana je naučila da razmišlja svojom glavom, da samostalno donosi odluke i da nije slabić. Imala je od koga da nauči šta je borba za život i kako se grize život. Bilo je baš onako i teških momenata. Radila je osam meseci i u Centru za samostalni život invalida Srbije*. Zadovoljna sam kao roditelj. Moja Branislava je najveća LJUBAV I RADOST mog života!

Da li prihvatate tuđu pomoć na ulici?

Ima ljudi koji žele da ti pomognu. Nisu svi obučeni na pravi način da ti pomognu, a ja sam neko ko se teško obraća za pomoć... Desilo mi se u marketu u Novom Sadu da sam napunila korpu robom i čovek me pita: – Gospođo, hoćete da vam pomognem? Rekoh: – Ne hvala. I onda vidim kako je čovek napravio neku tužnu facu – ja sam njega povredila odbivši pomoć. Ja se nasmejem i pitam: – A je l' mogu da se predomislim? – Hoćete da vam stavim to na traku? Ja kažem: – Bila bih vam zahvalna. E, te radosti, što je čovek eto hteo, a i to što sam ja njemu omogućila da me obraduje. Kad sam prošla kasu, pita me opet: – Gospođo, je l' možete dalje? – Hvala, evo sad mi je tu dole auto, dalje mogu, zahvaljujem, bili ste divni. Ne treba odbiti pomoć. Treba ljudima nekad dozvo-

.....

* Centar za samostalni život invalida Srbije je organizacija koja okuplja osobe sa različitim vrstama invaliditeta i radi na promovisanju filozofije samostalnog života osoba sa invaliditetom i stvaranju uslova za njenu primenu u Srbiji.

liti da pomognu. Eto, to su neka moja iskustva o životu.

Hoćete nešto da kažete kao poruku mladima?

Dokle god je čovek živ, treba da pusti da živi dete u njemu, da nikad ne odraste. Da bar zrnčić ima u sebi tog dečijeg, da se igra, da se nasmeje, da bude spontan, jer kad prestane da živi dete u čoveku, onda to nije dobro.

A od pedeset i pete do dve hiljade devete, mogu da kažem da sam živela punim životom. Ja sam turbo živela. I ništa ne bih promenila, sve bih ponovo odživela. Moj moto je: „Optimizam je smeh!“ Moj životni stav je ljubav prema svemu što je živo. Svoju snagu crpim iz porodice; velika podrška su mi moji roditelji, moja sestra i moja ćerka pre svega. Jako volim ljude, ali kako sam starija, treba mi vreme samoće i odmora.

U suštini ja sebe vidim kao jednu jako sretnu osobu, bez obzira na sve. Moj život je i tuga i radost, i smeh i suze. Ali, svega mora da bude u životu. Što više potoneš i što više poletiš, više si doživeo i tu se nekako i čeličiš, sve ja to volim. I ponovo bih ceo svoj život prošla. Možda ne bih neke greškice ponovila, ali, ko zna, na greškama se čovek i uči. I mislim da je samo iluzija da biramo svoj život. Možemo da ga odaberemo u malim stvarima, šta ćemo jesti, šta ćemo obući. Mislim da su neke velike stvari zacrtane. Ponekad imam utisak da smo kao figure na šahovskoj tabli, da neko povlači neke poteze, pa gledaj kako ćeš se u tome snaći.

Naučila sam da sve posmatram... ponekad pogledi govore više od samih reči.

Milica Mima Ružičić-Novković, 2. maja 2009.

Rođene između 1960. i 1970.

Tanja (1967), Sremska Mitrovica

Ispričajte mi nešto iz svog najranijeg detinjstva.

Rođena sam sedamnaestog avgusta šezdeset sedme godine u Sremskoj Mitrovici. Tamo sam živela do svoje osamnaeste godine, kad smo se preselili u Novi Sad. Tu sam završila srednju medicinsku školu, a zatim i fakultet.

Mama mi se zove Živka, tata Nikola. Tata je rodom iz Mandelosa, a živeo je u Mitrovici, mama je iz Ašanje, jednog malog sremskog sela. Upoznali su se na maminoj prvoj godini Tehnološkog fakulteta u Beogradu. Mama je tada napustila fakultet zbog udaje i došli su u Sremsku Mitrovicu. Kasnije je mama htela da nastavi fakultet i počela je da se priprema, međutim, ja sam se u tom periodu razbolela, i onda se konačno opredelila da ostane kod kuće, mada se o tome nije otvoreno pričalo.

Kad pomislim na detinjstvo, prva asocijacija mi je mama koja je bila stalno uz mene i sestru. Sestra mi je bila i ostala veoma važna. Kad se sećam sebe, uvek se sećam i nje: dve godine je razlika između nas dve. I kad se sećam nekih dečijih igara, uvek ih se sećam sa njom, mada smo jako različite po temperamentu, interesovanju i karakteru. Ja sam najviše volela da lečim lutke. Bolnica mi je bila omiljena. I sa svojom decom volim toga da se igram. I učiteljice, pa krojačice, frizerke... Sve lutkice su mi bile našminkane, ošišane, prekrajala sam im odeću, toga se sećam. Nisam bila nešto preterano aktivna, nemirna.

Živeli smo u zgradi na trećem spratu. Tu je bilo puno devojčica mog uzrasta. Često sam sedela u dvorištu ispred zgrade. Volela sam jako da idem u vrtić, i posle vrtića da se igramo ispred zgrade sa lutkama, da seckamo nešto od papirića ili od krpica, volela sam da se igramo u pesku, zbog čega sam vrlo često bila grđena, jer kad uđem u stan i istresem pesak iz patika...

Ne sećam se kako to izgleda hodati, ali pokušala sam nekoliko puta da se setim tog osećaja hodanja, jer mi se dešavalo da u snovima sanjam sebe kao da nisam u kolicima, ne hodam, ali se krećem. I onda se probudim sa osećanjem neke težine kao – trebalo bi nešto da uradim, a ne mogu, jer to kretanje nije dovoljno brzo, nije dovoljno spretno kao ono u snovima. Tada pogledam svoje noge, a one beživotne. Kada sanjam da hodam, obavezno sanjam stepenice koje imaju prazan prostor između, što u meni izaziva jak strah da ću propasti. Kažem, ne sanjam nikad kolica, ali ne sećam se više kako to izgleda hodati. Jednostavno, zaista sebe doživljavam kao osobu koja bez kolica ne može da funkcioniše. Niti mislim da treba drugačije sebe da doživljavam. Ali se sećam tog peska u nogama, i kad god vidim nekoga da hoda bos po pesku, meni ta slika nekako izaziva pozitivne emocije.

Imate samo jednu sestru?

Imam samo Milju. Nas dve smo se dobro slagale. S obzirom na to da sam psiholog i da sam prolazila i kroz kurseve za psihoterapiju, da bih mogla da se bavim time, imala sam prilike da analiziram naše odnose u porodici. Milion stvari bih zamerila roditeljima, zameram im na stilu vaspitanja, ali jednu stvar su odlično uradili – naučili su nas da se međusobno volimo i uvažavamo. Mislila sam da se naš život nije previše promenio u momentu kad sam ja počela da živim sa invaliditetom. To nije bilo tačno, ali ja sam tako mislila, što je bilo odlično za mene. Bio je to šok za porodicu i za kompletno okruženje, jer niko nije bio svestan toga da ja celog svog života neću moći da hodam. Svi su očekivali da ću prohodati, da će bolest kratko trajati, i onda će se to promeniti.

Nije bilo osećaja ljubomore: niti sam ja bila ljubomorna na sestru, niti je sestra bila ljubomorna na mene, iako je majka jako puno vremena provodila sa mnom po bolnicama, kasnije po rehabilitacionim centrima. Nisu ni kod moje sestre izgradili, što mislim da inače često roditelji rade, osećaj preterane odgovornosti prema osobi koja je sa invaliditetom. Nisam doživljavala da je neko u porodici preuzeo ulogu žrtve, nego je sve to bilo nekako normalno. Trebalo je možda godinu-dve da se prihvati situacija, ali kad su je prihvatili, i kad smo počeli svi da funkcionišemo, to je bilo normalno stanje stvari: išla sam redovno u školu. Razlikovao se način kako sam dolazila do škole – vozili su me kolima; mama je naučila da vozi kola, a tu je bio i deda. Tata je često bio odsutan zbog posla, ali ne previše. Sećam se da me je vodio i u školu, i da je imao vremena da se igra sa nama, da je bio prisutan.

Kada ste zadobili invaliditet?

U prvom razredu osnovne, tek što smo krenuli u školu. Bio je novembar mesec, ja sam normalno ujutro otišla sama do škole, škola mi je bila blizu zgrade, nekih petnaest-dvadeset minuta peške. Bila sam samostalna, vrlo rano sam išla

sama i u prodavnicu i kretala sam se samostalno u tom delu Sremske Mitrovice gde smo mi živeli. Na prvom času tog dana, na fizičkom vaspitanju, ja sam osećila da ne mogu da uradim sve vežbice koje je trebalo da uradimo. Nisam mogla da preskočim klupu. To se manifestovalo isključivo kao neposlušnost nogu, kao neki blagi bol u stomaku i trnjenje u nogama. Ja sam rekla to nastavnici fizičkog vaspitanja, a posle i učiteljici, i onda su one rekle: – Pa dobro, idi u ve-ce, možda će ti biti lakše. Ništa nisam uspela da uradim ni u ve-ceu, vratila sam se i onda je učiteljica videla da se ja loše osećam i rekla mi je: – Dobro, idi kući! I ja sam izašla da se presvučem i da obučem kaput. A kaput i torba su bili na nekom čiviluku koji je bio ispred učionice. Obukla sam se i trebalo je još taj kaput da obučem i da stavim školsku torbu na leđa, ali već nisam mogla da se podignem sa te klupe koja je bila ispod čiviluka. Sedela sam. I počela sam da plačem. Ne sećam se tačno zašto sam plakala, sećam se samo da mi je bilo strašno što nema nikog oko mene, što je prazan hodnik, jer je već drugi čas počeo, i što sam se osećala potpuno nemoćna, pipala sam svoje noge... jako brzo, već od momenta kad sam osetila prve simptome, prestala sam da osećam noge. To je zaista bio šok. Dodir nisam osetila uopšte. Nisam mogla da ustanem, nikakav pokret nisam uspela da uradim. Onda su iz učionice izašla dva dečaka i javili učiteljici da Tanja sedi na klupi. Ona je došla po mene, pozvala je drugu učiteljicu iz susednog razreda i rekla mi: – Hajde, idemo u hodnik, da sedneš tamo i da popiješ malo vode. Ja sam rekla da ne mogu da idem, a one su me uhvatile ispod obe ruke, verovatno ne verujući da ja ne mogu da hodam, i ja sam njima samo ispala iz ruku. Onda su me odnele tamo, dale su mi čašu vode i šećera. I dan-danas kad vidim da se u čistoj vodi muti šećer, meni se prevrne u stomaku. Naterale su me da popijem to preslatko i ružno. Ja nisam znala šta mi je, jer mi u principu nije bilo ništa, ali nisam mogla da hodam.

Onda su nazvale moju mamu da dođe po mene jer me boli stomak, a ona je rekla: – Pa, ne mogu... Zašto? Kao, neka dođe sama do kuće! One joj verovatno nisu rekle da ja ne mogu da hodam, jer kad je došla, i ona je bila šokirana. Isto me je podigla za ruku da ustanem i ja sam pala. Onda me je učiteljica odvezla kući, smestili su me u krevet u dnevnoj sobi i čekali smo tatu da dođe s posla da me odvede u bolnicu.

Ostalo mi je u sećanju da sam išla od lekara do lekara i da su svi govorili da sam doživela neki stres, strah, i da sam se nečega uplašila. Verovatno sam ja svima pokušavala da objasnim da se ja u školi nikog nisam bojala, da sam volela da idem u školu, da mi se ništa strašno nije desilo. Baš naprotiv, ja sam na tom času fizičkog jako dobro uspevala da uradim vežbu – ne znam ni dan-danas kako se zove ta vežba, kad legneš na stomak i uhvatiš svoje noge i klatiš se kao neka ljuljaška ležeći na stomaku. Ja sam to inače fantastično radila, i učiteljica je tražila da pokažem drugoj deci kako se to radi. Međutim, ja to tada nisam uspe-

la da uradim. I to sam tad ispričala lekarima. Kad su me uveče odveli u Beograd u bolnicu, lekari su rekli da pretpostavljaju da mi je usled nekog pokreta koji sam napravila pukao krvni sud u kičmenoj moždini i da je to razlog što ne mogu da hodam. Međutim, nije to bio razlog. Oni su me vratili kući sa dijagnozom „nije ti ništa“. I tako sam bez temperature i bez nekih drugih simptoma ja ležala ceo dan u krevetu, da bi uveče oko sedam sati mama i tata videli da je meni jako loše, da imam povišenu temperaturu, da sam se zacrvenela, da su mi pomodrele usne, i tata je otišao kod nekog komšije koji je, koliko ja znam, neuropsihijatar. Kad je on došao da me vidi, rekao je da je došlo do sepse urinom, jer ja ceo dan nisam mokrila. Moji su zvali nekoliko bolnica da me prime, ali niko nije hteo da me primi: prvo, nisu znali šta je, a drugo, u Novom Sadu su tada vladale boginje i zauške, a u Beogradu su vladale neke druge dečje bolesti...

Koje je to godine bilo?

Sedamdeset četvrte. Tad nije bilo dečije paralize niti sličnih neuroloških oboljenja i niko nije sumnjao na to. Mene su na posletku kolima hitne pomoći odvezli u bolnicu u Beograd, na Infektivnu kliniku. Tamo sam bila mesec dana u šok-sobi. Iako su svi ostali tvrdili da to nije jedan od oblika dečije paralize, jedan lekar na prijemnom je odmah rekao da jeste, što je i bilo tačno. Razbolela sam se dvadesetog novembra, a dvadeset i petog su svi moji vršnjaci išli na vakcinisanje. Ta vakcina se prima pred školu. Posle nekoliko godina, u jednom razgovoru sa lekarima sa VMA saznala sam da cela generacija, u stvari, nije primila vakcinu, da su se slučajno preračunali, a da je tada, osim mene, još jedan dečko u Bihacu dobio neki oblik paralize. Ali, on se oporavio, nisu ostale posledice, za razliku od mene: ja imam potpunu i mlitavu oduzetost donjih ekstremiteta.

Da li je moja invalidnost posledica virusa dečije paralize ili nekog drugog virusa, to sada nije ni bitno. Ono što je za nas zaista bio pravi šok je to što sam ja, apsolutno bez ikakvog objašnjenja, u bolnici bila ostavljena u šok-sobi, prepuštena na milost i nemilost nekih medicinskih sestara... da li hoće da me nahrane ili ne. Roditelji nisu imali pristup, nisu mogli da uđu u sobu gde sam smeštena, iako su svaki dan bili u bolnici. Ja sam to čula tek kasnije, kad sam izašla iz bolnice. Ono što je meni pomoglo i što je mene održalo u životu, to sad jako čudno zvuči, bio je postupak moje učiteljice! Ona je našla načina da preko neke svoje bivše učenice, koja je stažirala tada u Beogradu, dođe i da mi donese pionirsku kapu i maramu, i da mi kaže da moram da ozdravim, da se vratim u školu kako bih bila primljena u Savez pionira, i da me drug Tito pozdravlja. To je meni bilo bitno: pionirska kapa i marama na koju su mi se potpisali svi iz razreda onim još nesigurnim dečijim rukopisima. To je značilo da neko misli na mene i da sam nekom potrebna. Verovatno sam imala osećaj da su me roditelji potpuno napustili – da li sam to uopšte obrađivala i na koji način, pojma nemam. Znam da sam posle toga videla mamu i tatu i bila šokirana što oni nisu dolazili, jer su

posle toga, kad sam prešla u Centar za rehabilitaciju, u Sokobanjskoj, u odnosu na roditelje druge dece oni najčešće dolazili.

Meni se to činilo kao da je boravak na Infektivnoj klinici trajao jako dugo, a realno je trajao oko mesec dana. U sećanju mi je ostalo kako sam bila stalno sama i kako su svi oko mene umirali, jer je to bila infektivna klinika, i tu su uglavnom bili ljudi koji su, koliko se ja sećam, imali neke tropske bolesti, i neke bake i deke, koji su svi umirali, samo pogledaš – prazan krevet. Bila sam iza nekih paravana i stalno sam pokušavala da virim, da vidim šta se dešava. Bila sam na nekoj vrsti veštačkih pluća, imala sam one pumpice u nosu i stalno su mi kontrolisali disanje, pošto sam se oduzela od pupka naniže, pa su se bojali da ne dođe i do oduzetosti organa za disanje. Imala sam i urinarni kateter, uopšte nisam znala ni čemu to služi, a on je više bio van mene nego u meni, ja sam sve vreme ležala u urinu, što je prouzrokovalo stravičan dekubitus*. To nije bio neki dug period, ali nisu me okretali, nisu me kupali, nisu me presvlačili. Sećam se te mušeme i tog odvratnog osećaja hladnoće i potrebe da se pokrijem.

Zbog toga je ta prva rehabilitacija tekla usporeno, zbog toga se nisam odmah vratila kući, nego sam prešla u Centar za rehabilitaciju u Beogradu i tamo sam završila prvi razred osnovne škole, dok nisu rane zarasle. Tokom prvog razreda skoro da uopšte nisam ni sedela u kolicima, nego sam ležala na pokretnom stolu, na stomaku, pa su mi laktovi bili otečeni, puni krasta, bolni. Najgori su bili dekubitusi na petama, koji su i najsporije zarastali, i na gluteusu, na donjem delu kičme, gde je, zbog ležanja, pritisak bio najveći. Pošto sam bila mršava, terali su me da jedem, a ja nisam mogla. Petkom su mama i tata dolazili po mene da me vode kući, nedeljom uveče su me vraćali. Nisam se protivila povratku u bolnicu, pošto su nedeljom uveče bili „Otpisani“, sva deca su to gledala zajedno u trpezariji i navijala za Prleta i Tihog; to mi je bio neki motiv za povratak u bolnicu. Ili su me dovodili u ponedeljak rano ujutru. Pamtim dobro taj put, Gazelu, kao i to da sve ono što pojedem za vikend, povratim pred vratima dečijeg odeljenja u Sokobanjskoj. Očigledno je da su to bile traume, a ja nisam mogla da se nosim sa tim na drugačiji način. Nisam bila dete koje je pravilo probleme oko vežbanja – koje je bilo neophodno i svakodnevno, lekova, injekcija, mislim da nisam puno ni plakala. Nisam to ispoljavala, verovatno sam to više preživljavala u sebi. Nisam imala dobru učiteljicu tamo u Beogradu, ona mi je ostala u lošem sećanju. Stroga, nepravedna i gruba. Naterala me je da skinem lak sa noktiju, a acetona u bolnici nismo imali. I nije mi objasnila zašto je sramota imati nalakirane nokte. Lak sam skinula zubima i šestarom.

Da li ste tamo imali neke drugare?

Imala sam. Bio je ceo razred, mislim nas desetak, i svi su imali neki inva-
.....

* Dekubitus je nekrotična rana koja nastaje usled dugotrajnog pritiska mekih tkiva o podlogu.

liditet. Bila su to dobra deca, sećam se da smo se družili. Mnogi nisu marili za školu, ali ja sam najčešće, kad sam imala vremena, išla u onaj deo gde su bila mala deca. Njih je bilo mnogo više. Bilo mi je žao te male dece, volela sam da se igram s njima; ona su uglavnom ležala u krevetima i bila prepuštena sama sebi...

Kako je sve to doživela Vaša sestra?

Sestra je bila relativno mala – pet godina. Ona je doživela to dosta teško, kao pravu pravcatu traumu: nije htela da izlazi iz zgrade, nije htela nigde da se igra, nije htela ni sa kim da se druži, nije ni išla u vrtić, jedva je nekako završila to obavezno predškolsko, jer joj je svaki izlazak iz kuće bez mene bio traumatičan. Puno vremena je provodila kod strica i sa bratom koji je stariji od mene četiri godine, od nje šest, i kod bake, ali najviše su roditelji gledali da ona bude sa njima kad god je to bilo moguće. Kad sam bila kod kuće za vikend, ne sećam se da sam videla mamu i tatu da plaču, da kukaju, da drame, da se priča samo o tome, normalno je tekao život... Išli smo u goste, išli smo kod rođaka...

Kako se rodbina odnosila prema Vama?

Ja se uopšte toga ne sećam. Meni je delovalo kao da su me svi prihvatili tako u kolicima. Imala sam kolica domaćeg proizvođača *Rudo* iz Beograda, koja su bila suviše velika u odnosu na mene tako malu, sićušnu, mršavu, jer nije bilo dečijih invalidskih kolica, pa je tata napravio neke drvene daske da bih mogla da držim noge, da mi ne ispadnu.

Život je, dakle, tekao svojim tokom.

Išli smo i na more. Ne sećam se da je neko pravio neki problem. Čak se ne sećam ni nekog preteranog sažaljenja od strane porodice, niti se sećam da mi je nekad nešto bilo uskraćeno. Išli smo na seoske slave, na ringišpile. Nedostajao mi je odlazak u prodavnicu, ili tako neke male stvari koje deca u tom periodu čine, jer sva deca u nekom periodu žele što pre da porastu i odrastu. Nedostajalo mi je što ništa nisam mogla sama da uradim – ni da uđem u stan ni da izađem iz stana, ni da uđem u kupatilo... Problema je bilo i zato što higijenu nisam obavljala u kupatilu, nego u sobi, obično u krevetu, uglavnom uz maminu pomoć. Osamostalila sam se na tom polju tek negde u devetom-desetom razredu, odnosno u srednjoj školi. Motiv za to osamostaljivanje bio je da idem sama na ekskurziju, jer to mi je već bila noćna mora kad mama i tata idu sa mnom na ekskurziju ili na izlet.

To je sad već tinejdžerski period.

U periodu tinejdžerskih godina to je bilo opterećujuće, jer nemaš onoliko samostalnosti koliko ti je potrebno. Stalno sam nešto prkosila i inatila se. Moje ponašanje je delovalo kao da sam ekstremno tvrdoglava. Ja mislim da sam bila dobro dete do trinaeste godine, onda sam tu „poludela“ i ni dan–danas se nisam

smirila! Kao mala nisam bila neposlušna. Sećam se da sam jedanput stajala u ćošku zato što sam ukrala igračku iz vrtića, i nikakve druge kazne se ne sećam. Ne sećam se da sam ikada dobila batine. Bila sam jednako grđena kao i sestra, jednako kritikovana, nisam imala ni bilo kakvu vrstu privilegija, niti sam bila zapostavljena u bilo čemu, osim što nisam bila samostalnija i što su svuda oni bili uz mene. Ali sam podstakla sestru da bar ona ide na more sa školom, ako ja već moram da idem s mamom i tatom, i da obavezno ide na ekskurzije i na zimovanje. Kad sam kasnije radila sa decom sa invaliditetom, ona su uvek pričala kako su ljubomorni kad im brat ili sestra odlaze negde, a oni nisu u mogućnosti. Ja taj osećaj nisam imala. Prosto sam to prihvatila tako, jer to ne može da se promeni, i jer ne treba da uskraćujemo drugima ono što sami ne možemo. S druge strane, ima mnogo toga što možemo, a to je ono na šta osobe sa invaliditetom zaborave. U tom grmu, u stvari, leži zec!

Niste imali neku posebnu želju?

Ne sećam se da li sam nekad poževela da prohodam. Mislim da sam imala želje koje su bile realnije i slične željama mojih vršnjaka. Kad sam imala trinaest-četrnaest godina, kad sam se prvi put zaljubila, nisam smatrala da je moja invalidnost uzrok što nemam momka, nego zato što imam velik nos i kriva stopala. Ali to je toliko tipično za taj period! Naravno, imala sam krize i bivalo mi je teško...

Vi niste ostali u istom stanu na trećem spratu?

U šestom osnovne smo se preselili u drugi stan, ali ni taj nije bio mnogo pristupačniji: na prvom spratu je bilo tri niza stepenica, takođe nisam mogla da uđem kolicima u kupatilo, mogla sam u većem delu stana da se krećem na štakama i na protezama. Koristila sam i druga pomagala dva-tri sata dnevno, skoro svaki dan. Odgovaralo mi je, to nije bio onaj klasičan hod, nego više skakanje bez savijanja u kolenu, kao zec. Kasnije je počela da mi se krivi kičma, pa sam nosila midere, a kasnije je opet došlo do krivljenja nogu, pa mi je statika poremećena, te je bilo teško napraviti proteze za stajanje koje mogu da isprate tu krivinu nogu. Kostu su mi bile slabe, ja sam se ulenjila, nisam imala dovoljnu podršku u porodici. Svaki dan sam vežbala sa mamom, išle smo često za Beograd kod terapeutkinje, ali u tom periodu kad je trebalo meni više podrške, malo više samostalnosti, nemaš vremena da vežbaš. Trebalo je napraviti prostor da legnem na ćebe na podu i da vežbam, a meni je uvek nešto drugo bilo važno. Hodala sam negde do rođenja moje prve ćerke, tad sam imala dvadeset tri godine. I Radmila je jako teško podnosila kad ja stanem. Kao da nisam ja! Plakala je kad me vidi na štakama. Pretpostavljam da je to bilo zato što dok stojim držim štaku i ne mogu nju da držim, pa sam hodala dok ona spava, i onda je to bilo opravdanje što sam sve manje hodala... Ne hodam već nekoliko godina. Pokušala sam pre nekoliko

godina da napravim te aparate za hod, ali plan da ponovo više stojim i hodam nije urodio plodom. Kriva sam i ja, moje noge su prilično slabe, i ugojila sam se, ali i majstori koji to ne znaju da naprave tako da bude funkcionalno, i ta tehnologija je kod nas malo zastarela. Inače, imam iščašen desni kuk, koji mi pravi smetnje i probleme. Ne znam kako se to desilo i kada, jer ja nemam osećaj. Lekari kažu da je čak došlo do fiziološkog ispadanja, jer čašica kuka nije dovoljno razvijena, i onda je butna kost malo po malo iskliznula.

Da li ste ikada razgovarali sa svojim a problemima neprilagođenosti stana i zgrade Vašim potrebama?

Znam da sam to doživljavala kao nešto što nije u redu. Ne sećam se da li sam pričala sa njima, ali se sećam da sam se svađala i pretpostavljam da su te svađe bile posledica toga što oni to ne vide kao problem. Nosili su me gore-dole ako sam htela deset puta dnevno, ali to nije bilo to da ti možeš sama da izađeš i sama da uđeš: svaki je moj ulazak i izlazak bio pod njihovom kontrolom, stalno je neko morao biti prisutan.

Znali su oni da je to problem. Preselili smo se u Novi Sad, tražili stan koji bi odgovarao mojim potrebama, što ni danas ne bi bio lak poduhvat, a tek pre dvadeset pet godina... I sad imam problem sa pristupačnošću, jer stanari zgrade stalno hoće da stave vrata u lift, a ako ih stave, ja neću moći da uđem kolicima – neću moći da zatvorim vrata. Još uvek živim u tom stanu, ali već dugo imam želju da negde kupimo kuću, da budem negde gde mogu da izađem u dvorište, da mogu više da se krećem. Buka je oko mog stana, jer je blizu gradska autobuska stanica, a i vazduh je zagađen.

Kako Vam je išla škola?

Školu sam obožavala. Obožavala sam to što je škola značila društvo i normalan život. Sve je bolje od bolnice. Nisam bila super đak, bila sam odličan, ali onako, „četir’ pedeset jedan“. Bilo je momenata da sam bila i bolja i gora, sve u zavisnosti od bubica.

Šta ste najviše voleli da učite?

Nisam volela matematiku i engleski, a sve ostalo sam volela, možda najviše biologiju. Uvek sam bila usmerena ka medicinskim naukama, volela sam da čitam sve u vezi sa lečenjima i novim istraživanjima, upijala sam to, i imala sam ideju, doduše kratko, da ću upisati medicinski fakultet. Međutim, nisam mogla da zamislim da radim sve ono što treba da rade studenti na fakultetu, seciranje i slično, nisam mogla da zamislim bilo šta da radim oko leša, i nisam mogla da gledam operacije. I onda sam poževela da budem psiholog. Nisam imala kontakta sa psihologijom ni u školi, ni u bolnici, ali verovatno mi je stalno trebao neko s kim bih pričala, i onda sam zamislila šta psiholog treba da radi. Imala sam viziju sebe kao psihologa.

Da li biste izdvojili neku za Vas značajnu ličnost u školskom periodu?

Značajna ličnost u mom životu je bila moja učiteljica Bogdanka Nedeljko-
vić. Od prvog do četvrtog razreda. Žena koja je bila izuzetno realna i jako topla
kao ličnost. Nisam imala privilegije kod nje, kao ni u kući, ali me ona nije izdva-
jala iz celog kolektiva: od školskih odmora do ekskurzija, do nekih dešavanja u
školi, do organizacija priredbi, uključivala je i mene i razvijala socijalnu bliskost
među đacima. Puno je sa nama radila na drugarstvu i umela je da prepozna
kada je nekom dobro, kada je nekome loše, ko će sa kim da sedi, šta je to pozi-
tivno i vredno u svakom od đaka. U višim razredima nisam imala takvu sreću sa
razrednim starešinama.

Jedva sam dočekala da krenem u srednju školu. Upisala sam srednju medi-
cinsku školu. Našu generaciju je zadesila reorganizacija školstva, deveti i deseti
razred: išli smo u deveti u jednu školu, pa smo onda prešli u drugu školu, tako da
sam za te četiri godine išla u četiri različite škole. Dva razreda medicinske škole
sam završila, jedan u Mitrovici, jedan u Novom Sadu. Puno sam učila. Imala
sam motiv i volela zvanje medicinske sestre. Imala sam kontakt sa ljudima, ali
sada nisam ja više bila pacijent. I bila sam uspešna u tome, imala sam odlične
ocene i uspehe na praksi.

Da li ste imali dobro društvo u srednjoj školi?

Bilo je nekoliko razočaranja u društvo u celini, ali i u prijatelje kada sam
osetila da sam im smetnja, da sam im teret. Jedno vreme sam mislila da je to moj
doživljaj, koji možda nije bio realan, što nije bilo tačno. Zbog jedne od najboljih
mojih drugarica, praksa u bolnici umesto mesec dana trajala mi je tri dana! Pitala
sam se zašto, da bi mi jedna sestra rekla da je majka te devojčice s kojom sam bila
na praksi tražila da me „sklone“, kako njena ćerka ne bi morala da radi sve umesto
mene. Ja sam bila šokirana! Nisam doživela da neko bilo šta umesto mene radi.

Kad sam došla u Novi Sad, toga nije bilo. To je bio jako lep period u mom
životu. Sve je bilo drugačije, lepše. Moja učionica je bila na drugom spratu Me-
dicinske škole. Svaki odmor su me spuštali dole do dvorišta. Zaljubila sam se i
bila je to uzvraćena ljubav. Mi smo se u Mitrovici vraćali već u jedanaest kući iz
izlaska, a u Novom Sadu se izlazilo tek u jedanaest. Kao da sam došla u Njujork!

Koje godine ste upisali fakultet?

Osamdeset peti-osamdeset šesta. U periodu studija nisam uživala. Nisam
imala neko društvo sa kojim bih učila, izlazila. Osećala sam se prilično usam-
ljeno. Katedra za psihologiju je tada bila mlada katedra, puno profesora je pu-
tovalo iz Beograda. Htela sam da budem redovna na predavanjima, ali to nije bilo
lako ostvarivo. Raspored predavanja se menjao, sa dugim pauzama između njih,
nije bilo adaptiranog toaleta, a mama me je dovozila na fakultet. Volela sam ono
šta sam studirala, ali društvo ne, skoro da ni sa kim nisam ostala u kontaktu. Ja

sam sebe optuživala za to. U prvom periodu studija sam bila depresivna, zato što sam se razišla sa momkom. Razmišljala sam i da napustim fakultet i da se zaposlim. Kad sam otišla na biro da tražim posao, saznala sam da mogu da se prebacim na vanredno studiranje. To mi je pomoglo. Radila sam više od godinu dana u Dečijoj bolnici na Odeljenju za genetiku. Tamo su me videli kao administrativnog radnika, od čega se meni kosa dizala na glavi. Sva sreća što su tada radile dve vrsne psihološkinje od kojih sam mogla mnogo da naučim. Pomogla sam im pri dijagnostici, pri psihološkom testiranju. Stekla sam praksu koje nema puno na studijama. Značilo mi je i vreme koje sam provodila sa decom koja su dolazila iz „Kolevke“, doma za decu bez roditeljskog staranja u Subotici, koja su bila u „programu za usvajanje“. Tada je bio drugačiji proces usvajanja dece nego što je danas. Deca su dolazila u Dečiju bolnicu u Novi Sad, na genetska ispitivanja, a za vreme ispitivanja i čekanja rezultata ona su boravila u bolnici. Ja sam ih pazila, igrala se sa njima. Bila sam im neka vrsta negovateljice. Možda više vaspitačice. Neku od te dece nikada nisam zaboravila. Taj period mi je prijao, mislim da me je to izvuklo.

A da li ste u srednjoj školi imali drugarica?

Imala sam dve-tri drugarice s kojima sam bila bliska u Mitrovici, s kojima nisam nažalost ostala u kontaktu. Verovatno se ja nisam osećala dovoljno prihvaćeno. Ja nisam imala pravo na probleme, na emotivne teškoće, na zaljubljenost, na simpatije. Svima sam ja davala savete, bila sam ona na koju možeš da računaš u svako doba dana i noći. Mali broj drugarica me je zvao da dođem kod njih. Druženje se svodilo na njihov dolazak kod mene kući. Nikad me nisu pozivali da ja idem s njima u bioskop, nego sam ja, ako se ide u pozorište, a volela sam da idem i u pozorište i u bioskop, njih zvala, organizovala i sl. Imala sam dve najbolje drugarice, koje su živеле kod mene u zgradi, od kojih sam se osećala jako prihvaćeno i pozitivno. Jedna od njih me je „uvukla“ u svoje društvo. Bila je dve godine starija, izlazila sam sa njom. U Mitrovici ima jedan deo ispred parka koji se zove Majmunac, gde se skupljaju mladi. To je meni bilo jako blizu. Mi smo živeli u samom centru grada, tako da sam već u sedmom razredu izlazila. Volela sam da idem u diskoteke, volela sam da igram. Bila sam deo njenog društva. Oni su mi bili prozor u svet mladih i svet zabave. S njom sam odlazila i vraćala se kući. Drugo društvo je bilo sestrino. Za mamu i tatu, nas dve smo uvek morale zajedno da izlazimo. To što smo bile različite, što smo imale različito društvo, pa i različita interesovanja, godine, njih nije interesovalo: u isto vreme izlazimo, u isto vreme dolazimo, i uvek smo bile zajedno krive, ako kasnimo, što i nije bilo loše kad gledam iz ove perspektive.

Od svih drugarica sam, do pre nekoliko godina vešto krila problem sa odlaskom u ve-ce, da mi je potrebna pomoć, da koristim uloške svaki dan, stid je bio jači od želje da budeš bliska sa nekim.

A kada sam došla u Novi Sad, to je bila sasvim druga priča, posebno što sam ja jako brzo počela da se zabavljam sa jednim dečkom čije me je društvo prihvatilo. I ja njih.

Kako ste se upoznali?

Išli smo zajedno u školu. I stvarno smo dobro funkcionisali u svim segmentima. Od prijateljske osnove, do društvenih i sličnih interesovanja, sličnih pogleda na svet, iste knjige smo voleli, muziku, baš smo se totalno uklopili. Ali su jako rano počeli problemi. Već prvi odlazak kod njega kući je bio ispiranje mozga od strane njegovih roditelja: – Kako ti misliš s njom?! U najmanju ruku kao da je on sad odmah hteo da se ženi. Bio je to jak pritisak za nekog sa osamnaest godina.

Pokušavali smo nekako da se odupremo tom pritisku i dve godine smo tako funkcionisali. On je govorio da će vreme to rešiti. I verovatno sam ja počela da zatežem konce i da budem nezadovoljna tim pritiskom koji je on unosio u našu vezu. Nije se to toliko osećalo u našem odnosu, ali ja nisam bila ni dovoljno zrela ni pametna da prihvatim to i da samo malo pustim da se stvari slegnu. Htela sam da bude idealno. Moja sestra ima običaj da kaže: – Želim mir i zdravlje u svetu! Uvek bih ja želela da sve bude kako treba, bez svađa, bez konflikata. Svaki problem ima i rešenje, ali, u principu, ako ti neki problem ne želiš da rešiš, onda ga nećeš ni rešiti.

Koji su bili argumenti njegovih roditelja?

Njihovi argumenti su bili, prvo, on im je sin jedinac, ne mogu oni da gledaju kako njihov jedinac ima devojkicu koja je u kolicima, i šta ako „ona ne bude mogla da ima dece“. To drugo im je bio takođe važan argument. Mislim da im je smetala moja zaljubljenost i optimizam i nisu mogli da gledaju njegovu privrženost meni.

A kako su Vaši roditelji gledali na to?

Oni su njega prihvatili, jer je on bio neko ko je bio non-stop kod nas u kući i stvarno smo dobro funkcionisali. Oboje smo bili ambiciozni u različitim sferama. Bila sam srećna i moji roditelji su u tome uživali. I njega su obožavali. Sa njim sam pripremala prijemni za medicinu, samo da bih bila što više vremena s njim, kako to devojkice u tom uzrastu već rade!

Kako ste se odlučili da se upišete na psihologiju?

Pošto nisam verovala da ću položiti prijemni za psihologiju, jer je bila jako velika konkurencija, ja sam se paralelno prijavila i na biologiju, jer sam već pripremala prijemni za Medicinski fakultet, gde je biologija bila važna. I stvarno sam položila prijemni i upisala se na prvu godinu biologije, imam i dan-danas indeks. I onda sam otišla na more, verujući da neću položiti na psihologiji, ali mi je bilo lakše jer sam već imala položen prijemni na biologiji. Međutim, javili su

mi da sam primljena na psihologiji: od četrdeset primljenih, ja sam bila trideset deveta. A odluku o tome da želim da studiram psihologiju donela sam krajem osnovne škole. Interesantno je da većina od onih prvih i najboljih na prijemnom nije završila psihologiju. Ja, eto, jesam.

Upisali ste se na fakultet, ali ste raskinuli sa dečkom. Zašto?

Postavljala sam verovatno previše ultimatum, pa je on jednom rekao: – Ja više ne mogu da izdržim, i ja ne želim da se suprotstavljam njima! Mada, mislim da je to bilo samo opravdanje i da je on mene zapravo prestao da voli.

Meni je trebalo godinu dana posle toga da ja uopšte prihvatim da je to nešto što je konačno. Ja sam stalno mislila da će se on vratiti. Živela sam u nekoj bajci. Jako mi je bilo teško. Nisam mogla da se suočim, jer su mi razlozi bili krajnje neprihvatljivi. Sve me je bolelo. Naravno, od tuge.

Pre našeg prvog odnosa želeli smo da odemo kod ginekologa i da se posavetujemo oko zaštite. I otišli smo kod juvenilnog ginekologa u Đačkoj poliklinici u Njegoševoj ulici, otvorili vrata, i odmah oboje onako s vrata ispričali šta mi hoćemo. A sede dve žene i jedan muškarac u belim mantilima, pomno nas saslušaju, i naposljetku jedna doktorica progovori: – Sve je to uredu, deco, ali ja sam zubarka! Vi ste promašili vrata. A mi smo toliko bili uplašeni da nismo primetili da smo upali u zubarsku ordinaciju!

Da li ste imali još nekih iskustava?

Jednu prolaznu avanturu koja se završila trudnoćom i detetom! Upoznala sam ga u Centru za rehabilitaciju u Igalu osamdeset devete godine – pred rat. On je bio Srbin iz Hrvatske i pričao je o lošim međuljudskim i međunacionalnim odnosima u Zadru, iz Benkovca je, a mislim da su Benkovčani poznati kao drčni. Tako je on sebe i predstavio: kao Dalmatinca teške naravi. I koliko god da sad to zvuči smešno, to je bio kao neki kamen spoticanja, iako je on sa mnom imao relativno dobar odnos, i dobro smo funkcionisali. On je bio takođe na rehabilitaciji: bio je sportski biciklista koji je doživeo sudar sa drugim biciklistom i povredu vratnih pršljenova. Prohodao je posle operacije, ali mu je fina motorika ruku i fleksija stopala bila loša, kao i centar za ravnotežu. On je bio neko ko je meni delovao kao osveženje, kao neko ko je uspeo da probudi moje emocije. Međutim, bili smo jako različiti, meni je bilo teško da se sa bilo kim opustim, jer sam stalno očekivala savršenstvo – vezu u kojoj sve ide glatko. Bio je nacionalista, a ja koja sam iz Vojvodine i vaspitana drugačije, nisam čak ni znala koje sam nacionalisti sve do trećeg-četvrtog razreda osnovne škole. Inače se u kući nije o tome pričalo, takvo je vreme verovatno bilo. Slavili smo Uskrs, Božić, Novu godinu, Deda Mraza i sve ostalo. Ne sećam se slave. Možda smo išli kod dede i bake, ali meni to nije ostalo u sećanju.

Nismo mi bili mnogo zajedno. Sećam se nekih detalja. Na primer, kao Dalmatinac, pošto je ceo život živeo na moru, nije imao potrebu da ide na plažu, a

ja, koja ne bih ni izlazila iz vode, vukla sam ga na plažu, pa na poluostrvo blizu Igala. On je izgoreo, jadničak, jer nije se sunčao godinama i, naravno, nije naučio da se maže. Svakakvih je čuda tu bilo! To je trajalo mesec i po dana dok je trajala rehabilitacija i bilo je nekako razdragano. Ubrzo sam ja osetila da je on počeo da se menja, da zahlađuje odnos između nas dvoje. On je onda otvoreno rekao da je, u stvari, rekao mami za mene preko telefona i da nije dobio podršku koju je očekivao. A moram priznati da sam i ja smatrala da to nije veza koja ima perspektivu. Ne zbog toga što smo oboje sa invaliditetom, već zbog razlike u temperamentima. Razišli smo se, a da nismo razmenili ni adrese.

Ja sam odmah posumnjala da sam ostala trudna, jer sam imala ozbiljne jutarnje mučnine, što sam mu i rekla, a on se pravio, kao, nije bitno. I naravno, to je mene dodatno povredilo. Ja sam se ranije vratila kući, jedva sam čekala da odem kod ginekologa i proverim svoje sumnje. Odgovor ginekologa je bio pozitivan. E, sad je trebalo reći mami i tati. Ja sam u startu rekla da želim dete, bez obzira na okolnosti. Ali, naravno da sam bila svesna toga da će to biti prilično problematično. I bilo je problematično. Bilo je neprihvatnja, možda je za nijansu bolje reagovao tata.

Kako ste im to saopštili?

Najradije bih to veče kada sam im saopštila izbrisala iz sećanja, ali... Rekla sam za to prvo jednom drugu Mirku i svojoj sestri i oni su jedini koji su podržali moje želje onako kako je to trebalo. Većina drugarica su rekle: – Jesi li ti normalna?! Još ti samo to fali! Kako ti misliš uopšte...?! Nisi ni završila fakultet. Ja sam govorila da ću se zaposliti, nisam videla prepreke. Inače, kod mene u životu nije bilo prepreka: kad nešto odlučim, teško me je odvratiti od toga. Mislim da ne ugrožavam druge i mislim da je to meni pomoglo u životu da se izborim sa problemima.

Otišla sam na tržište rada i u roku od nedelju dana su mi našli posao u jednoj privatnoj firmi u Novom Sadu, koja je tražila osobe sa invaliditetom za sekretarske poslove. Vlasnik preduzeća se bavio prometom sekundarnih sirovina obojenih metala. Ništa o obojenim metalima, nisam znala! Ni šta su obojeni metali, a ne otpadne sirovine obojenih metala. Dobila sam tržište Kosovo i Metohiju i Makedoniju. Kad koji kamion kreće, da li je stigao u Užice, u livnicu, da li je dovezao dođe, da li se dovezao donde, znači, njemu su bile potrebne te informacije. Posao se radio od kuće, a krajem radnog vremena sam nekad odlazila do njihovih kancelarija koje su bile na Sajmu, da pratim šta se dešava, da ugovaram neke sastanke, da zovem, da zakažem. Međutim, to je trajalo jako kratko, on je pokupio neke pare i otišao u Australiju, ali sam ja bar imala početno radno iskustvo. Stekla sam pravo i na trudničko i porodijsko bolovanje. I plata je bila sasvim solidna. To je bilo vreme Ante Markovića. To nije trajalo dugo.

Čim sam završila fakultet, zaposlila sam se u Domu za rehabilitaciju dece i omladine u Veterniku. Bila sam okupirana i svojim detetom, tako da ti onda nemaš vremena da razmišljaš. Gledaš one osnovne životne zahteve da zadovoljiš – hrana, garderoba... Radmila je meni bila neviđen polet u životu. Kakva kriza! Mislim, jeste bila kriza, jesam bila u tome, ali me nije onemogućavala da funkcionišem. Nečeg sam se lišavala: nisam išla dve-tri godine na more, išla je Radmila sa mojima, ali sam bila pozitivna, dete mi je bilo jako bitno u smislu da zadovoljim njene potrebe i da budem opuštena s njom.

Kako je tekla prva trudnoća?

Kad sam rešila da rodim dete i kad sam rekla svojim roditeljima, ja sam bila tokom cele trudnoće blago depresivna, želeći da mi to samo što pre prođe i da rodim dete i onda da nekako nastavim da funkcionišem. Fizički sam je dobro podnela. Međutim, imam ja malo problema sa svojim temperametnom.

Išla sam, trudna, više puta na bazen da plivam, i dobila sam upalu pluća, pa sam imala ozbiljnijih problema sa urinarnom infekcijom u sedmom mesecu trudnoće, što je moglo da ugrozi i mene i bebu. Međutim, bila sam u bolnici, uveli su mi neke silne antibiotike da bih se izvukla, i uspela sam to da prevaziđem. Tata i mama su mi bili podrška. Tada sam se zaista osećala životno ugroženo. Mislila sam da neće sve proći tako lako.

Kako ste se odlučili za ime deteta?

Predosećala sam da će biti devojčica. Rekla sam sebi: prvo ime koje čujem, to ću dati. Pošto tih noći u bolnici nisam mogla da spavam, pod temperaturom, stalno sam slušala radio, i bila je neka emisija o imenima gde su objasnili značenje imena *Radmila*. Tada sam naučila da to ime nije od *rada*, kao što mi uvek mislimo, nego od *radosti* i od milosti, kao miline. I ja sam rekla da će to biti ime. Imala sam ja još više verzija, međutim, kad god kažem mami i sestri, one: – Jaoj, ovo je ime za papagaja, ovo je ime za kokošku...! Mami je trebalo malo vremena da prihvati zašto baš Radmila. Jako mi se dopalo to ime. Ja sam donela odluku da ću ostvariti ideju koja mi se javila te noći, jer je to stvarno bila jedna od težih noći u mom životu u bolnici.

Porodili ste se normalno?

Porodila sam se carskim rezom, u ponedeljak u osam i četiri minuta! Ja sam oduzeta od struka naniže, bez očuvanog senzibiliteta. Verzija bez carskog reza bila bi rizična. U sobi pored mene je ležala jedna žena, koja se porodila istovremeno kad i ja, isto carskim rezom, bila je crnka, imala je crnu kosu, kovrdžavu, jaku. Donosi medicinska sestra dve bebe: jednu plavu bebu, sa nežnom žučkastom kosom, trepavicama, svetlim očima, i drugu bebu koja ima crnu kosu, crne obrve, intenzivno plave oči. I ona ih drži i proziva: – Sto osamnaest! Svaka beba ima broj isti kao majka. Ja očekujem da je ova plava beba moja, a ona žena oče-

kuje da je ona crna njena. Međutim, bilo je obrnuto. I ona se rasplakala, pa kaže:
– Ista je na moju svekrvu! E, tad sam se od srca smejala!

Kako je Vama Radmila izgledala?

Prelepa. Izuzetno lepa beba. To ne možeš da zamisliš. Pravilne crte lica, nije plakala, milina jedna od deteta, da poželiš. Nije se budila noću kad smo došli kući. Stvarno je bila dobra i zadovoljna. Ja sam uživala u svakom njenom pokretu.

Da li ste bili u stanju da se brinete o njoj?

Jesam. Ostala sam u porodilištu deset dana. Nije bilo problema sa dojenjem. Jako sam se trudila da sve radim oko nje, od presvlačenja, oblačenja...

Imala sam ja i savetnike – milion i jednu babu, tetku, ujnu, strinu i sve ostalo! Brigu o bebi nisam doživljavala kao problem, jer sam stvarno imala puno vremena i puno sam se posvećivala njoj. Pošto sad imam iskustvo šta znači imati dete i sa mužem i bez muža, u neku ruku je lakše kad si sama svoja gospodarica. Onda se boriš za ono što ti misliš da je dobro, i to i uradiš. Tada uopšte nisam doživela da mi neko fali. Nisam imala ni krizu posle porođaja, naprotiv. Jedino što se ispostavilo da moje drugarice nisu bile spremne na to da mogu s nekim da me dele. U nekim terminima kad su one navikle da dolaze kod mene, u sedam-osam sati uveče, sada je bilo vreme kupanja i uspavlivanja bebe, što sam ja želela da poštujem i uživala sam u tome. I one su jedna po jedna odlazile i ostala sam u kontaktu samo sa nekoliko prijateljica i prijatelja s kojima sam i sada.

Ali, izgrađivala sam neka nova prijateljstva. Tada sam imala dvadeset tri godine, nisam imala nikoga ko je imao bebu, osim jedne moje drugarice koja je napustila fakultet i otišla u Loznicu. Tada sam se s njom često čula i viđala. Viđale smo se kad god je ona imala prilike da dođe u Novi Sad. Posle je ona rodila i drugo i treće dete, pa smo izgubile kontakt. Jedino sam s njom mogla da podelim te priče o deci.

Kako je izgledalo, recimo, kupanje bebe?

Verovatno isto kao i kod drugih beba: koritance na sred sobe, pomagala mi je mama, a kada sam bila sama, onda sam je kupala u lavabou u kupatilu. Koristila sam kengur nosiljku da bih je odnela do kupatila, a kasnije, kada je naučila da sedi, sedela bi mi u krilu, čvrsto se držeći za stranice kolica, posebno kada bi ispred nas bila neka prepreka, prag, ivičnjak.

Mislim da sam se jako dobro prilagodila, jer sam želela da budem majka. Sećam se da sam legala u osam sati, isto kad i ona. Ali mi je trebalo da se malo regenerišem, opustim i sve ostalo. Mama je dosta toga preuzela, mogla sam da računam na nju da će je uveče paziti, da ja mogu da izađem. Ali to je bilo jako retko, jer nisam osećala potrebu da izlazim. Tek kad je ona bila mnogo veća.

Koliko je Radmila imala godina kad je dobila sestru?

Trinaest godina. Ja sam Nenada upoznala sa trideset i tri godine, dve godine smo mi već bili zajedno kad sam ja rodila Višnju, i mislim da se nikad ne bi ni desilo to što se dešavalo da se nije po povratku sa Srebrnog jezera desila ona nesreća sa Atilom*.

Ja sam Atilu upoznala na fakultetu. Atila je rođen istog dana kad i ja, ali godinu dana ranije. On je studirao mađarsku književnost. On me je pitao zašto ja ne pripadam nijednom udruženju i na jedan diskretan način me je uvukao u priču o takozvanom invalidskom pokretu u Srbiji. Bilo je to nešto neverovatno, kako je on to sve na indirektan način uradio. Ja sam prvo počela da pišem za časopis „Naš put“ kao psiholog i kao neko ko bi mogao da ispriča na neki drugi način priču o osobama sa invaliditetom, prvenstveno kad su emocije, ljubav, seksualnost u pitanju. Inače, počela sam da čitam i da pišem na temu seksualnosti. Ja sam često isticala da je to polje gde su osobe sa invaliditetom najviše prepuštene same sebi, da nemaju prilike ni u toku rehabilitacije, ni u toku lečenja, ni u porodici da reše eventualne probleme. Smetalo mi je što se u udruženjima svodi život na neku dozu zavatlavanja i humora, nema ozbiljnih priča, a mislim da, ako čovek sebe tu ne prihvati, odnosno, ako ne prihvati svoje telo i seksualnost, ne može ni da funkcioniše u životu na kvalitetan način. U redu je ako se svesno odričeš seksualnog života, ako je to tvoj izbor, ali samo ako je izbor, a ne nametanje stava okruženja da su osobe sa invaliditetom aseksualna bića.

I ja sam sa Atilom iskreno mogla o mnogo čemu da pričam. On je dosta toga prevodio sa mađarskog. Imali smo različita interesovanja, ali smo bili dobri prijatelji. Na njegovu inicijativu sam postala član Udruženja paraplegičara Novog Sada, da bi me, posle četiri godine, oni izbacili iz svojih redova! Zato što moja dijagnoza nije bila adekvatna, pa je onda trebalo da pređem u Udruženje obolelih od cerebralne paralize, što nisam nikada učinila.

Šta je podrazumevalo to *adekvatna dijagnoza* u Udruženju paraplegičara?

Da je povreda uzrok paraplegije, a uzrok mog invaliditeta i jeste bila bolest, a ne povreda. Ali, ja mislim da su oni mene doživeli i kao neku vrstu konkurencije, ili kao nekog ko je drugačiji od njih, ne po paraplegiji nego po shvatanju stanja u društvu – nisam pokušavala da ispravim neke „krive Drine“, ali nisam ni bez razmišljanja klimala glavom. Meni je, prvo, alkoholizam u Udruženju smetao, druženje i piće i švercovanje. Bila sam neko ko je smatrao da članovi i članice Udruženja zaslužuju mnogo više od toga u životu.

Šta je suština tog drugačijeg viđenja života?

Moj život je više ličio na život neke osobe koja je bez invaliditeta, nego

.....
* Atila Besedeš (1966–2000), urednik časopisa Udruženja paraplegičara i kvadriplegičara Vojvodine „Naš put“, u mnogim segmentima svoga života zastupao je inkluzivni pristup osobama s invaliditetom (obrazovanje, zapošljavanje, sport, seksualnost i dr.).

osobe sa invaliditetom. Nisam sedela i pričala o tome i kukala nad svojom sudbinom. To je meni bilo totalno bezveze. Imam utisak da su ljudi invalidnost doživljavali samo kao traumu, a ne kao podsticaj za drugačiji život. Sad je već nešto drugačije, što se tog doživljaja tiče, bez obzira na to šta se dešava u društvu i sve ostalo, ali mislim da doživljaj jeste drugačiji. To je moja vizija.

Nešto o Letnjoj školi.

Pre Letnje škole za mlade osobe sa invaliditetom na Srebrnom jezeru dve hiljadite godine, ja sam godinu i po dana držala seminare po Srbiji, zajedno sa predstavnicima Handicap Internationala, a tema je bila „Pisanje projekata i prikupljanje sredstava“. Vodila sam uvodnu radionicu: kako uopšte doći na ideju da imaš pravo da nešto nudiš i radiš, a ne samo da tražiš. Radila sam na podizanju ličnih kapaciteta u udruženjima, posebno rukovodilaca, odnosno lidera. Moram reći da mi je to bio najinteresantniji deo života, posebno u poslovnom smislu, zato što su ljudi prepoznali mene kao nekog ko može nešto da radi, nisam nikog vukla za rukav, a imala sam i punu slobodu da radim i kreiram radionice kakve ja hoću. Eksperimentisala sam, u pozitivnom smislu, od radionica „Zlatna ribica“ do pisanja želja i simulacije nekih malih psihodramskih aktivnosti. Izvlačila sam ideje iz raznih pravaca, čitala knjige, pisala, a bez potrebe da se pravdam zašto sam to uradila. To je bio način rada koji je meni odgovarao.

Onda je usledila Letnja škola. Imala sam slobodu da je organizujem kako ja mislim da treba. To je bila Škola za osobe sa invaliditetom koje studiraju ili za osobe koje su bile ambiciozne i imale kapacitete, ali nisu bile dovoljno aktivne. Osnovni je cilj bio da im nudimo mogućnost da se upoznaju. Drugi cilj je bio da im pomognemo u izgrađivanju samopouzdanja, da oni mogu sami sebi da traže put, jer kad imaš osobu sa visokim nivoom samopouzdanja, ona može da radi mnogo toga.

Radionice i druženja su bile od ujutru do uveče: dve ujutru, dve u podne, a posle podne pišemo novine, crtamo. Škola je bila fantastična. Uspela je u potpunosti, a ja sam bila osnažena koliko i sami učesnici. Atilu sam pozvala da vodi novinarski deo. Tad je bio u minus fazi svog života. Mislila sam da je i njemu Letnja škola značila nešto u smislu traženja novih ciljeva i novih puteva, ali da li sam u pravu nikad nisam saznala. Atila je poginuo na povratku sa Letnje škole na starom autoputu u blizini Sremskih Karlovaca, tako što ga je preticao kamion na užasno uzanom putu, oni su se zabili u jedno brdo... Katastrofa, užas! Ostao je na mestu mrtav. Ja sam otišla da javim Atilinim roditeljima da je poginuo, a sutradan je trebalo njegov brat da se venča, cela kuća je bila u ružama. Njegovu iznenadnu smrt sam jako teško podnela. Prvo sam se suočila sa činjenicom da život može tako nenadano da se prekine. Znala sam u kojim je on problemima bio, kakve je sve planove imao, bilo mi je žao što ih nije ostvario. A on me je potpuno podržavao u svemu i što radim i što na emotivnom planu doživljam,

naročito u vezi sa Nenadom. Ohrabrio me je i rekao: – Znaš, ne možeš ti da čekaš da on zna šta sve ti osećaš. Ti treba da mu kažeš.

Kako si se odlučila za tu novu vezu koja je, očigledno, uspela?

Pojavio se Nenad. Radio je u Handicap International. Ja sam tada izašla iz jedne veze koja je bila puna emocija, ali je čovek bio oženjen, a ja sam imala iluziju da će on sve da ostavi zbog mene! Taj čovek mi je zaista dao mogućnost da se osećam kao voljena žena, ali sve ono što je išlo uz to bilo je teško i nepodnošljivo. Da bih ja dobila malo ljubavi, trebalo je mnogo toga da prevalim preko glave. On je dolazio kod nas, upoznao je Radmilu i moje roditelje, često smo se viđali, ali to je sve bilo jako stresno i ja sam iz veze izašla sa potpuno „ispražnjenim baterijama“.

Sve moje veze sam nekako doživljavala isto. Partneri su me ostavljali zato što nisam dovoljno vredna. I kad sam počela da radim radionice sa polaznicima i polaznicama, u susretu sa tuđim iskustvima, ja sam se suočila i sa sopstvenim vrednostima i rekla sebi da zaslužujem nekoga ko je okej, jer ja jesam okej. Tada sam već i teorijski ojačala, završila sam kurseve transakcione psihoanalize. I ja sam raščistila s pogrešnim životnim scenarijem.

Gajila sam pozitivna osećanja prema Nenadu, ali to je sve bilo u okviru prijateljstva, i taman kad mislim da on prepoznaje da sam ja zaljubljena u njega, on uradi neku glupost, ja padnem na tu glupost! Zato je Letnja škola bila meni neverovatno iskustvo, emocije su se rodile u meni, tako sam bila puna energije i toliko sam bila ponosna na sve ljude koji su bili tamo. Ma, to mi je nešto neverovatno! Zaljubili smo se. Zbližile su nas nekolike stvari: moje veliko samopouzdanje nakon održane Letnje škole, ali i tragična smrt našeg saradnika Atila, i veliki posao oko otvaranja Centra „Živeti uspravno“. Sve se to tako ispreplelo u jednom kratkom vremenskom periodu. Znala sam da ljubav koju dobijam od Nenada ne želim da izgubim.

I kad sam došla sa Letnje škole, odnosno, pred samu Atilinu sahranu, rekla sam Nenadu da imam nešto da mu kažem. Plakala sam i predložila sam mu da budemo momak i devojka. Nisam mogla više da glumim prijateljstvo nas dvoje, jer mi je bilo teško da kontrolišem svoje emocije. Naravno da je bio šokiran tako direktnim obraćanjem. Ja sam rekla: – U životu nemaš prilike da mnogo čekaš na neke stvari. Onda je Nenad razmislio, i doneo je odluku da želi da pokušamo. I tako je to sve počelo.

Nije bilo jednostavno?

Nije bilo uopšte jednostavno, nismo imali u početku ni podršku mojih, a njegovih pogotovu! Ali nekako smo uspeli da istrajemo u tome, budući da smo dobro funkcionisali zajedno. Imali smo zajedničku želju za decom, a nismo bili u godinama da čekamo.

Zato se druga ćerka tako brzo rodila?

U trideset petoj godini sam rodila Višnju. Radmila je leto pre toga išla s nama na more, nije mi padalo na pamet da započinem život s bračnim drugom bez nje ili da je na bilo koji način isključujem, tako da nije ni imala razloga da se oseća loše. Ali, bila bih nerealna kad bih rekla da nije bilo ljubomore, jer je ona kao neko ko je bio centar moga sveta, kada se prvo Nenad pojavio, pa onda Višnja, realno morala da dobija manje. Bilo je perioda kad smo se svi osećali napeto, ali mislim da smo bili bolji što smo više bili zajedno.

Kako su se Nenad i ona ponašali jedno prema drugome?

U početku je bilo fantastično. Kao u bajci. Svi u kući smo vatreni znaci, mislim da je to jako značajno. Radmila je Ovan, Nenad Strelac, ja Lav. I svako vuče na svoju stranu. Ja sam sa Radmilom od starta imala odnos da se ne postavljam kao neki autoritet, što je bilo dobro dok je dete bilo malo, jer ti sve nekako možeš da objasniš. I ona je imala bezgranično puno bezuslovne ljubavi. To je bio način na koji sam ja tada mislila da treba da se vaspitava. Sad mislim da bi trebalo malo drugačije, ili drugačije ja funkcionišem. Pubertet i sve ono što ga prati i nas je zadesilo. Stalno moraš biti spreman da odgovoriš na njene potrebe, da je usmeriš. A bilo je momenata kad ne znaš da li si ispravno postupio.

S Nenadom sam uspela da stvorim odnos pun poverenja. Otvoren. Mogu da mu kažem: – E, sad, mislim da stvarno nije u redu kako se ponašaš, jer Radmila ne može to da prihvati. Svaku promenu u mom ponašanju ona je doživljavala da to činim pod Nenadovim uticajem. A Radmila se u startu postavljala zaštitnički prema Višnji: – Jao, matorci! Sad oni tebe tu gnjave! To je Nenadu bilo valjda neshvatljivo, a u principu je to bilo pokazivanje njene ljubavi prema Višnji. Trebalo je to sve balansirati.

One su dosta različite.

Različite su. U različitim okolnostima i žive. Nažalost, vrlo brzo posle Višnjinog rođenja počele su moje zdravstvene tegobe, što je otežalo situaciju u porodici. Jer je Radmila naučila da mogu da radim istovremeno dva posla. Zapravo me nije doživljavala kao osobu sa invaliditetom i moj invaliditet nije doživljavala kao neku prepreku, nego više kao izazov. Bila je uključena u moje aktivnosti, u Centru „Živeti uspravno“ bila je „sedmi volonter“, dolazilo je njeno društvo, tamo je slavila rođendane, bila je uključena u sve naše akcije, od konkursa „Kako deca doživljavaju osobe sa invaliditetom“, do nekih drugih stvari. Znala je kad ja noću pišem izveštaj da leži pored mene. I inače smo bile jako bliske uvek u životu.

Da li je ona išta znala o ocu?

Ona je znala ko joj je otac, znala je razlog zašto se on ne javlja. On nikad nije došao da je vidi, tri puta smo se čuli do njenog prvog rođendana, a posle toga je usledila pauza bukvalno bez traga i glasa. A onda se pojavio u njenoj

šesnaestoj godini. Nazvao je posle šesnaest godina i kaže: – Ja sam tu, u Novom Sadu, i želim da te vidim, i tebe i Radmilu! Ti možeš da reaguješ ili tako da mu spustiš slušalicu, ili da se oduševiš. Ne mogu da kažem da sam to očekivala. Bilo je perioda u životu, kad je Radmila bila mala, kad sam ja imala neku viziju njegovog povratka i potrebe da imam neku svoju porodicu, koja nije s mamom i tatom. Ali, to je više bila moja iluzija, ja sam bila više zaljubljena u neku sliku o njemu, nego što sam bila zaljubljena u njega. Međutim, kad se pojavio, Radmili je to bio jedan od najtežih perioda u životu. Zbog mnogo stvari, ali najviše zbog njegovog objašnjenja, sasvim razumljivog s moje tačke gledišta, ali ona nije mogla da ga prihvati, a to je da je njemu Bog došao u san i rekao mu: – Sad treba da ideš da vidiš dete. On je pre nekih možda deset godina ušao u adventističku veru, završio neke škole, bio jedno vreme u Engleskoj, posvetio se adventizmu, i sad radi kao adventistički sveštenik u Zagrebu. Njegova mama i sestra su otišle u Norvešku. Njegov otac ostao je da živi u Dalmaciji sa nekom drugom ženom. Radmila i on su sad u kontaktu više preko mene nego između sebe, ali i to je bio neki ispit za naš i brak i porodicu i tu smo uspeli.

Šta je Nenad mislio o tome?

Kad ja nešto mislim da je ispravno, onda misli i on. Nije verovatno osetio da je njegovo mesto i uloga u mom životu na bilo koji način ugrožena. On doživljava Radmilu kao svoje dete i nikad nismo mogli da gledamo na to kao da je on *prihvatio* Radmilu, jer ona jeste deo mene i deo nas i ne može sad neko da je *prihvati* ili *ne prihvati*. Mi smo od samog starta počeli da funkcionišemo kao porodica, bez obzira na to što je ona teško prihvatila njegov autoritet, jer je imala dedu, mog oca, mušku figuru koji je sa njom imao potpuno drugi stil komunikacije. Ali, mislim da imaju iste probleme kao i svaka druga ćerka i otac. I ja se sećam da sam se u tom periodu svađala sa tatom ne znam ni ja oko čega. Radmila je jako zrela. Završila je srednju školu i sad treba da polaže prijemni za Akademiju. Svira klavir, završila je srednju muzičku školu. To je jedan drugi svet, i po načinu školovanja, to su mladi umetnici. Često je van kuće. Ima veliko društvo. Uživa i da kuva i sprema večere za njih. Sve po receptima Džejmija Olivera.

Kojim si se poslovima sve bavila?

Završila sam psihologiju. Radmila je imala dve godine kad sam diplomirala. Diplomirala sam s temom „Doživljaji bolesti kod dece“, ne invalidnosti, nego baš bolesti, i to je bilo interesantno, to što sam radila sa decom predškolskog i školskog uzrasta. Koliko nisam bila zadovoljna fakultetom, ni svojim angažovanjem, toliko sam se posle pronašla u tom diplomskom. I vrlo brzo sam konkurisala u Domu za rehabilitaciju dece i omladine u Veterniku, koji je i tad imao jednog psihologa na šesto korisnika. Tamo su smeštene osobe sa smetnjama u mentalnom razvoju. Tamo sam dosta uspela da uradim, da razvijem sebe kao

psihologa, i da naučim mnogo o osobama sa smetnjama u mentalnom razvoju, a da ne izgubim svoju kreativnost. Testovi koji se kod nas koriste u psihologiji nisu standardizovani za osobe sa smetnjama u mentalnom razvoju, i ti imaš problem u primeni tih testova. Moraš da se snalaziš. I ja sam se manje bavila dijagnostikom i procenom razvoja, što je bilo očekivano, a više sam se bavila profesionalnom orijentacijom, jer sam radila sa starijim korisnicima, koji je trebalo da budu radno angažovani i da nađu negde sebe u nekom radnom angažovanju. Imala sam dobre koleginice sa kojima sam fantastično saradivala. Volela sam to što radim. Otišla sam iz Veternika pre tri godine, sada radim u Pokrajinskom zavodu za socijalnu zaštitu kao savetnica za informisanje, jer sam shvatila da moram još nešto da probam u životu. Osetila sam potrebu za nekom promenom. Imam sreće da imam fantastičnu koleginicu s kojom delim kancelariju, s kojom sam uspela da uspostavam dobre odnose.

Jednu godinu sam radila u Beogradu, u Hendikepu.

A radila sam i dve godine paralelno, pre podne u Veterniku, poslepodne u Centru „Živeti uspravno“. Bila sam koordinatorka projekta „Psihosocijalna podrška osobama sa invaliditetom“, koji je podrazumevao otvaranje pet centara „Živeti uspravno“ u Srbiji. I dan-danas taj Centar radi, sa manje uspona i padova. Pre dve godine sam se isključila, jer sam mislila da ono što sam radila, na način na koji sam radila, više ne može da opstane. Ne u novim okolnostima. Sad su se promenili i ljudi i okolnosti, i mislim da, ako bih dolazila tamo kao neko ko soli pamet ljudima, to ne bi bilo u redu i sve bi demotivisalo.

Bila sam uključena u jedan projekat skoro dve godine – „Vršnjački edukatori“, gde su obučavani mladi sa invaliditetom i bez invaliditeta da budu vršnjački edukatori za osnovne i srednje škole po Novom Sadu. Radila sam radionice o reproduktivnom zdravlju mladih osoba sa invaliditetom, i tu je bila tema i seksualnost i prihvatanje, i konflikti sa roditeljima, što je bilo jako interesantno. Bio je dobar odziv i interesovanje. Svake nedelje posle podne u Apolo centru smo imali kreativne psihološke radionice. I Radmila je učestvovala u tome, pa smo zajedno prolazile kroz krizu odrastanja i kod nje, i kod te dece. To joj je bio osmi razred škole, odnosno, prvi srednje. Bilo je jako interesantno, zato što sam upoznavala mlade ljude sa invaliditetom koji tu svoju krizu ili prihvataju ili potpuno ne prihvataju. Bila sam konstantno u šoku koliko roditelji, kao što su i moji verovatno radili, decu drže uz sebe, ne pružajući im mogućnost da se ispolje i da urade nešto na način na koji to ona žele, da ih puste da odrastu, da ih puste da se osamostale. I nije bilo lako, nimalo. Neki su u tome uspeali, neki nisu. Generalno, postoji problem u Novom Sadu što su škole potpuno neprilagodene, nijedna škola na pravi način nije prilagođena, barijera ima od ulaza u školu, preko stepenica, do toaleta. Nešto se radi, ali to je sporadično. E, kad pomislim da Višnja treba da krene u osnovnu školu, ne želim opet da za svaki roditeljski

sastanak moram da molim nekog da me unese i nekog drugog da me spusti. To mi je noćna mora.

Imate li neki hobi?

Oko svoje dvadeset druge godine počela sam, prvenstveno iz radoznalosti, da čitam astrološke knjige, pa sam počela da crtam i otkrila koliko analiza natalne karte može da pomogne prilikom samoanalize i pokretanja sebe, otkrivanja potencijala i naposljetku može da pomogne drugima. Ljudi odmah načule uši i otvore oči kada počnete o tome da pričate. Generalno, ljudi vole proricanje sudbine, ali astrologija je nešto drugo.

Čime se najviše ponosite u životu?

Pa, ponosna sam na sebe što imam decu, što sam uspela da završim fakultet, što imam veru da mogu da se reše problemi u životu.

Ponosna sam na svoj hobi, na to što sam uspela da u nekim segmentima spojim astrologiju i psihologiju. I da to ne smatram kao nešto što je opterećujuće, nego više kao zabavu. Eto, da se upoznaš sa još nekim segmentima života.

Ja imam sreću da imam porodicu koja je stabilna, što mislim da je jako značajno. Imam potrebu da se radujem i malim stvarima. Pre jedno mesec dana sam se toliko radovala kad sam dobila nagradu za recept koji sam napisala u „Nedeljnom ručku“. Onda sam dobila drugu nagradu i išli smo u fabriku zdrave hrane u Selenči, gde prave sokove bez šećera i vode. Inače sam zagovornik vođenja računa o ishrani, uopšte zdrave hrane i svega ostalog. Imala sam želju da dobijem drugu nagradu i sokove, Nenad je navijao da dobijem treću nagradu – rakiju. Moja mama je u ponoć pročitala vest da sam dobila nagradu i jedva je dočekala sutra ujutru da mi javi. Možeš da se raduješ bilo čemu u životu, ako hoćeš.

Kakvo je Vaše zdravlje sada?

Operaciju uklanjanja materice sam imala prošle godine u maju, posle toga su usledile neke infekcije, i ja zaista mnogo teže živim. Mnogo više moram da se odmaram, a to je jako teško, jer želim da budem i uspešna na poslu, i uspešna majka, i uspešna žena, i da kuvam i da spremam i sve ostalo.

Nismo ništa rekle o osobama koje žive sa osobama sa invaliditetom.

Kolikogod da osobama sa invaliditetom nije jednostavno, toliko mislim da ni osobama koje dele život sa njima nije jednostavno. To je više puta rečeno, ali je jako važno ponovo reći. Kao da su to dva drugačije sagledana sveta.

Ne treba od toga napraviti dramu, ali problemi su na milion segmenata. I ja više nemam energije, kao što sam imala ranije, da lako zamolim svaki put da mi neko pomogne za stepenice, za sklapanje kolica u kola, nekad mi je teško da pređem čak i malu prepreku, fizički se loše osećam, zbog tih zdravstvenih tegoba. Zbog toga se radujem, ako se ostvari ovaj projekat personalne asistencije, da konačno imam nekoga ko bi mogao da mi pomogne u nekim segmentima

kad neko drugi u porodici ne može, jer stalno imam osećaj da nekog vučem sa sobom, i ne da sam teret, nego, prosto, nemoguće je: i roditelji su mi stari, i muž ima svoje obaveze, i Radmila odrasta, potreban mi je neko s kim bih nekad nešto mogla sama da uradim.

Kakvo je Vaše mišljenje o invalidskom pokretu danas?

Pošto radim u socijalnoj zaštiti, ja sam neko ko zna kakve se odluke donose. Znam šta se dešava sa socijalnom reformom i novim trendovima. I dalje su osobe sa invaliditetom poprilično marginalizovane i nedovoljno se uključuju u razne poslove, i invalidski pokret je razjedinjen. Mnogo je toga učinjeno, ali ja i dalje mislim da se radi dosta pogrešnih stvari, da mi zatvaramo oči, a ne možemo ih zatvoriti.

Šta bi trebalo preduzimati dalje?

Potrebno je otvoriti još pet domova za osobe sa invaliditetom, nekih stacionara, nije važno kako ćemo ih nazvati, manjih i u manjim mestima, jer postoje trenuci u životu kad ti ne možeš sam, nego je potrebna pomoć neke institucije. Bolje je da postoje takve ustanove, nego da osobe sa invaliditetom budu po gerontološkim centrima. Dom na Bežanijskoj kosi, koji obezbeđuje smeštaj, hranu i slično, jeste neka vrsta rešenja, ali je jedini takve vrste kod nas. Tuđa nega i pomoć jeste veća, ali ima slučajeva da nekome ko nauči svoje dete sa cerebralnom paralizom da se samo oblači i da samo jede, ukinu tuđu negu i pomoć, i ti umesto da nagradiš te roditelje, odnosno tu majku, što je uspela, ti joj oduzimaš nešto što je, po meni, ionako jako mizerno.

Osobe sa invaliditetom i dalje nemaju pravo na neke lekove, na higijenske uloške, katetere, rehabilitaciju koja je adekvatna, nemaju pomoć, ne rešavaju se problemi transporta, odnosno saobraćaja! Čak mislim da mi je saobraćaj prvi na listi prepreka. Živim za dan kad ću moći da uđem u autobus, i kad ću moći da odem na drugi kraj grada, da ne moram da vozim kola, da nekog molim, i da prelazim iz kolica u kola. Kad sam bila u Dablinu na studijskom putovanju dve hiljade prve godine, najsrećnija sam bila što sam mogla da uđem u njihov javni prevoz. To ljudi ne mogu ni da shvate, prosto počneš drugačije da gledaš. Juče sam išla s jednom drugaricom do hotela Novi Sad, koji je jako blizu mog stana, i ona je rekla: – Jao, bože, koliko rupa na Bulevaru! Jao, vidi kako je ovde! Jao, vidi kako ovde nema...! Jao, vidi kakva rampa! Ja sam mislila da je sve ravno u gradu dok nisam s tobom izašla! Ona je šokirana, a sve to joj je tu pod nosom. I dalje je to problem. Ali, jako se puno radi, puno je ljudi uključeno. Ja sama nemam više toliko kapaciteta. Pre mi nije bilo ništa da idem na Ajfelovu kulu, i sestra me je popela na Ajfelovu kulu kad smo bile u Parizu, išle smo u hotel, a da nismo ni pogledale da li je pristupačan. Zalutale smo usred Pariza bez ijednog franka, pa smo se snašle. A sad gubim energiju, jer se stalno trošim. I, nemaju sve osobe

sa invaliditetom toliko energije. I zašto neko mora, samo zato što je osoba sa invaliditetom, da ima bezgranično puno energije i da prevazilazi sve prepreke?! Od odlaska u dom zdravlja po najobičniji recept, do odlaska u pozorište! Pa ja ne znam kad sam poslednji put bila u pozorištu, a mislim da sam aktivna i da se družim, i da sam ne znam ni ja šta.

Milica Bracić, 26. aprila 2009.

Rođene između 1970. i 1980.

Marija (1972), Novi Sad

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

Moje detinjstvo je bilo božanstveno, sa puno druženja i puno putovanja. Rođena sam sedamdeset druge godine devetog maja – na Dan pobede, sada je to Dan Evrope, u novosadskoj Betaniji. Prvih sedam godina života sam živela na Limanu 2, a posle hiljadu devetsto sedamdeset osme smo se preselili u kuću na Avijatičarskom naselju. Svake godine smo slavili moj rođendan u dvorištu i to je praktično bio prvi rođendan u sezoni koji se u ulici slavio na otvorenom... U mom odrastanju veliki uticaj na odnos prema životu, pored mojih roditelja, imali su tada poznati pisci, umetnici koji su bili naši kućni prijatelji i komšije: Mika Antić, Ivanka Lukateli, balerina, zbog koje sam ja krenula na balet, Ferenc Deak, Dušan Belić, Peca Petrović, arhitekta Dragan Pajkić. Svi smo bili u istoj ulici, i pored rođendana koje smo mi deca svi slavili zajedno, naši roditelji su stalno organizovali neke paprikaše nasred ulice, a čika Mika je sa nama zagrađivao ulicu sa obe strane da kola ne mogu da nas ometaju. To nas je oduševljavalo: naš svet, sloboda i lakoća. Letovali smo na Pelješcu, u Dubrovniku i Lovranu. Jedne godine sam leto provela na koledžu u Fonjodu u Mađarskoj, jer je tata insistirao da naučimo mađarski jezik, ali tada smo i sestra i ja savladavale samo engleski. Porodično smo puno putovali, upoznavala sam neke druge svetove, kulture i ljude, od azijskog dela Istambula do zapadne Evrope... Sve do mamine smrti hiljadu devetsto osamdeset osme; a onda je sve postalo drugačije.

Išli ste u predškolsku ustanovu?

Išla sam u predškolsku već od tri godine i mrzela sam je. Bila sam jako vezana za mamu i sećam se tog perioda kao najtraumatičnije faze u svom životu. Traumatičnije od saobraćajne nesreće i od svih bolesti i ostajanja

u bolnicama. Odlazak u obdanište je bio kidajući za moju malu dušu. Ja sam plakala od trenutka kad me mama ostavi dok ne dođe po mene. Dok smo živeli na Limanu, išla sam u obdanište u Ulici Dragiše Brašovana preko puta osnovne škole „Jovan Popović“, a posle toga sam išla u obdanište na Detelinari. Nijedno nisam volela. Mada sam znala da će po mene neko doći u nekom trenutku, čekanje mi je bilo užasno teško. To sam zapamtila.

Moja ćerka, kad je trebala da krene u obdanište, podnela je to mnogo lakše. Nije bilo problema čak i kad je iz Sombora dolazila u Novi Sad, pa je ostajala duže. Onda sam organizovala u privatnom obdaništu da može da ide u školicu i da upoznaje decu, da vidi kako se u školici deca ponašaju u Novom Sadu. Ona nije pravila probleme, ali kada god je negodovala ja sam pristajala na to da ne ide jer sam to i sama doživljavala u detinjstvu kao traumu kroz koju ipak možda ona i ne mora da prolazi.

Kako pamтите osnovnu školu?

Ja sam imala učiteljicu koja je bila pred penzijom, Jelenu Jakšić. Odličan je bila pedagog i ne mogu da kažem ni da sam neku ljubav posebno osećala prema njoj niti njenu prema nama, ali poštovanje i autoritet je ono što pamtim.

A neko druženje sa devojkicama i dečacima?

Ne, ne. Uopšte to ne pamtim! Družila sam se decom iz komšiluka. Ja sam imala vanškolske aktivnosti koje su mi obeležile taj period detinjstva: išla sam u Muzičku školu, na balet, na Radnički univerzitet, trenirala sam ritmičku gimnastiku vrlo intenzivno i vrlo uspešno. To je vreme velike Jugoslavije, tako da sam išla na pripreme i na razna takmičenja od lokalnog i pokrajinskog, do republičkog i državnog nivoa. To je ono što mi je ostalo u divnom sećanju. Muzička škola ne toliko, a ritmičku gimnastiku sam volela jako. To se nekako posle i pokazalo kao vrlo pozitivno u svim onim kasnijim trenucima posle saobraćajne nesreće, u vreme izolacije u bolnici. Ta volja i taj sportski duh, disciplina i utreniranost su mi pomogli.

Kada sam bila starija, redovno sam išla i u teretanu i trčala sam i vozila bicikl i rolere i vodila sam računa o fizičkoj kondiciji, a i o tome kako se hranim – kako se ponašam prema telu. Telo je moj hram. Taj odnos prema njemu imam bukvalno od malena. Moja mama je bila državni rekorder u višerboju u atletici i ona je razvijala isti takav odnos prema nezi tela.

A onda su došle neke malo teže godine.

U petnaestoj mi je umrla mama od leukemije. Onda je krenuo dugačak i težak period suočavanja sa činjenicama da život nije tako idealan i da je pun nepredviđenih situacija, da je prolazan, kratak, da je sa maminom smrću umrla i sva bezuslovna ljubav, da sve ubuduće moram da zaslužim, da sreću tražim u sebi a ne oko sebe, da sam samo ja odgovorna za sve što uradim ili ne uradim,

i još mnogo toga. Najteže od svega mi je bilo da prihvatim činjenicu da nikada više neću osetiti miris mamine kože. Prihvatanje onoga što vam je dato u životu jeste umeće. Ja sada mogu da kažem da je to deo moje prirode, ali i vaspitanja i da sam na tome zahvalna svom tati.

Malo ste do sada rekli o majci.

Najtužnije u mom životu jeste njena prerana smrt. Kad je umrla, imala je godinu dana više nego ja sada. Obolela je od leukemije posle Černobila i u roku od tri i po meseca je umrla. Najpre je bila u kući dve nedelje sa dijagnozom upale pluća. A onda je tata u jednom trenutku rekao: – Pa nismo ti uradili ni laboratoriju, ni krv ti nisu vadili... I kada su uradili sve te pretrage, naš kućni prijatelj koji je bio tada načelnik poliklinike, pozvao je uveče telefonom tatu da nasamo sa njim razgovara. I pošto smo mi vaspitavane da nema nikakvih tajni, o svemu se razgovara kao da je reč o kupovini hleba ili plaćanju računa, tata je vidno uznemiren izašao iz trpezarije posle tog razgovora i mami je rekao da joj stanje nije baš najbolje i da će morati da ide na VMA. On nije rekao koja bi dijagnoza eventualno mogla da bude, ali je rekao da je stanje vrlo dramatično. Mama je pristala da ode već nakon dva dana, u januaru osamdeset osme. Ja sam popodne išla u školu i bila sam kod kuće kad je odlazila. Kad je izlazila iz kuće, okrenula se i rekla: – Bože, da li ću ja ovu kuću ikad više videti, i ta pesma na radiju, kakva je to simbolika? A na radiju je bila pesma Olivera Dragojevića „I ja ću noćas leptir postati...“ Nije se vratila.

Kada sam ja napuštala kuću, kada sam imala saobraćajnu nesreću, tadašnjem mužu sam rekla: – 'Ajde, ustani i poljubi me, možda je to poslednje što ćeš uraditi! Mislim da sam to izgovorila sećajući se prethodnog iskustva sa mamom i osluškujući sopstvenu intuiciju... To je neko znanje o tome šta će sa nama biti u životu. Da li je to negde već zapisano, pa mi to kreiramo da bude malo bolje, malo gore, malo lakše, malo teže, ili je jedna od mogućih fraza za tu vrstu situacije koja se onda pokaže realnom...

To se čak tri puta ponovilo! Tata je imao tešku saobraćajnu nesreću posle mamine smrti i bio je u komi jako dugo. Išao je po Milana Konjovića u Sombor i onda su putovali u Sarajevo. Tata je tebalo da otvori čika-Milanovu izložbu u Sarajevu. Na putu od Novog Sada do Sombora tata je imao saobraćajnu nesreću. Ujutru kada je odlazio, probudio je i moju sestru Sašu i mene i rekao: – 'Ajde, da se pozdravimo, ipak ne znamo šta će biti! E, sad! Da li je u stvari ta prethodna situacija, jer to je bilo u martu, a mama je umrla u januaru, ta svežina tog teškog događaja sa mamom njega isprovocirala da nas pre odlaska na put probudi i pozdravi se sa nama, ne znam, ali znam sigurno da su tatu, Sašu i mene te situacije naučile da volimo trenutak, da volimo sekund, da imamo svest o prolaznosti, a da nas ona ne unesrećuje. Tata ima običaj da kaže u nekoj situaciji koja je naizgled teška i ne vidi joj se kraj: – Sine, šta je ovaj trenutak prema večnosti!?

Čime se bavila Vaša majka?

Mama je radila u SIZ-u za obrazovanje i zaštitu dece, Mirjana Vrebalov. Rođena je četrdeset i devete u Somboru. Jedinica je bila. Bila je sportistkinja, državna rekorderka u višeboju, studirala je engleski jezik, a diplomirala žurnalistiku. Sad kad pomislim da su te njene godine tada bile kao moje sada, a ja sam nju doživljavala takoreći kao stariju ženu, a sebe sada vidim mlađom nego što sam nju smatrala tada. To mi je čudno. Čak ponekad pomislim da je njena zrelost bila daleko od moje sada. Kada gledam fotografije i sebe pored nje, ja sam tad bila već velika devojčica, a ona je ipak bila jako mlada, a puno toga je već imala ostvarenog u životu.

Ona Vam je bila neka vrsta modela na koji ste se ugledali?

Jeste. Ta njena energija, odnos prema životu, nikad joj ništa nije bilo teško! Nisam nikad čula od nje da nešto ne može, da neće, da nije raspoložena, da nešto ne bi sad nego će ne znam kad. Misao da nešto treba da bude urađeno njoj je bila momentalna akcija, i ako treba nešto da se uradi, daj da se uradi odmah. Nije gubila vreme, kao da je znala da ga baš nema mnogo.

Do sada ste malo rekli o svom ocu?

Tata je ekonomista po struci, radio je u Izvršnom veću Vojvodine, bio je ministar za kulturu, u davna vremena bio je i ministar bez portfelja jedno vreme. Onda je posle toga osnovao svoju firmu „Alfa-omega inžinering“ pre devedesete. A pre nego što je radio u Izvršnom veću osnovao je takozvani ERC – prvi elektronski računarski centar u Novom Sadu. Mogu reći da je moj otac specifičan lik! Inače, piše poeziju, ima objavljene knjige poezije i roman „Bezdan“ o bici kod Bezdana krajem Drugog svetskog rata. Rođen je četrdeset treće u Rabrovu. Njegove roditelje, Veru i Boška, koji su bili lekari, ubili su četnici u Drugom svetskom ratu. On je siročče, kako se to kod nas kaže, mada je imao mnogo ljudi koji su ga voleli, brinuli o njemu dok je rastao i koji su svoje živote podredili njegovom odrastanju. To su bili roditelji njegove mame Vere, Jovan i Zorka Gucunja, Simona i Pera Šarić, koji su ga usvojili i čije je prezime nosio veći deo detinjstva, Aleksandar Ranković, kum Vere i Boška i mnogi drugi ljudi koji su bili prijatelji tatinih roditelja.

Vas ste dve sestre u porodici.

Ja sam sedamdeset i drugo, a Saša sedamdeseto godište. Tata je imao brak pre braka s našom mamom, pa imamo sestru Veru iz tatinog prvog braka. Ona je živela sa svojom majkom u Beogradu, ali smo nas tri vrlo bliske. Sada u ovim godinama shvatam koliko je važno sestrinstvo i bliskost i sve to što smo imale i koliko nam je međusobna podrška u nekim teškim ili komplikovanim situacijama značila u životu. Kada imamo jedna drugu da se oslonimo, da pitamo, da podelimo, da se smejemo zajedno, da se radujemo, nekako se onda ta radost

umnogostručni. A kada je nešto ružno, teško, izazovno, tada se sve relativizira, brige se lakše rešavaju i podnose, a i problemi se razvodne i poblede.

Sada tata ima još jedan brak posle smrti naše mame, oženio se i imamo još troje dece u porodici: dve devojčice, Simonu i Zorku, i dečaka Boška. Živimo u istoj kući, ali smo podeljeni fizički: svako ima svoj deo kuće.

Ali niste sve vreme živeli u toj kući?

Ja sam se bila odselila i tada sam se i udala. Onda smo se posle venčanja suprug i ja preselili u Sombor gde živi njegova porodica.

Samo deset dana nakon venčanja završila sam u bolnici u Sremskoj Kamenici – imala sam upalu pluća koja se iskomplikovala i imala sam *empiem pleurae*, pa sam tri i po meseca ležala na aparatima – bila sam gotovo na kraju života.

Posle te bolnice sam ostala u drugom stanju i dvadeset i drugog septembra devedeset devete rodila devojčicu Dunju koja je rođena u isti dan i u isti sat kao i moja sestra Saša! Tako da ih ja zovem četrdeset četvrti septembar i njih dve su takoreći potpuno iste.

Nekako ste brzo preleteli preko studija?

Izuzetno sam se interesovala za genetiku i genetski inženjering, pa sam studirala medicinu. Na drugoj godini medicine sam upisala i poljoprivredu, smer ratarstvo i povrtarstvo. Studirala sam paralelno. Na drugoj godini poljoprivrednog sam se udala, položila sam još nekoliko ispita, iznela trudnoću i porođaj... Posle sedam meseci sam imala saobraćajnu nesreću, tako da sam tada završila sa studijama.

Zašto?

Ja imam dijagnozu quadriplegia spastica, povredu vratne kičme sa kompletnom lezijom kičmene moždine u nivou petog i šestog vratnog pršljena. Tu su smešteni centri za rad vitalnih organa – srca, pluća, centar za termoregulaciju. Tuda prolaze nervni putevi za sve niže delove tela. Završiti deo studija koji je meni ostao na medicini: klinika, praksa, manuelni rad – ja to sada ne mogu. Teoriju bih eventualno mogla, ali samu kliniku vrlo teško i mislim da bi to bilo i neodgovorno. Ja vrlo savesno pratim oblasti u medicini koje me zanimaju, i moje učenje nije ni prestalo, ali da mi to bude profesija, iskreno, mene to više ne zanima. Medicina i genetika jesu nešto o čemu bih uvek rado nešto pročitala, ali nije više nešto čime bih se bavila.

Sada sam se potpuno reorganizovala i mentalno i duhovno na neke druge stvari.

Kako se dogodila saobraćajna nesreća?

Ja sam dvadeset i sedmog aprila dvehiljadite godine, to je bio Veliki četvrtak na Veliki petak, podojila i uspavala moju ćerku Dunju, pa sam se spremila

da idem na službeni put u Budimpeštu. Trebalo je tamo ujutru da imam jedan sastanak, a posle toga da moju stariju sestru Sašu pokupim na aerodromu i da se vratimo u Novi Sad. Oko jedanaest sati uveče krenuli smo iz Sombora moj prijatelj Buda i ja, i posle dvadesetak minuta na ulasku u selo Obzir imali smo saobraćajnu nesreću. Na svu sreću, on je imao lakši potres mozga. Ja sam, međutim, imala prelom vratne kičme. Prevrnuli smo se u jendek pun vode, ja sam aspirirala puno tečnosti. Kičmena moždina mi je bila prekinuta u nivou centra za disanje i rad srca, i praktično sam bila u kliničkoj smrti. Kada su me izvukli iz auta, na putu od Sombora do novosadske bolnice sam u kolima hitne pomoći imala još jednu kliničku smrt. Kada smo stigli pred zoru u Novi Sad, snimili su me na magnetnoj rezonanci... Bila sam u vrlo teškom stanju, gubila sam srčane tonove, nisam dobro disala i nisu hteli da me operišu. Jutarnji sastanak je počeo negde oko pola sedam ujutro. Prošlo je bilo, dakle, već čitavih osam sati od saobraćajne nesreće koja se dogodila nešto posle jedanaest uveče. Moji prijatelji sa Klinike za ortopediju, dr Srđan Radić i dr Milan Stanković, prihvatili su da me operišu, iako su lekari rekli da je to potpuno suludo i da neću preživeti operaciju. Međutim, moji prijatelji su smatrali da će moj organizam to podneti, s obzirom na to da sam tada imala nepunih dvadeset i osam godina. Moj tata je potpisao pristanak za operaciju. Operacija je dosta dugo trajala.

I onda je krenula borba za život.

To su trenuci u životu u kojima vam kroz glavu prođe čitav prethodni život, nesreća koja vam se desila i suočavate se sa tim da je možda došao kraj, a da možda i nije. Strahovi od toga da li ćete imati snage da se izborite sa svakim sledećim trenutkom, a da ipak ne znate šta vam se zapravo dešava. Da znate da je jako teško, da vas nešto jako boli, da su svi oko vas vrlo uplašeni, uznemireni, uplakani...

A Vi ste pri tom svesni svega?

Ja sam sve vreme bila svesna, ja sam imala samo povredu vratne kičme. „Samo” pod znacima navoda jer su mi peti i šesti vratni pršljeni bili smrskani i kičmena moždina u tom nivou potpuno uništena. Na snimcima magnetne rezonance sam imala potpuni prekid kičmene moždine, rekli su: ako preživim verovatno se nikad neću uspraviti, nikad neću sedeti, nikad neću ustati iz kreveta, aparati će raditi za mene... disanje... i već kako to sve ide uz te teške kvadriplegije. Jedan od težih primera kvadriplegije je povreda Kristofera Riva, američkog glumca koji je igrao Supermena, koji je takođe povredio vratnu kičmu u malo višem nivou, drugi vratni pršljen je bio u pitanju, pao je sa konja na nekom snimanju. On je preminuo pre recimo tri-četiri godine, ali posle te nesreće je bio stalno na aparatima. Zahvaljujući supruzi i deci koji su bili uz njega, uspeo je da se vertikalizuje, uz pomoć aparata je disao i uspeo je čak da napiše tri knjige. Ja

upravo jednu prevodim. Knjiga se zove „Nothing is impossible”, sve je moguće, tj. ništa nije nemoguće, pošto ja ne praktikujem negacije, mislim da ljudski mozak ne prihvata ‘ne’..

O čemu se radi u toj knjizi?

To je upravo priča o Kristoferovom životu nakon nesreće. Sad kad Vam pričam osećam jednu vrstu uznemirenosti od ponovnog suočavanja sa krajem i sa tim da u stvari nije kraj nego da mi je data šansa da nešto novo uradim, nešto novo naučim i da možda nekom prenesem to svoje iskustvo koje je vrlo dramatično i snažno, ali ga ne doživljam kao tragično. Knjiga govori o tome kako se on dan po dan suočavao sa svim novim, beskrajno teškim trenucima, kako je želeo da mu supruga pomogne da sve okonča, a onda ga je ona, svojom ljubavlju, predanošću i verom osnažila i time mu pomogla da njegov život ponovo dobije smisao.

A kako ste se Vi uspeli osposobiti i organizovati za život u novom okruženju?

Da, život je zapravo u istom okruženju, ali sam ja ta koja je nova. To je ono što je prvi korak da naučimo da prihvatimo promenu na sebi, pa se onda i mi iznutra menjamo, a onda već i svet oko nas, kada mi sebe prihvatimo, počinje da nas prihvata mnogo lakše. U početku je bilo vrlo teško. Bila sam u ozbiljnoj depresiji pre jedno četiri godine.

Kako je to prihvatila Vaša porodica?

Kada sam napustila bolnicu da bi se posle godinu i po dana prvi put vratila kući, moj, sada bivši, suprug je rekao da hoće da se razvedemo i on je sa mojom ćerkom Dunjom praktično otišao. Ja sam u to vreme živela kod bake u Somboru da bih se češće videla sa ćerkom. Međutim, shvatila sam da je vrlo teško organizovati život u kući sa ženom koja ima osamdeset godina, bez ličnih primanja, sa njenom penzijom... tada još nisam uspela da dobijem invalidsku penziju za sebe. Bilo mi je vrlo teško.

Onda sam se posle nekih sedam-osam meseci od razvoda vratila u Novi Sad i tada je u stvari sve krenulo nekim drugim tokom. Prihvatanje sebe... Porodica i prijatelji su mi bili velika podrška: tata, njegova supruga i deca koja su se u stvari divila na neki način mogućnostima nekoga ko je toliko limitiran, a sa toliko volje da ipak prevaziđe tu fizičku limitiranost. Meni je to davalo snagu. To je kao neki začarani krug gde je tuđe divljenje vašoj snazi hrana da ponovo imate snagu da sve izdržite. Naravno i podrška moje dve sestre, Saše i Vere, koja i dan-danas traje. Podrška, razumevanje i prihvatanje porodice su nešto najvažnije u procesu rehabilitacije, i fizičke i psihičke.

Kako ulazite u politiku?

Ne mogu da kažem da sam u politici, mada to sve izgleda kao da jesam. Na

političkoj poziciji jesam, vlasnik mog mandata je Demokratska stranka.

Kako je počelo? Pa sve je krenulo tako što sam dve hiljade i šeste za pravoslavni Božić počela da radim u Fondu za razvoj Autonomne Pokrajine Vojvodine kod Mihajla Brkića koji je inače i moj prijatelj i prijatelj moje sestre. Počela sam da radim na kreiranju veb-sajta po ugovoru o autorskom delu. Radila sam na promociji Fonda i osmišljavala promotivne prezentacije Fonda po Vojvodini. Sve mi je nekako postalo drukčije i lakše u životu. Tamo su ljudi prihvatili moj invaliditet. U stvari, ja nisam imala sliku o tome kako drugi mene vide. To je ono što je za mene bilo novo: ja sam u kolicima. Sebe znam kao sportistkinju, kao nekoga ko je vozio kola i ko je sve u životu mogao i postizao sve sa neverovatnom lakoćom, uz trud, ali bez velikih frustracija. Onda se odjednom desilo da ne mogu ništa: da ne mogu da piškim sama, da ne mogu da ustanem sama, da ne mogu da jedem sama, da ne mogu da se obučem sama – ništa ne mogu sama. Sve što radim u svom životu, osim disanja, gledanja i mišljenja mora biti sa nekim, uz prisustvo i pomoć nekog drugog lica. Posao u Fondu je bio za mene početak resocijalizacije u društvo u kojem me prihvataju onakvu kakva jesam.

Zašto je Vaš muž želeo da se razvede?

Jako mi je bilo teško, užasno sam patila, plakala sam danima bez prestanka, a prestala sam da plačem kada su mi, ali bukvalno, umesto suza krenule kapi krvi iz očiju.

Shvatila sam da je to u stvari kraj patnji, da moja snaga nije u nekom drugom, nego da je moja snaga u meni i da je meni zadat zadatak koji ja sigurno mogu da iznesem. Da moram da iznađem svaki atom snage da iz cele komplikovane situacije izađem normalna.

Mislim da je moj muž bio slab. Ja sam to tako definisala posle šest-sedam meseci kada sam shvatila da više nema ljubavi, da nemam osećanja prema njemu... To se nekako ugasi samo po sebi kada više nemate osobu koju možete da volite zato što je dobra, ili zato što je posvećena, ili zato što ima kvalitete. I kada sam sa svojim emocijama raščistila, onda sam krenula da analiziram zašto se to dogodilo. Prvo je sledilo preispitivanje sebe same: 'gde sam ja pogrešila', a onda sam imala potrebu da mu oprostim, da jednostavno sebe oslobodim te gorčine, besa i revolta koji sam i kao žena i kao živo ljudsko biće osećala. I onda sam shvatila da nemam pravo nikome da zameram na slabostima, jer njegova je slabost to što nije mogao da izdrži novi život i novu situaciju, nove zadatke, nove odgovornosti koje su mnogo veće nego kada smo svi lepi, zdravi i veseli, kada je sve tako super, kada se samo doteramo i mislimo da je ceo svet naš.

A niste pretpostavljali da će se to dogoditi dok ste još bili u bolnici?

Pa, ne. Kad vam se tako teške stvari dešavaju u životu, svi resursi su vam usmereni na ono što vam je najkritičnije. Meni je tad najkritičnije bilo disanje,

rad srca, neki problemi i komplikacije koje sam imala tokom oporavka i ja sam se time bavila. Nisam se bavila pretpostavkom o tome šta će se u mom emotivnom životu događati.

Od malena nosim to da živim trenutak i da se bavim onim što mi se dešava sada. Naravno, kao i svi, imam i strahove i mislim šta će biti sutra i za godinu dana i za pet godina... i planiram. Nisam neko ko živi sad, pa me baš briga za sutra. Nego jednostavno, fokusirana sam na to što mi se sada dešava. Jer ono što radim danas, govoriće o meni sutra, kao što ono što sam radila juče govori o meni danas. Sa svojim odlukama i postupcima moramo da živimo. Jedna od osobina koju imam, koju posebno volim, jeste da u odsudnim trenucima vrlo brzo mislim i mogu brzo da donesem odluku. To je velika sreća, u stvari, jer bih verovatno mnogo ranije i pala u depresiju i pitanje je kako bih se iz svega toga izvukla da sam prejudicirala neku nesreću, ili da sam maštala o velikoj ljubavi i strasti koju ću doživeti sa svojim suprugom nakon nesreće.

Koliko često vidate ćerku?

Čujemo se svaki dan, a imamo ritam viđanja kad ko može i kako može. Ja nisam mogla da vozim, nisam imala nekoga ko bi me iz Novog Sada vozio u Sombor da je vidim. Tamo u kući kod babe ima puno stepenika, nije dostupno za mene fizički, i nas dve smo mogle da se viđamo ili u kolima – da ona sedi meni u krilu, ili da sedimo u nekom kafiću gde meni nije prijalo da srećem ljude iz tog, pod znacima navoda, prethodnog života, koji su bili vrlo radoznali i ljubopitljivi. To me je ipak povređivalo i bolelo, jer još uvek nisam bila sasvim dobra sa samom sobom, tako da je sve to dosta komplikovano bilo i ja sam to izbegavala... A sada mi je sve dobro.

Sad ona ima deset godina?

Ona ima deset godina, završava treći razred osnovne škole. Sve razume, nemamo tajni, nema mistifikovanja. Ona zna šta se meni dogodilo, zna kako izgleda moj jedan dan, pošto dođe da spava kod mene... Kod oca živi sa njegovom majkom, svojom babom, a do nedavno i sa prababom koja je pre mesec dana preminula... Mislim da je to pogrešno, ali svako svoj život organizuje. Da mogu da hodam nikako se ne bih oslanjala na druge, nego samo na svoje snage, mada i sada to činim – sloboda i samostalnost su neophodna stanja za zdrav život.

Ona je Vama jedan od izvora snage.

Jeste, jeste, ali moram Vam reći još jednu stvar. I kada sam imala saobraćajnu nesreću, priznala sam jednu stvar sebi, a onda i svojim prijateljicama koje imaju decu. Nisu deca smisao života. Mislim da je pogrešno vaspitavati žensku decu da im je smisao života da se udaju i da imaju potomstvo. To može da bude smisao ako vi kao pojedinka verujete u to da je smisao vašeg života produženje vrste. Ali pošto ja u to ne verujem, niti filozofski niti ikako drukčije, ne mislim

da je Dunja meni davala snagu da ja preživim, opstanem i budem ovakva kakva sam. Njeno prisustvo me je često prozivalo da se osvestim i da budem ono što jesam. Da se ne prepuštam nekim situacijama, da ne idem linijom manjeg otpora i tražim izgovore za slabosti i greške jer to nije dobra poruka njoj. Njoj je dobra poruka ako sam ja ono što jesam. Ako je ono što je teško jednako teško, ako je ono što je dobro jednako dobro. Ako sam ja ljuta, da joj kažem da sam ljuta, a ne da sam nasmejana i kažem da mi nije ništa. Znači, u tom smislu je ona meni davala snagu da znam da je ono što ja radim poruka njoj za njen život. Utoliko je ona moj izvor snage.

Sada ste izabrani za zamenicu predsednika Skupštine grada Novog Sada?

Sve je to novo iskustvo. A sve je krenulo od Fonda. Onda su me Mihajlo i Saša Dragin, sadašnji ministar poljoprivrede, moj drugar, zvali i predložili mi da budem u DS–u predsednica Saveta za osobe sa invaliditetom pri Demokratskoj stranci grada Novog Sada. Ja kažem: – Šta to znači, kakve su mi obaveze i odgovornosti, šta moram da radim? Onda su mi oni rekli kako to sve izgleda, šta treba da radim i pristala sam, jer su me ubedili da je politika stranke da se osobe s invaliditetom potpuno uključe u život, da se pomogne da se osvestimo svi i da svima bude lakše i onima koji nemaju invaliditet i onima koji ga imaju. Da živimo zajedno, da vidimo jedni druge, da se tolerišemo, da niko nikog ne ugrožava... I onda sam tako krenula, jer nisam članica Demokratske stranke, ali politiku te stranke u odnosu na osobe sa invaliditetom, tu otvorenost i toleranciju, taj senzibilitet koji osećam kod ljudi iz DS-a sa kojima provodim vreme, to podržavam i zato sam tu.

Da li ste znali za našu Mimu Ružičić koja je bila u Udruženju studenata sa invaliditetom?

Ja sam znala puno osoba sa invaliditetom, znala sam i Mimu, po automatizmu sam članica udruženja osoba sa invaliditetom, Udruženja kvadriplegičara grada Novog Sada, ali ne posećujem sastanke, niti se družim. To jednostavno nije u mojoj prirodi. Ja imam prijatelje celog svog života, a stičem neka nova prijateljstva spontano i bez predrasuda i nisam osoba koja voli da pripada grupi, bez obzira na to da li je tema invaliditet, ili je tema žena, ili je tema majka, ili je tema nešto drugo. Ja sam individualistkinja. Zato nisam ni u DS-u. Politika – ne, nikako, ali altruizam kroz aktivizam bilo koje vrste, da – svakako. Mi nismo nikada bile politički definisane u tom smislu da nečemu pripadamo. Bile smo definisane striktno u tome da nečemu ne pripadamo...

Ali ipak ste se opredelili, činjenica je da ste prihvatili ovu funkciju?

Pa ja mislim da sam najpogodnija osoba za to, baš zato što uvek kažem ono što mislim, nemam problema u komunikaciji sa ljudima koji su me pozvali

da budem na ovom mestu, odgovorna sam, neću izdati ideju, neću napraviti glupost koja bi štetila društvu ili pojedincu. Želim bolje okruženje i za sebe i za druge, želim da pomognem da se svet menja nabolje, da svojim ličnim primerom pokažem da nas teški trenuci mogu učiniti boljim osobama. Nisam neko ko svoj interes stavlja ispred drugih, svesna sam odgovornosti koju imam i mislim da sam za to dobra osoba. Drugo, trenutna situacija ovde u Srbiji i u Evropi je takva da je vrlo popularno angažovati u sistemu vlasti ljude koji su sa invaliditetom, ili koji su marginalizovani, ili koji su na bilo koji način nevidljivi. Srećna sam što sam baš ja tu i mislim da imam i dovoljno snage i dovoljno energije i dovoljno ideja...

Na koje ideje ste ponosni?

Sreću u životu čine zaista male stvari. Ja sam svesna da to uopšte nije fraza i ja sam najsrećnija zbog stvari koje sam uradila, a za koje drugi ne znaju. Ne bih o tome ni pričala. Nije to tajna, nego je to jednostavno nešto što radim zato što sam u poziciji da pomognem, a ne radim to radi reklame, za e-pe-pe. Moja svest o tome koliko je ljudima teško u određenim situacijama ne dozvoljava mi da se oglušim o molbu da pomognem, a znam da mogu da pomognem, ali ne želim da to ide u novine, na televiziju, ili da se o tome priča.

Volite da budete dosledni sebi. Kako uspevate to da ostvarite?

Po prestanku studija medicine i agronomije, počela sam da razmišljam o dizajnu. I posle saobraćajne nesreće, praktično pre godinu i po dana, upisala sam u Americi on-lajn studije dizajna i enterijera u Njujorku; položila sam šest ispita... tako da se time bavim. Ali sve na principima feng šuija. To je u stvari, filozofija življenja, to je tradicija duga hiljadama godina u istočnom svetu, u Kini. Svi gradovi u Kini su rađeni po principima feng šuija. Feng šui se zasniva na protoku energije: mi smo energija, sve oko nas je energija i kada ta energija ima neometani tok, onda stvari funkcionišu kako teba. Tako da moj život jeste u stvari baziran na tome da ja tečem sama sa sobom dobro, a onda tu harmoniju uspevam da prenesem u mikro okruženje, a ponekad i na neki širi plan, pa me to čini veoma srećnom. To je recept. Nekoliko životnih principa, ljubav, otvoreno srce, disciplina i doslednost. Tako sve može da teče. To je formula za sve, uspeh, lepotu, znanje, ženstvenost, prijateljstvo. Ja se jako retko ljutim, trudim se da razumem druge i kroz to razumevanje druge uvek doživljavam kao sebi ravne, ni bolje, ni gore. Ljudi to osećaju i to svakoga razoruža, jer moj stav nikoga ne ugrožava. To je i početak i kraj priče o energiji, nju svi osećaju, samo je ne verbalizuju. Tako je veoma lako ostati dosledan.

I kad postanete dizajnerka, Vi ćete dizajnirati neke prostore koji su u saglasnosti sa tom filozofskom osnovom?

Jeste. A istovremeno imam sreću da sam osoba sa invaliditetom, pa ću moći

da se bavim i univerzalnim dizajnom, odnosno da prostore privedem nameni za sve podjednako. Jer sam bila osoba koja hoda – mislim i kao neko ko hoda, sada sam u kolicima – mislim kao neko ko je limitiran, a bavim se principima feng šuija.

Meni se čini da ste ushićeni ovim što radite, pa ne mogu da razlučim da li je to sad Vaš hobi ili profesija?

Trenutno je hobi, a mislim da će mi posle toga biti profesija. U slobodno vreme se bavim dizajniranjem i primenom feng šuija. Radim prijateljima, ili ljudima koji čuju da to radim i to umnogome menja ljudima život, zato što se menja način razmišljanja kada brinete o tome kako vam prostor funkcioniše i kako vi funkcionišete u prostoru u kom živite, ili u kom provodite najviše vremena. To mi je hobi i vrlo sam posvećena tome. Puno čitam i puno se bavim filozofijom feng šuija i samim tehnikama kako se uopšte uspostavlja ta vrsta ravnoteže i harmonije između elemenata, boja u prostoru i u vremenu i života pojedinca.

Mislila sam da ćete kazati nešto i o muzici kao hobiju, budući da je Vaša sestra Saša krenula u kompozitorske vode.

Ja sam išla u muzičku školu, svirala sam klavir, Saša je kompozitorica, Vera je arhitekta, a ja jako volim da pevam. Ne sviram više, zato što ne mogu zbog ruku, ostalo mi je muzičko znanje, to se nikad ne zaboravlja. Obožavam da pevam i rado se hvatam mikrofona, sada sam i članica hora „Ison” pri školi „Milan Petrović”.

Slušajući Vas shvatam da ste stalno bili u iskušenju da se nečeg što Vam je važno odričete, pa i sestre koja je već dugo u Americi.

Da, već petnaest godina. Mi smo veoma različite i njen odlazak u Ameriku je u stvari nekako bio put za koji sam mislila da nju čeka. Vaspitavane smo tako da sve što život donese prihvatamo kao normalno i upravo to tako treba da bude. Tako da nisam osećala tugu što je ona tamo otišla, nego naprotiv, sreću zbog mogućnosti da se ona ostvari u nekom drugom svetu. Jedan veliki izazov za nju, ali isto tako i za nas, tatu, mene, Veru – koji ostajemo ovde. Naša viđanja su uslovljena raspustima. Pošto je ona profesorka na Univerzitetu na Siti koleđžu u Njujorku, ona može da dolazi samo kada je raspust, kada nema obaveza prema studentima i onda nekako iščekujemo svi to leto da budemo zajedno. A onda opet, kad ona dođe bude rastrzana: poslovi, prijatelji, mamina mama u Somboru još uvek živa, pa Saša i tamo kod nje dosta vremena provede, pa u Beogradu kod Vere, bude sa mnom... vreme proleti.

Kako zamišljate svoju starost?

Ja sam pre nekih desetak-dvanaest godina imala viziju svoje smrti. To je jako zanimljivo jer su se moje dve kliničke smrti praktično dogodile davljenjem, odnosno gušenjem, zbog aspiriranja vode u kojoj smo završili prilikom saob-

račajne nesreće, videla sam sebe kao staricu od recimo devedeset osam-devet godina kako se davim. Inače, da doživim duboku starost ja imam genetskih predispozicija, pošto su nam sa tatine strane svi u porodici jako dugo živeli, osim dede koji je ubijen u ratu – on je bio lekar, njega su četnici ubili, ali je prababa Julka živela devedeset i devet godina. Svi iz porodice Vrebalov žive preko osamdeset godina. I mamina mama ima osamdeset i pet godina. Verovatno ću se negde u okeanu kupati, pa ću tako jako stara umreti!

To znači da još pola veka treba da radite i da osmislite šta biste voleli da radite u tih pedeset godina...

Volela bih da se bavim nekom vrstom rada koji bi zahvaljujući mom iskustvu pomogao drugima da ne pate. I zamišljala sam čak i neka putovanja u predele gde žive deca koja pate. Pomagala bih onima koji imaju probleme invalidnosti, ali i kojima je uskraćeno ono što bi se moglo nazvati normalnim i uobičajenim životom.

Ja sam sad u poziciji koja je politička i mogu da kontaktiram sa ljudima koji su na određenim pozicijama i u mogućnosti su materijalnoj da nekome pomognu – to je ono što sada mogu. Ali ne vidim sebe u budućnosti u ovakvom osmišljavanju pomoći, nego u svom ličnom, najintimnijem otvaranju, davanju ljubavi i podrške u nečemu što je nečija tuđa patnja ili bol, a što ja razumem i znam da i sa tim može da se živi. Obično ljudi kada jako pate, kada ih nešto jako boli, bilo da je fizički ili duhovno, misle da je to najgore i da od toga ne može biti gore. A uvek može da bude gore.

Umetnost ima važnu ulogu u Vašem životu?

Ima. Muzika pre svega, onda slikarstvo... U porodici imamo i slikare sa matine strane – Sava Stojkov, mamin brat, i Dragan Stojkov, njegov sin, mamin bratanac. Baba Vera se bavila slikarstvom, takođe. Ona je slikala; nije završila nikakvu školu, ali je izuzetan talenat bila.

Šta za Vas predstavlja sreću i bogatstvo?

Bogatstvo je samo ono što smo sami unutar sebe. Ja sam to shvatila posle moje saobraćajne nesreće, kada sam se razvela, kada sam ostala kod bake u kući, i kada sam živela od njene penzije. A trebalo mi je mnogo toga: pelene, kateteri, medicinska sestra, nega, hrana, lekovi... To su užasno veliki troškovi, a vi ste nemoćni da bilo šta oko sebe sami uradite. Znači morate da plaćate lice koje će vam biti dvanaest sati uz vas, a nemam mamu koja bi mi pomogla, koja bi me presvukla, nemam veliku ćerku koja bi eventualno to za mene uradila. Te užasne devedeset devete godine sam shvatila da sa vrlo malo materijalnog u vrlo limitiranoj fizičkoj situaciji, a sa jako puno dobrog stava prema životu, možete jako mnogo postići. Nije potrebno mnogo da budeš srećna.

Spoljašnje manifestacije sveta nisu nešto što može da nas dugo čini sreć-

nim. Ono nas ushiti u nekom trenutku, ali kad dođete kući vi ste sami sa sobom i retko kad se setite da se nešto tako divno dogodilo i zbog toga ću biti srećna. Ne, to je ono što je u vama. I kad ste sami, srećni ste s onim što imate u sebi, a ne sa onim što se događalo juče, prekjuche...

Govorite kao da ste verujuća?

Ja sam hrišćanka, pravoslavne vere po rođenju i po slavi koju slavimo, i krštena sam sa šest meseci. I moja ćerka je krštena. Ali, moje iskustvo me uči da pripadam svim verama, i da ih sve jednako poštujem i da ih sve jednako uvažavam. No, moje najintimnije unutrašnje biće u stvari nije hramsko. Moje telo je moj hram, moja kuća, moja kancelarija je moj hram. Energija koju imam i ljubav koju imam to je ono u šta verujem i bog kao ideja je u stvari ljubav. To je ono što sam kroz ove godine iskusiła o životu, o stradanjima, o ispaštanjima, o iskupljenjima – sve je ljubav. Kada je imate, onda ste dobri, srećni, ispunjeni. Ako je nemate, onda ste ništa.

Ja sam protiv barijera i unutar zajednice. Na primer, da pripadam samo jednoj veri. Volim da ćujem o svakoj. Mislim da je to bogatstvo različitosti i otvorenost pojedinca da sve prihvati jedna velika sreća. Različitost je nesagledivo bogatstvo, zaista. Jer vi iz svake religije možete da iscrpите samo jedno – a to je ljubav. A onda nas to sve spaja i onda uvek imamo most koji će nam pomoći da premostimo sve ono što su razlike u religijama.

Da li želite još nešto na kraju da kažete?

Ne bih htela da završimo razgovor, a da ne kažem da je mnogo ljudi koji su se pokazali kao zaista bogom dani u ovom mom životu – i prijatelja i familije. Božiji je dar da imate svest o tome da ste sami, ali da vam to nije ništa tragično i strašno i da to prihvatite. A onda vam na to kao nagrada dođu ljudi koji vam pomognu da podnesete tešku situaciju. To je neki lajtmotiv, u stvari, ovih mojih trideset i sedam godina života: da jesam sama, da sam svesna toga, ali da ipak nisam sama.

Svenka Savić, juna 2009.

Milica (1978), Novi Sad

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

Rodila sam se dvadeset petog aprila hiljadu devetsoto sedamdeset osme godine u Novom Sadu. Moja porodica je živela u Žablju. Živeli smo u kući tatinih roditelja, a kad sam ja imala dve godine, preselili smo se u novu kuću koju su mama i tata s dedom i babom napravili. Moja mama se osam godina lečila od steriliteta.

Te večeri kad sam se ja rodila bila je važna utakmica fudbalske reprezentacije SFRJ sa Špancima i lekara, koji je trebao da porodi mamu i još jednu ženu, zanela je ta utakmica i on je njih zaboravio na porođajnom stolu. Dečak kojeg je rodila druga porodilja nije imao nikakvo oštećenje, a ja sam ostala bez kiseonika.

Da li je to kod mene prouzrokovalo oštećenje ili nešto drugo – ne zna se. Moja mama i pokojna baba tvrde da sam se do šestog meseca razvijala redovno, dok nisam primila neku vakcinu. Posle toga su počeli da primećuju različite znake promena na meni. Kad su me prvi put odveli kod lekara, rečeno im je: šta vi hoćete, da vam dete prohoda sa šest meseci. Tako da ono što je možda trebalo da se uradi ranije, zakasnilo je sigurno nekoliko godina.

Onda smo proveli godinu dana u Institutu za majku i dete u Novom Sadu, a posle dve godine u Institutu za cerebralnu paralizu i neurološka oboljenja u Beogradu u Ulici Dragiše Mišovića. Tamo sam prošla kroz prvu rehabilitaciju. U četvrtoj godini sam prvi put otišla u Kanjižu. Tamo sam provela nekoliko meseci. Posle toga u leto su me odveli u Vela Luku na Korčuli i vratila sam se sledećeg avgusta pred početak školske godine.

Boravak u Vela Luci je bio za mene jako neobičan doživljaj. Provela sam devet meseci u mestu gde je možda moja mama uspela da postane majka. Tamo sam upoznala ljude koji su mami i tati tada pomogli i postali im prijatelji.

Tamo sam naučila da pišem i čitam i latinicu i ćirilicu. Sa mnom je najpre bio tata, a onda mama i sestra, tri leta za redom. Mentalitet tog naroda mi je odgovarao i želela sam da se tamo preselimo. Išla sam tamo u zabavište i pročitala sam između šeste i osme godine jako puno knjiga za decu. Taj osećaj za jezik i za književnost potiče od tada.

Druga stvar koju pamtim jesu međuljudski odnosi. Mi smo stvarno imali sreće da se upoznamo s različitim ljudima i u Vela Luci i u Kanjiži gde sam s tatom odlazila zimi, i ono što nam je svima bilo zajedničko jeste to da smo imali sličnu životnu priču. Većina tih ljudi na život nije gledala kroz kuknjavu, nego su oni intenzivno živeli, naročito Dalmatinci. Meni je uspomena na to i danas jedan od izvora energije. U Kanjiži sam upoznala prve od svojih najboljih prijatelja i učitelja.

Ipak smo odlučili da se vratimo u Žabalj, tamo smo imali kuću...

Da li ste Vi jedinica?

Ja sam odrastala sa tri sestre: sa svojom rođenom sestrom Majom koja je šesnaest meseci mlađa od mene, i sa mojim dvema sestrama od tetke koje su se kasnije rodile: jedna je tri godine mlađa od mene, druga sedam. One su živele iznad nas, pošto su moji tetka i teča došli u našu kuću i ostali narednih dvadeset devet godina, što je donelo jako mnogo lepog jer smo imali zajedničku sudbinu, ali i porodične sukobe oko imovine, mnogo teškoća mojim roditeljima i nekih drugih stvari koje su se tek pre dve godine počele rešavati. Kod babe i dede smo odrastale sa sestrama od druge tetke, mamine sestre. Bile smo po godinama jedna za drugom. Maja se sa mlađom sestrom odlično slagala, a starija mi je bila uzor i pokušavala sam stalno da imam njenu pažnju.

Kakvi su bili Vaši odnosi s porodicom?

Ja svoje oštećenje uopšte nisam primećivala. Išla sam svugde gde je išla moja porodica. Bila sam ravnopravna i najglasnija u kući u kojoj niko nije bio tih, ali sam bila jako usamljena. Smetalo mi je to što, na primer, moje sestre idu da se igraju i kad sam ja s njima, to njih mnogo usporava, ili što su im mama ili tetka govorile kako da se igraju sa mnom. Igrale smo se svega i svačega, ali sam stalno imala osećaj da smetam i bila sam različita jer sam volela da čitam i učim. Čak između mene i Maje, koja je bila sa nama u većini rehabilitacionih centara, bila je jako teška komunikacija. To je obeležilo njeno detinjstvo. S jedne strane bilo mi je drago zato što je uspela da upozna taj svet, a s druge strane sam se osećala krivom zato što ona mora kroz sve to da prolazi sa mnom jer to nije bio njen izbor, a i ona je sama to izražavala. Ona je teško doživljavala to što mama toliko pažnje posvećuje meni, misleći da je pažnja prema njoj manja. Kad idemo u školu, mama me gura, a ona mora da sedi ili meni u krilu ili da stoji na točkovicima, jer – zašto mama gura mene, a ne gura nju? I dok nije krenula u školu, ona je bila sa mnom u razredu za vreme odmora.

Tata me je predstavljao kao genija, kao nekog ko je čudo i očekivao je da budem u svemu najbolja. Mislim da mu je to trebalo kao satisfakcija što se razlikujem od drugih. S maminom mamom sam imala zdrav odnos. Ona je sa mnom bila direktna. Nikad nije ništa krila. Ona je volela da priča i svaki put je imala neku novu priču. Od nje sam puno naučila.

Da li ste išli u redovnu osnovnu školu?

Da. Završila sam je u Žablju. Kad je trebalo da krenem školu, direktor škole je učiteljicama saopštio da moji roditelji hoće mene da upišu u školu, ali da ja *nisam za školu jer nemam glavu*. Da li je to mislio metaforički ili stvarno, pojma nemam. Uglavnom, nijedna učiteljica nije htela ni da čuje da krenem u njen razred. Međutim, žena jednog tatinog kolege je bila učiteljica i tata je otišao kod nje, jer je ona te godine dobijala novu generaciju. Ja sam tada sedela i pisala i onda je ona došla i zatekla me kako pišem, progovorila sa mnom dve-tri rečenice i rekla preda mnom: – Ona ide u moj razred! I ja sam tako krenula u razred sa svom drugom decom. Pre mene niko ko koristi kolica u tu školu nije išao.

Vi ste bili jedina učenica sa invaliditetom?

Htela sam da ispričam jednu situaciju kada sam se prvi put srela s invaliditetom kao takvim. Mi u Žablju imamo odeljenje specijalne škole koje se nalazi u dvorištu redovne škole i u to odeljenje idu deca sa mentalnim invaliditetom. Sa nama je u redovnu školu išao jedan naš drug nekih pola godine i onda je odjednom nestao. I sad, deca ne razmišljaju o tome šta se dešava. Tek nakon nekoliko godina, jednom prilikom kada smo imali fizičko u toj zgradi u kojoj je bilo odeljenje za decu sa mentalnim invaliditetom, ja sam ga srela i bila sam šokirana. On je, u stvari, bio prebačen u to odeljenje zato što je procenjeno da on nije za redovnu školu. Nama pre toga nije rečeno gde on ide i zašto, i šta će biti s njim. Ja danas mislim da to uopšte nije moralo biti tako.

U petom razredu smo dobili svoju učionicu da se ne bismo selili. Učionica je bila pored ve-cea. Posle mesec dana nastavnici nisu hteli da dolaze na čas jer je smrdelo. Posle toga smo se za svaki predmet selili od učionice do učionice. Moji drugovi su mene lepo svaki dan nosili pet-šest puta gore-dole i to pet minuta pre nego što zvoni da im se ne bi skraćivao odmor, tako da su nama časovi trajali četrdeset minuta ili već kad su skraćeni još manje, ali smo razvili lepu solidarnost. Ja sam sa njima imala odličnu komunikaciju. U jednom trenutku su mi oni bili važniji od najuže porodice. S drugaricama je otprilike isto kao sa sestrama. Htela sam da doprem do njih, ali sam se osećala usamljeno u njihovom društvu. Družila sam se sa dvema drugaricama tako što su one uglavnom dolazile kod mene.

Prema većini ljudi oko sebe imala sam duboko osećanje, ali nismo pripadali istom svetlu. Ne zbog mog fizičkog oštećenja, nego zbog toga što ja nisam imala tamo s kim da pričam.

Nije bilo većih problema u školi?

Što se tiče same škole, sve je išlo bez problema. Istina, nikad nisam imala uspeh pet-nula-nula, ali sam, tamo gde je trebalo povezivati stvari i zaključivati, imala sve sve najbolje ocene i rezultate. Bilo mi je komplikovano, na primer, sa tehničkim, ali mi je tata samo jedan rad nacrtao, a sve ostalo sam sama i uvek sam imala ocenu pet, samo zbog toga što sam sve radila sama. Bilo je situacija, za koje sad ne znam da li su bile afirmativne, ili diskriminatorne, na primer, kad je moj razred išao u ciglanu da vidi kako izgleda proces proizvodnje cigle, a ja sam ostala u učionici – zbog stepenica. Nastavnik me je pitao šta ja želim da radim, a ja sam mu rekla: – Samo vi idite, ja ću napisati pesmu. Iz ove perspektive verovatno ne bih tako postupila, ali je to meni u tom momentu bilo rešenje koje je činilo da se osećam dobro.

A šta biste danas uradili?

Danas bih, u stvari, otišla tamo i našla neki način da uđem sa drugovima, organizovala bih to tako što bih pozvala fabriku da me dvoje-troje radnika sačekaju, jer moji drugovi nisu odgovorni što zgrada nije pristupačna, a rukovodstvo jeste. Tako bih prenela poruku i školi da ubuduće treba tako da se ponaša kad su u pitanju učenici sa invaliditetom. Zato što znam šta su mi prava.

Znači da su ipak postojali problemi u školi?

Meni su veliki problem predstavljali prvi i drugi razred, zato što sam ja neke stvari već bila pohvatala od odraslih i iz knjiga koje sam pročitala. Ja sam se mnogo družila s odraslima i to je možda bio moj najveći životni problem što sam htela da budem kao odrasli tokom odrastanja. U stvari, imala sam dva paralelna sveta: jedan sa ljudima, a drugi sama sa sobom i s knjigama. To je tako trajalo do gimnazije.

Moram naglasiti da su nastavnica srpskog iz osnovne škole Dubravka Milojković i njen muž Radomir jako uticali na moj životni put, na moje obrazovanje i na moj izbor zanimanja. Oni su me u suštini naučili vrednostima.

Da li se još nešto dešavalo, osim škole?

Devedeset prve godine se održavala Olimpijada sposobnosti. Nas sedmoru iz Srbije predstavljali smo našu zemlju. Ja sam bila u kategoriji primenjenih umetnosti, napisala sam monodramu „Jugoslavija, moja zemlja“. Tad sam se jako loše osećala, zato što se ceo taj svet u kome sam do tada živela raspadao. Taj doživljaj sam predstavljala u Hong Kongu. Zahvaljujući rehabilitaciji, proputovala sam celu zemlju i upoznala mnoge ljude, a sada se sve to raspada. Putovali smo Beograd – Kopenhagen – Bangkok, iz Bankoka u Hong Kong, pa iz Hong Konga u Singapur, da bismo došli u Beograd, jer zbog ovih čuda što su počela da se dešavaju kod nas nisu postojale direktne avionske linije.

Sa mnom je išao tata i jedna od prvih mojih učiteljica u životu, Sofija Ba-

njac-Horvat, i ona mi je bila prva personalna asistentkinja. Bilo mi je vrlo neprijatno, jer sam u to vreme već imala menstruaciju. Do desete godine mama i tata su sa mnom ravnopravno bili u kupatilu i sve što se tiče higijene obavljali su. Međutim, gledala sam neki film na temu incesta i meni od tada tata u kupatilo više nije ulazio. Pošto mi je bilo jako teško da se organizujem, morala sam sa učiteljicom da se dogovorim oko asistencije, nisam ni znala tada da se to zove *asistencija*. U Hong Kongu je još devedeset prve postojala mapa pristupačnih mesta za korisnike kolica. Postojala su pristupačna vozila. To su za mene bile važne nove informacije: da svet može biti drukčiji, okrenut i nama. A moj tata je na sve to rekao: –Nema nigde naše Juge! Ja sam razumela zašto on tako govori i u tom sam se momentu prvi put uplašila za svoj život. Ne za budućnost, nego za sam život. Osetila sam da sam fizički ugrožena.

I onda dolazi gimnazija.

Upisala sam gimnaziju devedeset treće u Sremskim Karlovcima. To sam želela. Tamo sam i živela te četiri godine. Prvo sam polagala prijemni u Gimnaziji „Isidora Sekulić” u Novom Sadu, jer su moji roditelji mislili da će im biti jednostavnije zbog prevoza iz Žablja, ali nisam položila matematiku na prijemnom. Tako sam otišla u Karlovce.

Stanovala sam privatno kod jedne bake kojoj smo plaćali i za to da mi pomogne sve što mi treba. Ona se snašla, a i ja, naravno. Dobro je kod mene što se snalazim u svakoj situaciji, što sam uspela i od onoga što nije bilo dobro da napravim dobro. Odmah prvog dana po dolasku u Karlovce, upoznala sam Elviru, moju najbolju drugaricu, s kojom sam živela dve godine.

Razred Vas je lepo primio?

Imala sam super razred, ali podeljen na dve grupe: jedni su lupali u šerpe i bili u protestima devedeset pete-šeste, a drugi su pratili savremene tokove. A ja sam bila na granici između ta dva sveta i sve do četvrtog razreda nisam se usudila da pređem na stranu koja mi je po vrednostima i temperamentu više odgovarala.

Karlovačka gimnazija nam je obezbedila učionicu u prizemlju u daktilo Kabinetu. Imali smo svoj kutak po kome smo se razlikovali od drugih u školi, što je imalo i dobrih i loših strana. Imala sam u svemu tome odlične uslove za pisanje. U periodu između 1995. i 2000. objavila sam tri knjige pesama i prevela autobiografski roman „Moje levo stopalo” irskog pisca i slikara Kristija Brauna. Sklopili smo sporazum sa Mrežom evropskog koncepta pristupačnosti da se tekst „Koncepta” iz dve hiljade treće godine prevede na srpski, mada smo novac za to obezbedili tek dve hiljade sedme u okviru programa za pristupačnost Centra „Živeti uspravno” i objavili ga zajedno. Napisali smo projekat „Hoću da pridem kad siđem” da se napravi analiza stanja pristupačnosti Kampusu, ali se tek danas sporadično radi na tome.

Šta se dešava posle srednje škole?

Htela sam, u stvari, da studiram engleski jezik još prilikom upisa u srednju školu, ali sam, odmah po polasku u Gimnaziju, shvatila da mogu da učim srpski jezik. Da bih učila engleski, moram da odem negde gde se on govori, a u ono ratno vreme JE za odlazak bilo malo izgleda.

Ja sam tada počela intenzivno da radim. Jako sam puno čitala, pratila sam šta se događa s jezikom. Na republičkom takmičenju u četvrtom razredu osvojila sam treće mesto, tako da sam studije srpskog jezika upisala bez prijemnog ispita. Najviše me je interesovalo poreklo (etimologija) reči.

Da li je u okruženju Fakulteta bilo prepreka?

Ne mogu nigde da uđem, ali sam na to bila naviknuta. Ja sam svoje potrebe redukovala još u osnovnoj školi, i idem u ve-ce ujutru i uveče. I to je i sad tako. Možda je ključan momenat došao negde na trećoj godini, kada smo se prvi put sreli sa analizom diskursa koju je predavala profesorka Svenka Savić. Tada je govorila o raznim oblicima diskriminacije u društvu, najviše o rodnoj. Navela je primer da je u javnim objektima raspored toaleta takav da žena duže hoda do odredišta. Meni je to mnogo značilo da saznam da ono što je meni teško u svakodnevicu nije zato što ja tu nešto „ne mogu”. Počela sam da se osvešćujem. Mama i ja smo išle ulicom i naišle na visoku bankinu i njoj je bilo jako teško da me spusti preko nje. Tada mi se pojavila u glavi rečenica – tebi ovde nije mesto! I tu su počele stvari da se odmotavaju.

Gde živite za vreme studiranja?

U studentskom domu, gde je sa mnom živela i moja mama. Prvih nekoliko meseci, dok nije adaptirana soba u domu, živele smo u stanu kod moje sestre od tetke i svaki dan smo išle peške do Fakulteta, jer nije bilo pristupačnog saobraćaja. Useljenje u sobu smo izdejsstvovala praktično silom, tako što je moja mama jednog dana, nakon dva i po meseca, direktoru Studentskog centra rekla: – Ako to sad ne završite, ja ću se useliti u vaš stan!

Život u domu je za moju mamu bila velika žrtva, jer je bila odvojena od drugih članova porodice, od svoje druge ćerke i od muža. S druge strane, moj tata nije želeo da se iz Žablja preseli u Novi Sad, da menja svoju životnu okolinu, pa je dom bio kompromis, ali je u moj život uneo nešto neverovatno.

Jeste li Vi tada bili jedina osoba s invaliditetom u tom okruženju?

Da, u početku, prve tri-četiri godine. Do bombardovanja devedeset devete. Ja sam tih nekoliko meseci bila u Žablju, učila sam uz sveću i odatle polagala ispite i nesunica mi je bila jako veliki problem. Dvapat sam samo u početku sišla u podrum, jer kad sam provela jednu noć s kupusom u podrumu, rekla sam sebi – više neću.

U to vreme je moj kolega i prijatelj Goran Milovac planirao da upiše studi-

je. Bio je ispitni rok dok su rušeni oni mostovi. I ja sam, iako sam znala da jako slabo stojimo sa gorivom, ipak došla u grad i izašla na ispit, samo zato da bih proverila da li Goran ima pravo da polaže prijemni ispit ili nema, s obzirom na to da je četiri godine kasnio s tim zbog obavezne rehabilitacije.

To su bili neki počeci Vašeg aktivizma?

Može se reći. Zapravo, tokom bombardovanja je u jednom momentu bila bombardovana klinika koja se nalazi u dvorištu Zavoda za cerebralnu paralizu u Beogradu, u kojem tokom godine borave deca čiji roditelji nisu u mogućnosti da budu sa njima, ili su ih tu prosto ostavili. I bombardovani su i mostovi u neposrednoj blizini udruženjâ osoba sa invaliditetom na Limanu u Novom Sadu. Ja sam onda napisala pismo predsednici grčke asocijacije za cerebralnu paralizu, gospođi Dafni Ikonomu, kojU sam upoznala 1996. na letnjem kampu za osobe s invaliditetom u Atini. U pismu je pisalo da stradaju deca i dovode se u opasnost osoba koje ne mogu da biraju gde će biti. Ona je objavila pismo u jednom atinskom časopisu i poslala ga u Međunarodno društvo za cerebralnu paralizu, jer to je Dafni mogla uraditi u tom trenutku. Ona je mene posle toga zvala da dođem na konferenciju o umetnosti osoba sa invaliditetom u Atinu. Tamo sam išla sa kolegicom Milicom Bracić devedeset devete godine u novembru, kao predstavica Univerziteta u Novom Sadu, koji je platio pola karte, a Fakultet pola. Obećala sam tadašnjem prodekanu za finansije da ću vratiti sve što meni bude vraćeno – tako je i bilo, a profesor me je gledao začuđeno kad sam donela novac da vratim.

Tako sam stekla poverenje ljudi na Fakultetu, što su mi bile dve važne stvari da bih dalje mogla da radim na poboljšanju položaja studenata sa invaliditetom. Sve svoje uspehe u vezi sa tim postigla sam zahvaljujući tome što meni nije mogao niko ništa da zameri. Bila sam jedna od pet-šest najboljih studenata na Fakultetu i predstavljala sam Univerzitet na nekoliko mesta. Gde god sam otvorila vrata, nešto sam donela i Univerzitetu i organizaciji. Redovno sam plaćala dom i sve ostalo. Zato smo imali otvorena vrata da guramo dalje.

U Atini sam predstavila rad na temu „*Prostor u književnom delu hendikepiranih ljudi*” za koji sam 2000. godine dobila treću Brankovu nagradu Matice srpske za studentski seminarski rad. Prethodne godine sam odbranila rad o prostoru u božićnim i koledarskim pesmama a profesorka Ljiljana Pešikan–Ljuštanić, koja je tada radila recenziju moje poslednje knjige, rekla mi je da živim u svetu između dva uha, što mi je dalo inspiraciju za rad. On je bio važan baš zbog toga što sam uočila da je prostor nešto što utiče na život osoba s invaliditetom. Tamo sam imala prilike da vidim ne samo rehabilitacijski pristup temi, nego umetnički i naučnoistraživački. Bila sam najmlađa među predavačima i jedina osoba s invaliditetom. Kada je dve hilade druge godine prvih hiljadu žena nominovano za Nobelovu nagradu za mir, gospođa Ikonomu me je zamolila da napišem preporuku za nju, što sam sa zadovoljstvom i učinila.

A kad sam se vratila u naše društvo za cerebralnu paralizu, koje sam tada predstavila, i donela im izveštaj, oni su me tada zamolili da pogledam nešto što su oni napisali. Meni je to bilo toliko strašno – nivo na kojem je to bilo napisano i nivo udruženja uopšte: pristup deci, ljudima, kuknjava, alkohol, duvan, nepristupačan prostor!!! To udruženje uglavnom vode roditelji dece sa paralizom, a odrasle osobe tu piju, puše i ogovaraju. Ja sam shvatila da bih ja jako puno vremena potrošila da to popravim.

Da li ste našli neko rešenje za to?

Dvehiljadite su pozvali mene i Gorana Milovca u Letnju školu za mlade intelektualce ili studente sa invaliditetom, koju je organizovala francuska humanitarna organizacija Handicap International na Srebrnom jezeru. Moj prvi aktivistički poduhvat je bio: zvati direktora Doma zdravlja u Žablju i pitati ga da li može da obezbedi kola hitne pomoći Goranu i meni i našim asistenima, kao jedino dostupno vozilo u to vreme. U toj letnjoj školi su nas učili samospoznaji, tome kako se pišu projekti, šta bi se sve moglo uraditi kod kuće. Sve sam ja to nekako znala, ali ne strukturirano. Tu sam upoznala i Tanju Stojšić–Petković, prvu predsednicu Centra „Živeti uspravno“. Tu sam upoznala i svog supruga Ivana Novkovića.

Šta se dešavalo posle Letnje škole?

Dobila sam stipendiju Kraljevine Norveške među prvih hiljadu najboljih studenata. Moja mama je pala dok smo bili u letnjoj školi. Propala je kroz rešetku na kanalu za auto u garaži, izgubila je ravnotežu i to joj je bila prva moždana kriza. Ipak, mi smo nastavile da živimo u domu, i jedne večeri je njoj jako pozlilo. Uspela sam da dovičem moje docimerke, jer su mobilni telefoni bili još luksuz u to vreme, nismo imali para za to. One su otišle s mamom u bolnicu, a ja sam tada shvatila da ona više ne može biti sa mnom. Bila sam jedno vreme u Žablju, a onda je Elvira bila nekoliko dana sa mnom, uskakala je i Milica, uskakale su docimerke i moja profesorica latinskog iz gimnazije. Tih dana mi je stvarno bilo da ne mogu da vam opišem koliko komplikovano. Predložila sam mojoj docimerki Zoki da mi asistira, s tim da ja to njoj platim. Zoka je rekla da ona može da mi pomogne, ali da ne dolazi u obzir da joj to platim.

Osobe s invaliditetom imaju pravo na nadoknadu za tuđu negu i pomoć. To država obezbeđuje da bi mogao biti angažovan član porodice ili neko drugi da obavlja onaj deo posla koji osoba s invaliditetom ne može. Dobijala sam sumu u vrednosti današnjih pedeset evra sve do dve hiljade sedme, dok se nisam zaposlila. Dobijala sam sumu u vrednosti današnjih pedeset evra sve do dve hiljade sedme, dok se nisam zaposlila.

Znači, da ste se Vi kojim slučajem udali dve hiljade šeste, po tim njihovim papirima udali biste se kao dete?

Pa ja sam se i udala kao dete po tim njihovim papirima – u dvadeset sedmoj godini! Ja sam morala nešto da uradim. Ovde se osniva Savetovalište za psihosocijalnu podršku. To je bilo septembra dvehiljadite godine. Pitala sam i drugu docimerku, Ivanu, da li bi mogla da bude sa mnom. Tada sam već imala iskustvo od tri nedelje suživota sa drugaricama i jako mi je bilo teško zato što nisam znala kako će one da reaguju kad zatražim konkretnu pomoć, a i žao vam je prosto da ih zatruđujete jer znate šta one u datom momentu imaju da rade, pa redukujete svoje potrebe. Kao što sam pre redukovala potrebu da idem u veće zato što nigde nije bilo pristupačnog kupatila, tako i sad: pa ne moram baš sad da se istuširam, ovo ili ono da uradim, mogu posle. I to tako u nedogled! Tri nedelje je kratak period, ali trebalo je i narednih ko zna koliko nedelja, meseci... tako da živim. I zato sam Ivanu pitala da mi asistira.. Gubila je pravo na sobu u domu pošto nije dala uslov, obnovila je godinu, pa je imala vremena, a ja sam svakako imala pravo na dva kreveta. Bilo je komplikovano u tom smislu što smo živele u malom prostoru, bez skoro ikakve privatnosti. Nisam joj u početku plaćala za rad, ali sam kupovala stvari koje smo obe koristile. Ona je bila prva asistentkinja u Novom Sadu angažovana uz koliko–toliko poštovanja principa samostalnog života, ali tada nisam ni znala da je to to.

Kako je došlo do osnivanja Novosadskog udruženja studenata sa invaliditetom?

Dvehiljadite godine klima u državi je bila takva da se osećalo da idete napred. I osećali ste da niste sami i na samom Univerzitetu i uopšte. Tih dana su kod mene došli dvoje kolega iz savetovališta „Živeti uspravno“ da me pitaju da li možemo da ostvarimo saradnju na jednom njihovom projektu u vezi sa položajem mladih s invaliditetom u sedam evropskih zemalja. Bila im je potrebna neka omladinska organizacija koja bi im bila partner u tome. Ja nisam znala nikog u Vojvodini ko je na tome radio i onda sam pomislila da na Univerzitetu sigurno ima i studenata i studentkinja koji ne čuju i ne vide, da mi udružimo sve njih u jednu organizaciju. I tako smo krenuli u osnivanje udruženja studenata. Nismo znali u to vreme da je u Beogradu već formirano udruženje. Čim smo saznali za njih, stupili smo u kontakt sa namerom da pravimo mrežu.

Udruženje u Beogradu je formirano nekoliko meseci ranije i bio je plan da se formira i udruženje u Nišu i Kragujevcu i da se stvori mreža. I stvarno je tako i urađeno. Međutim, većina naših članova su bili studenti, kojima je cilj bio da završe fakultet i da dalje rade na polju koje su izabrali. U beogradskom udruženju su razmišljali projektno i išli su ka karijeri kroz studije. To im je bila odskočna daska za dalje.

Pristali smo da učestvujemo u njihovim aktivnostima, smatrala sam da činimo nešto dobro. Međutim, oni su za izveštaj donatoru tražili podatke o tome na kojim smo medijima učestvovali. Ja sam posle naučila da to tako treba, da je

to bilo u redu, ali u tom momentu smo se pobunili jer nam to niko ranije nije rekao. Ja sam u tu priču ušla čistim srcem u želji da se jedna ideja u koju sam verovala proširi, tako su došle i moje kolege koje danas rade i samostalno i ovde zajedno sa mnom i na nekim drugim mestima u ovoj oblasti. Sem toga, kad smo se mi suočili sa budžetom i videli koliko je novca predviđeno za njihov rad, a koliko za naš, ostali smo obezbeđeni.

U jednom trenutku jedan od naših osnivača je rekao da stavlja veto, ja tad nisam ni znala šta je *veto*, sad znam da on na to nije imao pravo. Zahvalna sam mu što je to uradio, jer smo tada mi krenuli svojim putem, radili i postali prepoznatljiviji u svojoj sredini. Danas dve organizacije saraduju na ostvarivanju interesa svih studenata u Srbiji i razmenjuju informacije, kao dve škole.

Sa kakvim ste se problemima suočavali u Udruženju?

Mi smo polako adaptirali sobe u studentskom domu i između ostalog smo želeli da adaptiramo i ve-ce i još ponešto na Filozofskom fakultetu koji je imao lift i bio je povezan sa Pravnim fakultetom. Na ova dva fakulteta bilo je najviše studenata sa invaliditetom. Kroz vrata između Pravnog i Filozofskog moglo je da se prođe samo pod uslovom da dobijete dozvolu i jednog i drugog portira. Onda smo uspostavili sistem da student koji polaže na Pravnom fakultetu najavi svoj dolazak portiru Filozofskog, on se dogovori sa portirom Pravnog, pa se ta vrata otključaju da se preko lifta na Filozofskom studenti popnu do gore i tako uđu na gornje spratove Pravnog koji nije imao lift.

Jedno vreme su studenti sa invaliditetom polagali ispite kod nas u kancelariji, a ne sa ostalim studentima, pa sam ja onda rekla da je to diskriminacija i da je institucija dužna da obezbedi uslove našim studentima da mogu ući u učionice i druge prostorije. Postojala je razlika između studenata koji su završili redovnu osnovnu i srednju školu, koji su svi želeli da polažu sa svojim kolegama, i onih koji su išli u specijalne škole, među njima najviše je bilo onih sa cerebralnom paralizom koji su završili u Podgorici specijalnu školu, pravno-birotehničkog smera i mahom svi upisivali Pravni fakultet, koji su želeli da polažu u posebnim uslovima u kancelariji. Mi smo prisustvovali njihovim ispitima, i tu sam se prvi put suočila i sa razlikom u nivou znanja. A davno su mi pričali o toj specijalnoj školi i to su meni bile tako strašne stvari. Jedna drugarica koja je tamo završila krojački smer, za četiri godine školovanja nijednom nije sela za šivaću mašinu.

U Udruženju sam radila volonkterski, bez nadoknade. Nekoliko kolega i ja smo svoj novac ulagali u Udruženje, a od Centra „Živeti uspravno“ smo dobijali prostor za sastanke. Nismo imali ni dinara. Ja sam preživela zahvaljujući stipendiji koju sam dobijala od gđe Vere Knežević, bivše direktorke Hendikepa, platila mi je učešće na jednoj obuci u Beogradu. Rekla je da se jedino ulaganje u znanje isplati i da ona u mene veruje.

Koja su značajna postignuća Udruženja u tom periodu?

U tom periodu smo jedno pet meseci radili u mojoj studentskoj sobi, ni smo imali kancelariju. Kancelariju smo tek kasnije dobili, zahvaljujući profesorki Fuadi Stanković koja je u to vreme bila rektorka Univerziteta i profesoru Srđanu Šarkiću, dekanu Pravnog fakulteta. Imali smo veliku podršku FTN-a i Filozofskog fakulteta. Profesorka Stanković nikada nije odobravala sve – morao si da obezbediš pola da bi ti Univerzitet dao drugu polovinu, što je jako dobro jer ne možeš sve dobiti, moraš se malo i potruditi oko donacija. Tek sam onda i shvatila koliko je studenata sa invaliditetom bilo, ali da se oni uopšte nisu vidali zato što nisu dolazili na nastavu jer nisu imali odgovarajuću podršku da dođu ili da prate predavanja.

Značajno je da je gotovo u samom početku našeg rada Ministarstvo obrazovanja obezbedilo stipendije studentima s invaliditetom i većina fakulteta nas je oslobodila troškova studiranja, bez obzira na uspeh na fakultetu. To je bilo zato što je u to vreme još uvek sve bilo nepristupačno za studente sa invaliditetom, još uvek nije postojala nikakva služba na Univerzitetu, pa se tom materijalnom nadoknadom pokrivala ili personalna asistencija, prevoz ili neki drugi troškovi studiranja studenata sa invaliditetom.

Organizovali smo konferenciju o reformi visokog obrazovanja studenata s invaliditetom i dve škole znakovnog jezika, radili smo na pristupačnosti terena, inicirali rekonstrukciju raskrsnica i prilaza zgradama u Kampusu – to je obavio Zavod za izgradnju grada, organizovali različite obuke. Sklopili smo sporazum sa Mrežom evropskog koncepta pristupačnosti da se prevede na srpski uputstvo mada smo novac za to obezbedili tek dve hiljade sedme i objavili ga zajedno sa Centrom. Napisali smo projekat „Hoću da pridem kad siđem”, koji je predvideo da se napravi analiza stanja pristupačnosti Kampusu, ali se o tome tek danas razmišlja. Ja sam tada mislila da su arhitektonske prepreke najveći problem, dok nisam shvatila da se studenti sa invaliditetom suočavaju sa predrasudama i sa komunikacijskom nepristupačnošću; nijedna informacija nije dostupna, studenti sa oštećenjem sluha ne mogu da prate nastavu na znakovnom jeziku, ne poznaju jezik, ne mogu da prate nastavu ako profesor stoji okrenut licem prema tabli, studenti sa oštećenjem vida nemaju adekvatnu literaturu... i tako dalje.

Uradili ste mnogo i na jezičkim pitanjima koja se tiču invalidnosti.

Kopkao nas je termin *hendikep*, koji se nalazio u nazivu Udruženja jer nije odgovarao tadašnjim i sadašnjim tendencijama u pokretu. Jedan od prvih skupova koji smo organizovali bila je tribina u okviru Psiholingvističkog kolokvijuma na Filozofskom fakultetu, koje vodi profesorka Svenka Savić. Organizovale smo diskusiju, zajedno sa ženama iz Organizacije „... Iz kruga“ iz Beograda, na temu terminologije invalidnosti, u koju smo uključili i rodni aspekt i vidljivost žena s invaliditetom u jeziku.

Koliko dugo ste bili predsednica Udruženja?

Bila sam predsednica do dve hiljade treće. Mislim da sam ja pre svega bila radilica, od brisanja sudova i prašine do organizovanja aktivnosti. Ipak, stvorio se tim entuzijasta, uspeali smo okupiti jednu kompetentnu grupu mladih, budućih stručnjaka.

Između dve hiljade treće i dve hiljade četvrte je vodeću ulogu preuzeo moj kolega Miodrag Počuč, sada najveći stručnjak u Srbiji na polju pristupačnosti, a ja sam prikupljala sredstva za projekte i radila sam na strateškom okviru.

Kada ste prešli u Centar „Živeti uspravno“ i koju ste ulogu tamo imali?

Dve hiljade četvrte godine u novembru izabrana sam za predsednicu Centra, koji se već dve godine nakon isteka finansiranja od strane Handicap Internationala, suočavao sa problemom finansiranja, jer se u Gradu smatralo da imamo stalni priliv novca sa strane. Mnogi su nas tretirali kao strane plaćenike. Ni danas nije mnogo drugačija situacija.

Radila sam paralelno na dva projekta: za Udruženje studenata sa mladima na polju vršnjačke edukacije u sferi zaštite reproduktivnog zdravlja i na kampanji za smanjenje socijalne distance prema osobama s invaliditetom u Vojvodini. Objavili smo šestojezični Priručnik o osnovama invalidnosti i organizovali Okrugli sto o jednakosti pripadnika/ca marginalizovanih grupa u javnom govoru. Cilj je bio da sagledamo da li postoje uslovi da napravimo zajednički kodeks politički korektnog govora o manjinskim grupama. Okupili smo ljude koji su se bavili pravima žena, pripadnika/ca seksualnih manjina, osoba s invaliditetom i Roma. Organizovali smo skup u saradnji sa nekoliko uspešnih nevladinih organizacija u Novom Sadu: Ekumenskom humanitarnom organizacijom, udruženjem studenata sa Pokrajinskim ombudsmanom, Ženskim studijama i Centrom za samostalni život invalida Srbije. Meni je bilo važno to što smo uspeali da sve njih okupimo na jednom mestu. Ono što je mene porazilo bio je set paralelnih monologa. Ja sam dve hiljade druge godine bila u Ljubljani i tamo sam imala prilike da vidim na koji način funkcionišu ljudi koji zajedno o tome razgovaraju. Oni su još dve hiljade prve godine imali kodeks koji je urađen u saradnji organizacija civilnog društva sa nacionalnom televizijom. Sve u svemu, zaključak Okruglog stola bio je da bi bilo dobro da svaka grupa napravi svoj registar i da se definišu zajednička platforma i principi, za koje će se svi zajedno zalagati. I dobila sam komentar od jedne od lidera pokreta kako u ovom momentu nije dobro da mi radimo zajedničku knjigu sa ljudima koji su pripadnici seksualnih manjina zato što to može da utiče na naš društveni položaj. To me je potpuno porazilo. Od dve hiljade četvrte godine skupljam snagu da se suočim s tim i uradim svoj rad iz psiholingvistike koji bi trebalo da se bazira na rezultatima do kojih smo došli na ovom skupu.

Kako su za to vreme tekle Vaše studije?

Sve se prilično odrazilo i na moje studije, jer nisam mogla da pratim i dešavanja u Udruženju i nastavu.

Dve hiljade druge godine sam diplomirala sa neka dva meseca zakašnjenja u odnosu na absolventski staž, sa radom na temu „Jezik u funkciji nediskriminacije – prilog standardizaciji terminologije u oblasti invalidnosti“ kod profesorke Svenke Savić. Počela sam da se interesujem za ovu temu dvehiljadite godine. Na svakom koraku sam primećivala da me ljudi posmatraju kao bolesnika i aseksualno biće, što se manifestovalo u rečima koje su koristili. Shvatila sam da imam puno posla, pa sam počela da se bavim tim pitanjima. I stalno se komplikovalo pitanje odnosa između termina *invaliditet* i termina *hendikep*, jer su jedni insistirali na jednom, a drugi na drugom, i postojala je argumentacija na obe strane. Tek dve hiljade osme u proleće, nakon usvajanja Međunarodne konvencije o pravima osoba s invaliditetom, ova dilema je u našem jeziku postala rešiva pošto je definicija iz konvencije konačno razlučila ova dva koncepta.

Specijalizirala sam dve hiljade treće sa „Terminološkmi rečnikom invalidnosti“ pod mentorstvom profesorke Vere Vasić. To je bio prvi rečnik u domaćoj leksikografiji u kojem se uz značenje daje i preporuka za upotrebu određenog termina. Taj bi rečnik trebalo inovirati zbog novina u poslednjih pet godina, a i zato što su meni tada jedini dostupni izvori bili medicinski i defektološki rečnici, koji su u priličnoj meri irelevantni s obzirom na sadašnji trenutak u razvoju ljudskih prava koja invaliditet izvlače iz medicinskog konteksta i stavljaju ga u neku drugu ravan.

Shvatila sam da me leksikologija i leksikografija zanimaju i da je to ono što može da se primeni u praksi. Tako sam odbranila stručni rad o parametru polnosti u deminutivima i augmentativima koji određuju svojinske odnose. U međuvremenu su mi objavljeni nekoliko tekstova u stručnim časopisima.

Dve hiljade treće sam upisala magistarske studije i relativno brzo položila sve ispite. Ostao mi je još magistarski rad.

Postoji uverenje da žene sa invaliditetom nemaju intiman emocionalni život niti se govori o bilo kakvoj seksualnosti.

Bila sam dugo zaljubljena u jednog dečka koga sam upoznala sa šest godina u Kanjiži. Maštala sam o njemu sedam godina. U Atini sam hiljadu devetsto devedeset i devete sreća jednog čoveka koji mi je mnogo značio. Imala sam dva-deset godina, a on je bio mnogo stariji. Jako sam se zaljubila. Proveli smo nekoliko lepih sati zajedno plešući i razgovarajući. Bilo mi je jako teško kad sam se vratila kući. Živela sam u kući koja je potpuno nepristupačna, u sobi koja liči na teretni lift, od koje sam ja napravila svoj svet, u kome je meni bilo lepo, ali sam sa ljudima izvan njega komunicirala telefonom i mejlom. Novac od nadoknade za tuđu negu i pomoć najviše sam trošila na telefonske račune. To me je gušilo i tražila sam izlaz. Pomišljala sam na samoubistvo. Od toga sam odustala čim

sam pomislila na moju mamu i na to šta bi to mojoj porodici moglo da donese. Ta godina je počela strašno, a donela je svašta.

Istog leta na Srebrnom jezeru sam upoznala Ivana, mog budućeg muža. Kad sam ga videla, imao je energiju koja je bila jača od moje i odmah me je privukao. On je u to vreme bio student psihologije na Filozofskom fakultetu u Nišu i predsednik Udruženja paraplegičara Nišavskog okruga. Uspostavili smo komunikaciju tako što sam ja bila sama za vreme pauze, nešto sam čitala, i on mi je prišao, pa smo počeli da gađamo pikado. Ja u tome nisam uopšte bila uspešna. Iako sam od ranog detinjstva pisala poeziju, ja sam tada tu napisala svoju pretposlednju pesmu, gledajući u njega i njegovog tatu kako pecaju ribu na jezeru. Do tada nisam imala takav osećaj.

Ivan i ja smo bili zajedno do maja dve hiljade prve godine i naša veza se preplitala sa tim šta se radi u pokretu u Nišu i ovde i više smo pričali o poslu, nego o ličnim stvarima. Tada sam shvatila da ja njega na neki način gušim i rekla sam mu da imam taj osećaj i on je odgovorio da je u svemu tome samo zbog mene. Rekla sam: ako je tako, onda bolje da ne bude. I tu je došlo do raskida prvi put.

U međuvremenu smo se čuli. On tvrdi da sam ja prva inicirala kontakt, nije ni bitno – taman kad ja nekako zaboravim na njega, on se ponovo javi za neki poslovni savet ili nešto slično i uđe mi ponovo u svest. Bila sam ponekad i povređena, jer mi se osećanja nisu menjala i sve sam drastično doživljavala. On se nije javljao dva meseca i ja sam u leto dve hiljade četvrte godine ponovo mislila da je to definitivno kraj. Međutim, kad sam se vratila, on je mene zvao da mu pošaljem neki faks i ja sam rekla: – Kako te nije sramota posle dva meseca da me zoveš i to poslom! I onda, tako tu i tamo, bivalo i nije. I ja jedne večeri isto tako sanjam kako sam trudna i kako treba da rodim bebu i ne znam ko je tata. I onda u jednom momentu, vidim njegov lik. A meni se u tri navrata materinski instinkt jako ispoljavao... Napisala sam mu SMS i on mi je SMS-om odgovorio: – Vidiš, to ti i nije tako loša ideja, ipak si ti meni jako draga! Ovakav izliv emocija za Ivana je bio nešto veliko. Jako sam bila srećna u tom trenutku. Želela sam da pokušamo da živimo zajedno, da vidimo šta će od toga ispasti. O braku i o samom venčanju sam mislila – može, a ne mora. U krajnjem slučaju, ako bude, nek bude troje-četvoro najbližih ljudi On me je posle dve nedelje zaprosio, na njemu omiljen način – SMS-om. Njegovi roditelji su želeli da napravimo svadbu.. Za njegovu majku to je bio jako važan doživljaj, nije verovala da će doživeti Ivanovu svadbu, jer su oni sve vreme zamišljali da će ćerka biti ta koja će se udati i za nju su se spremali. I sad, odjednom – Ivan.

Kako su tekle pripreme za udaju?

Bila sam sama u većini situacija, barem sam se tako osećala. Mama je bila u jako lošem zdravstvenom stanju, sestrina svekrva je imala rak dojke, tatin rođe-

ni ujak je umro. Nikom u mojoj porodici nije bilo do svadbe.

To se sve odražavalo i na moj život. Ali, ja sam onda razmišljala o tome da treba u životu iskoristiti svaki trenutak i da ću možda, svadbom i svim tim čudima, nekoga i usrećiti. Ivan je bio u toku i želeo je da se sve to organizuje. Na kraju, bilo je lepo. Svi su bili veseli i za mene je to bilo jedno lepo osećanje.

Gde ste u to vreme živeli?

Mi smo nekoliko meseci tokom dve hiljade pete živeli zajedno u student-skom domu u Novom Sadu, uz posredovanje Rektorata, dok nismo našli stan. Bivša prorektorka Univerziteta i sadašnja rektorka, profesorka Radmila Marin-ković–Nedučin, razgovarala je sa predsednikom Izvršnog veća da nam se obezbedi novac za zakup stana, imajući u vidu sve što sam uradila na Univerzitetu. Ni moji ni Ivanovi roditelji nisu bili kreditno sposobni, a ja nisam imala prava da se zaposlim zato što sam živela u domu. Ivan je podneo zahtev za penziju. Stanje bubrega je počelo drastično da mu se pogoršava. U tom trenutku ja pišem pismo Bojanu Pajiću, a pokrajinski sekretar za nauku mi odgovara da će nam odobriti novac za zakup stana, ali da imaju problem da nađu pravni osnov za to. Nakon dva meseca javljeno mi je da predmet preuzima Sekretarijat za socijalnu politiku. Ja sam znala da to neće biti dobro, jer da sam htela da invaliditet bude osnov za obezbeđivanje stana, obratila bih se Ministarstvu za socijalnu politiku i onima koji su nadležni za osobe s invaliditetom. Da je išlo preko nauke, to bi imalo višestruki značaj.

Rešili smo da budemo podstanari. Imali smo situaciju da tri meseca niko nije hteo da nas primi u stan ili nismo mogli da nađemo pristupačan, a tamo gde je bio pristupačan i gde su gazde eventualno pristale, predomišljali su se u poslednjem trenutku: deca im kažu da oni ne treba nas da prime, agencija nama javi ili nam gazde jave. Ivan je bio u depresiji, sedeo je u turskom sedu danima na krevetu, nisam znala šta da radim. Baška što u to vreme ide i priprema za tu svadbu. Imali smo podršku prijatelja. Otišli smo u Niš i nekoliko dana nismo znali više šta da radimo, međutim, sutradan mi je sestra javila da je agencija našla stan, i da je vlasnik spreman na sve uslove samo da mu platimo godinu dana u napred. Novac je za prvu godinu uplaćen za četiri meseca, a za druge dve sa godinu i po dana zakašnjenja. Osam meseci smo bili u velikom dugu.

Da li ste bili politički angažovani?

Radili smo obuku političkih partija o osnovama invalidnosti i u to vreme je bila pokrenuta inicijativa za bojkot novog Ustava. Moje dvoje kolega i ja odlazimo na skup koji su organizovali LSV* i LDP**, pre svega zbog toga da vidimo sa Čedom Jovanovićem zašto se ljudi iz LDP-a nisu odazvali na obuku. Ja sam

.....

* Liga socijaldemokrata Vojvodine.

** Liberalno-demokratska partija.

mu rekla koliko je važno da dođu na obuku. I on je rekao da nema problema. Posle dve nedelje zvali su mog kolegu koji je koordinirao projektom, da pitaju da li bi neko iz Centra kandidovao za nestranačkog poslanika na listi koalicije. Ja sam odmah rekla da hoću, bez mnogo razmišljanja. Osećala sam da ta grupa ljudi može nešto u Srbiji da promeni i da ja sa svojim iskustvom mogu tu da doprinesem. Dobro bi bilo i osobama s invaliditetom a negde dobro možda i meni, možda može da mi promeni neke stvari u životu. Na ženskoj i završnoj konvenciji sam i ja učestvovala, bio je tu dobar deo nastavnika iz moje osnovne i srednje škole, i moj tata. I, ako sam išta doprinela tada, to je da je dobar deo Žabaljaca tada glasao za ovu opciju zato što oni još uvek imaju onu logiku da je pojedinac taj koji može da donese promenu. Januara dve hiljade sedme godine koalicija je ušla u Parlament. Bio je dogovor da budem jedna od deset kandidata koji će biti poslanici, međutim nije tako bilo.

Šta sad mislite o svemu tome?

Od tada ne idem na skupove koje organizuju pojedinačne partije prodemokratske orijentacije (na skupove ostalih ne idem), nego samo na one skupove koje organizuju državne institucije i nevladine organizacije. Ponuđeno mi je poslaničko mesto u Skupštini Vojvodine. Nisam pristala, jer sebe u tome, bar za sada, ne vidim. Pored toga, Ivanovo zdravstveno stanje je bilo prilično loše, a ja sam osećala da na nekom drugom terenu mogu više da doprinesem ljudima, barem u tom trenutku.

Ipak, drago mi što sam ja u tome učestvovala. To je bilo izuzetno iskustvo. Upoznala sam jako puno dragih i dobrih ljudi.

Da li ste imali podršku svojih kolega?

Imala sam velikih problema kad su u pitanju kolege iz Centra. Dogodio se raskol u timu, vrlo malo njih je podržalo moje nastojanje da se u pitanja statusa osoba sa invaliditetom uključim i političkim angažmanom. Još dvoje kolega iz pokreta je nakon toga kandidovano za poslanike. Ja sam tamo bila u svoje ime, ali je Čeda Jovanović na jednoj konvenciji rekao: – Bili smo u Novom Sadu, upoznali smo Centar „Živeti uspravno“ i oni su na našoj listi... Bila sam ponosna što je Centar pomenut uz organizacije poput Građanskih inicijativa, Fonda za humanitarno pravo, Helsinškog odbora za ljudska prava, Jugoslovenskog komiteta pravnika za ljudska prava i Udruženja studenata s invaliditetom. Kolege su se žalile da su osetili da su ugroženi. Jedni su otišli, nisu više želeli da učestvuju ni u jednom delu priče, i rekli su mi da je moja stvar to što želim da se borim, a da oni to prosto ne mogu! Dvoje kolega je ubrzo nakon toga formiralo organizaciju *...Iz kruga – Vojvodina*. Ja to sada mogu racionalno da sagledam: postoji problem kada ste vi, a smatram da jesam, jakog karaktera i kad imate viziju možda druge ljude ne vidite dovoljno, odnosno, ne vidite njihove potrebe. Meni je nekad to što radim važnije od samih ljudi, i vrlo često ne vidim saradnike/ce,

jer smatram da smo u istom i da ulažemo istu energiju u istu stvar, a neki put se jednostavno ljudi u tome guše. Bilo kako bilo, oni su hteli nešto da probaju sami, što je dobro, a danas se u nekim drugim stvarima mi spajamo i radimo na tome zajedno.

Da li svaku situaciju domislite do kraja?

Vrlo često mi se to dešava i to je možda jedna od mojih mana. Ipak, suština cele priče je u sledećem: da ja neke od tih situacija nisam pokrenula, promene se nikad ne bi, odnosno, ne bi se još uvek, desile. Naši korisnici su sada za sve ovo što mi radimo spremni, ali naša društvena zajednica još uvek nije. Svesna sam da ja imam još možda deset-dvadeset-trideset godina da radim, a da smo mi tek sada na početku i želim da to još malo ubrzam i vrlo često mi se u tom svemu dešavaju spektakli ove vrste. A pri tom mi je strašno što su tragovi promena najčešće nedovoljno vidljivi. Kroz istu situaciju prolaze i mnoge druge organizacije. To me brine jer smo se uvukli u sebe i svako gleda samo svoj posao. Ako uopšte gleda posao. A jako puno posla imamo.

Meni je jako važno da položaj osoba s invaliditetom bude dobar, da bude sve u redu i da imamo sve servise i sve što nam treba, ali ja invaliditet posmatram samo kao jedan od svojih identiteta i on mi nije najdominantniji, jer sam njega svesna samo kad mi treba pomoć da ustanem iz kreveta i dok ne sednem u kolica. Sve posle toga je nešto drugo. A morala sam se mnogih svojih ideja i želja u vezi sa profesijom odreći – jer nemam vremena. Ivan, moji roditelji i mnogi moji prijatelji smatraju da treba da se bavim naukom i da je to ono što je moj životni put i da tu mogu najviše da doprinesem. A ja razmišljam o tome na taj način da ako ja ostanem ovde, sutra može da se desi da meni samoj zatreba neki od tih servisa koji ne postoje ovde, a postoje u svetu, i šta ja tada da radim. A s druge strane, ako može Švedska – što ne može i Srbija. I drugo, šta ako ja i odem, što mi isto savetuju, odem negde gde je sve sređeno i da tamo iskoristim svoj potencijal i da uradim nešto dobro da li da to bude u nauci ili u Pokretu?! Ima ovde ljudi kojima je potrebno da imaju nekoga da ih podstakne da bi oni neke stvari u životu promenili.

Da li razmišljate o roditeljstvu?

Kad su mu otkazali bubrezi, moj muž je otišao u Niš i već nešto više od dve godine najveći deo vremena tamo provodi, budući da tamo ima poverenja u lekare. To može biti povod za razmišljanje o važnim odlukama...

Šta bi bila Vaša poruka ženama sa invaliditetom?

U ovom trenutku najveći problem u vezi sa položajem osoba sa invaliditetom jeste to što odluke umesto nas i o onome što nama treba odraduju neki drugi ljudi, pre svega, razni „-olozi“, koji su dobili diplome i odlučili da se bave time da pomažu drugima. Od želje da pomognu, oni najvećim delom odmažu.

Potrebne su nam osobe sa invaliditetom, žene i muškarci koji će aktivno doprinostiti društvu. Potrebni su nam stručnjaci i stručnjakinje sa invaliditetom koji će moći oblast invalidnosti i nivo svesti o njoj da dovedu do nečeg višeg. U svetu, na univerzitetima, postoje odseci koji se bave invalidnošću sa aspekta socijalnog modela, a mi smo dozvolili, i to je jedan od mojih možda najvećih propusta na Univerzitetu u Novom Sadu, da na Medicinskom fakultetu bude formiran Odsek za invalidnost, čiju politiku, sadržaj, kurikulum, kreiraju defektolozi i lekari, koji su nam potrebni, ali samo za lečenje i rehabilitaciju, kao savetnici/e i sugrađani/ke, a sam život ima mnogo drugih aspekata. Imamo jako puno znanja, ali jako malo ljudi koji to znanje mogu da distribuiraju i šire, a s druge strane, problema je jako puno i zamki, zato što se priča terminološki usvaja, a suštinski ostaje staro.

Kako mi je Zoran Živković, bivši premijer, jednom prilikom rekao: – Onaj ko želi da napravi promenu, a ne želi da se bavi politikom, taj u stvari priča gluposti. Pri tom, to ne mora da znači da treba da odlučite da budete u nekoj stranici. Ovo što mi radimo jeste polje politike. Znači, ako nisi spreman na posledice, ne treba ni da dižeš revoluciju. A nije verovatno da ćemo svi uspeti. Ali ako ostavimo drugima da rade umesto nas, još je manje verovatno da će nešto biti.

Svenka Savić, 14. avgusta 2009.

Tragovi Milica Mima Ružičić-Novković

Ucrtaću prst
u bistrinu ispod trepavica
za dugovečnost
novoizgrađene istine
tu
gde desetak tračnica
prugu održava
dobitnik
hvala čudu
tlo uvek jedro
premešta dušu
pod bedro.
Upisaću uzdah soli
palcem
u prostore
ispod trepavica
za koracima dugokrakim
što se vezuju
za neprohod.

Iz zbirke pesama „S kišom u ušima“,
Prometej, Novi Sad, 2000, str. 18

Biografije priređivačica

Milica Bracić (1978, Subotica), završila Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za srpski jezik i lingvistiku (2002). Magistrirala na istom fakultetu i na istoj grupi (2006). Zaposlena u Biblioteci Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Svoje profesionalno interesovanje usmerila je na problematiku znakovnog jezika.

Milica Mima Ružičić-Novković (1978, Novi Sad), diplomirala na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, Odsek za srpski jezik i lingvistiku i odbranila specijalistički rad na istom odseku. Koordinira Programom za jednakost osoba s invaliditetom u javnom govoru Centra „Živeti uspravno“, na čijem je čelu od 2004. godine. Svoje profesionalno interesovanje usmerila je na jezik invalidnosti i jednakost marginalizovanih grupa u javnom govoru.

Svenka Savić (1940, Gospođinci), redovna profesorka Psiholingvistike na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Koordinatorica Udruženja građana „Ženske studije i istraživanja“ u Novom Sadu gde rukovodi dugoročno osmišljenim projektom „Životne priče žena u Vojvodini“ (od 1997. do danas). Objavila je sa saradnicama i saradnicima sa pomenutog projekta seriju knjiga: Vojvođanke, Romkinje, Slovakinke, Rusinke, Mađarice, Hrvatice, Bunjevke, Šokice, Sećanje žena: „A što ću ti jadna pričat...“

Životne priče žena sa invaliditetom u Vojvodini / Sažetak

Termin *osobe sa invaliditetom*/1/ podrazumeva osobe sa urođenom ili stečenom fizičkom, senzornom, intelektualnom ili emocionalnom onesposobljenošću, koje usled društvenih ili drugih prepreka nemaju mogućnosti ili imaju smanjene mogućnosti da se uključe u aktivnosti društva na istom nivou sa drugima, bez obzira na to da li mogu da ih ostvaruju uz upotrebu tehničkih pomagala ili uz službu podrške.

Kada je reč o ženama sa takvim osobinama, radi se o *dvostrukoj društvenoj diskriminaciji*, zato što su to osobe sa invaliditetom i zato što su žene.

Na osnovu istraživanja Svetske zdravstvene organizacije 10% stanovnika planete, ili oko 500 miliona ljudi ima neka oštećenja (lokomotorna, mentalna ili senzorna): stečena ili od rođenja. Dokazano je da sa razvojem nauke i tehnologije i usled posledica ratova, kriza i siromaštva, taj broj stalno povećava, pa govorimo ovde o populaciji koja je brojčano velika, što se do sada uglavnom zanemarivalo, o kojoj uglavnom manje znamo jer je nedovoljno vidljiva u svakodnevnom životu.

Knjigu pod nazivom Životne priče žena sa invaliditetom objavljujemo kao rezultat projekta koji su 2009. godine realizovali Centar „Živeti uspravno“ i Udruženje građana „Ženske studije i istraživanja“ u Novom Sadu.

Cilj projekta bio je da prikupimo biografije žena sa invaliditetom koje žive u Vojvodini u različitim kulturnim, socijalnim, jezičkim i ekonomskim prilikama, a koje svedoče svojim iskustvom o *dvostrukoj diskriminaciji* u našem društvu.

Drugi cilj bio je da se osposobe istraživačice koje će nadalje primenom metoda *oral history* formirati dokumentaciju o životnim pričama žena sa invaliditetom u regionu.

Krajnji cilj ovako osmišljenog projekta služi podizanju svesti o položaju žena sa invaliditetom kod nas i o potrebama za prevazilaženje postojećeg stanja.

Svojim životnim iskustvom žene sa invaliditetom rekonstruišu patrijarhalni društveni kontekst, u kojem se sve što je različito u društvu određuje kao manje vredno i otuda razvija mere kojima se različitost sankcioniše. O ženama sa invaliditetom postoje brojne predrasude, u vezi sa njihovim radnim sposobnostima, inteligencijom, emotivnošću, brigom o domaćinstvu, seksualnošću i

majčinstvom i podizanju potomstva. Ono što u njihovim životima ohrabruje jesu primeri dobre prakse – kako se te barijere mogu prevazići.

Zato deset životnih priča žena sa invaliditetom ovde objavljenih prikazuju njihove razne teškoće i dileme, ali i uspehe, pravce aktivističkog rada na menjanju postojeće situacije – žene na različite načine rade na poboljšanju društvenog statusa osoba sa invaliditetom.

Na ovaj način svi zajedno doprinosimo razumevanju situacije, vremena, društvenih odnosa i pravce dekonstrukcije istih.

Life Stories of Women with Disabilities / Summary

The term *persons with disabilities* /1/ implies persons with inborn or acquired physical, sensory, intellectual or emotional disability, and who are, due to social and other barriers, deprived of the opportunities or have reduced opportunities to participate in social activities at the same level with other citizens, regardless of whether they use assistive devices or an assistance service.

When speaking about women, there is *double social discrimination*, because they are persons with disabilities and because they are women.

Based on a research of the World Health Organisation 10% of the inhabitants of our planet, i.e. approximately 500 million people have some impairment (locomotor, mental or sensory): acquired or inborn. It has been proven that the development of science and technology and due to the effects of wars, crises and poverty, that number is constantly increasing, so we are talking here about a large number of people, a fact that has so far mainly been neglected, about whom we know little in general because it has not been sufficiently visible in everyday life.

The book titled *Life Stories of Women with Disabilities* is being published as a result of a project that has jointly been implemented by the Centre „Living Upright“ and the Association of Citizens „Women Studies and Research“ in Novi Sad.

The aim of the project was to collect biographies of women with disabilities who live in Vojvodina in different cultural, social, linguistic and economic circumstances, and who are witnesses, by their experiences, of the *double discrimination* in our society.

The second goal was to enable researchers who will further create documentation on the life stories of women with disabilities in the region by applying the method of *oral history*.

The final goal of a project thus designed serves to raise the awareness on the position of women with disabilities among us and the need to overcome the current situation.

Through their life experiences women with disabilities reconstruct the patriarchal social context, which labels everything that is different as being less valuable and thus develops measures that sanction diversity. There are numerous prejudices on women with disabilities, related to their work abilities, intelligence, emotional responses, house care, sexuality, motherhood and capacity to

raise children. What is encouraging in their lives are examples of good practice – how those barriers can be surmounted.

That is why ten life stories of women with disabilities that are portrayed here reflect their various difficulties and dilemmas, but also their successes, directions in their proactive efforts to change the current situation – women endeavouring in various ways on improving the social status of persons with disabilities.

We thus jointly contribute to a better understanding of the situation, the time, the social relationships, and directions to deconstruct them.